

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

**19. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN BATI ANADOLU'DA
ERMENİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cengiz ERGÜN

DANIŞMANI : Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

İZMİR-2018

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

**19. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN BATI ANADOLU'DA
ERMENİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cengiz ERGÜN

JÜRİ ÜYELERİ

Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU (Danışman)

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin ELMACI (Dokuz Eylül Üniversitesi)

İZMİR-2018

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “19.YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN BATI ANADOLU’DA ERMENİLER” adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Cengiz ERGÜN

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : CENGİZ ERGÜN

Numarası : 92160001509

Anabilim Dalı : TARİH

Tez Başlığı (Türkçe) : 19. Yüzyıl Seyyahlerinin Gözünden Batı Anadolu'da Ermeniler

Tez Başlığı (İngilizce) : Armenians in Western Anatolia Through The Eyes of The Travellers in 19th Century

Tez Savunma Tarihi : 02.07.2018

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Ölcay P. Yapıcı

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Dr. Öğr. Ü. M. Emin Ercan

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Cihan Özgün

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle

Oy çokluğuyla

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VII.
TEŞEKKÜR	VIII.
GİRİŞ	9.
I. BÖLÜM	
I. 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA SEYAHAT	15.
<i>I.I. Mürur Tezkereleri</i>	15.
<i>I.I.I. Modern Devletin Ortaya Çıkışı ve İlk Pasaport Uygulamaları</i>	15.
<i>I.I.II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Belgeleri ve Mürur Tezkereleri</i>	20.
<i>I.I.III. Mürur Tezkerelerinin Geliştiği Siyasi Ortam</i>	26.
<i>I.I.IV. İktisadi Açından Mürur Tezkereleri</i>	29.
II. BÖLÜM	
II. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN 19. YÜZYILDA BATI ANADOLU ERMENİLERİ	32.
<i>II.I. 19.Yüzyıl Öncesinde İzmir ve Batı Anadolu'yu Ziyaret Eden Seyyahlar ve Gözlemleri</i>	32.
<i>II.II. 19. Yüzyılda İzmir ve Batı Anadolu'yu Ziyaret Eden Seyyahlar ve Gözlemleri</i>	53.
III. BÖLÜM	
III. ERMENİLERİN 19. YÜZYIL BATI ANADOLU TOPLUMUNDAKİ YERİ	99.
<i>III.I. Sosyo-Ekonomik ve Ticari Hayatta Ermeniler</i>	99.
<i>III.II. Batı Anadolu Vilayetlerinde Sancaklara Göre Ermeni Yerleşimleri</i>	110.

III.II.I. Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti	110.
III.II.I.I Bursa Sancağı	110.
III.II.I.II. Bilecik (Ertuğrul) Sancağı	116.
III.II.I.III. Kütahya Sancağı	118.
III.II.I.IV. Afyonkarahisar Sancağı	123.
III.II.I.V. Balıkesir Sancağı	125.
III.II.II. Aydın (İzmir) Vilayeti	126.
III.II.II.I. İzmir Sancağı	127.
III.II.II.II. Manisa (Magnesia) Sancağı	137.
III.II.II.III. Denizli ve Aydın Sancakları	137.
III.III. Ermeni Yardım Kuruluşları	138.
III.III.I. Sünikliler (Sünyats) Cemiyeti	138.
III.III.II. Fukaraperver Cemiyeti	139.
III.III.III. Atölye	139.
III.III.IV. Yetimleri Himaye, Yardım Cemiyeti-Kızlar Yetimhanesi	139.
III.III.V. La Abcadasirratz	139.
III.III.VI. La Guertacere	140.
III.IV. Batı Anadolu Basın-Yayın Hayatında Ermeniler	140.
III.IV.I. Ermenice Yayınların Tarihi	140.
III.IV.II. İzmir Ermeni Basını	142.
III.V. Batı Anadolu'dan Tanınmış Bazı Ermeniler	144.
III.V.I. İsdepan Vosganyan	144.

<i>III.V.II. Madteos Mamuryan</i>	145.
<i>III.V.III. Sahak Abro(yan) Efendi</i>	145.
<i>III.V.IV. Andon Çelebi (Gavur Andon)</i>	146.
<i>III.V.V. Margos Ağabekyan</i>	146.
<i>III.V.VI. Isdepan Elmas</i>	147.
<i>III.V.VII. Hovhannes Apikyan</i>	147.
<i>III.V.VIII. Krikor Çilingiryan</i>	147.
<i>III.V.IX. Dr. Sarkis (Serço) Efendi Garabedian</i>	148.
<i>III.V.X. Krikor Mseryan</i>	148.
<i>III.V.XI. Parseğ Keşişyan</i>	148.
<i>III.V.XII. Soğomon (Gomidas Vartabed) Soğomonyan (Kevorkyan)</i>	149.
<i>III.V.XIII. Nubar (Nubaryan) Paşa</i>	151.
<i>III.V.XIV. Boğos Tatikyan</i>	151.

IV. BÖLÜM

IV. BATI ANADOLU'DA ERMENİLERİN NEDEN OLDUKLARI ASAYİŞ

SORUNLARI	153.
<i>IV.I. Ermeni Cemaati Arasında Misyonerlik Faaliyetleri</i>	153.
<i>IV.II. Asayiş</i>	159.
SONUÇ	166.
KAYNAKÇA	169.
ÖZGEÇMİŞ	191.
ÖZET	192.
ABSTRACT	193.

KISALTMALAR

<i>yy.</i>	<i>: Yüzyıl</i>
<i>vb.</i>	<i>: Ve benzerleri</i>
<i>vs.</i>	<i>: Ve saire</i>
<i>bkz.</i>	<i>: Bakınız</i>
<i>çev.</i>	<i>: Çeviren</i>
<i>ed.</i>	<i>: Editör</i>
<i>s.</i>	<i>: Sayfa</i>
<i>BOA.</i>	<i>: Başbakanlık Osmanlı Arşivi</i>
<i>Nr.</i>	<i>: Numara</i>
<i>FTG.</i>	<i>: Fotoğraf</i>
<i>İSAM</i>	<i>: İslam Araştırmaları Merkezi</i>

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde, engin fikir ve önerileriyle yolumu aydınlatan başta, danışmanım Sayın Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU'ya; desteğini her daim eksiksiz hissettiren Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanımız Sayın Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN'e; çalışmamdaki arşiv belgelerini doğru okuyabilmem konusunda yardımlarını esirgemeyen ve değerli vaktini benimle paylaşan sevgili arkadaşım Sayın Yasin ÖZDEMİR'e; çalışmamda yararlandığım bazı kaynaklara erişebilmeme imkan sağlayan sevgili dostum Öğretim Görevlisi Sayın Can PEKİN'e; araştırma konum ile alakalı ulaştığım pek çok görseli kullanabilmeme olanak sağlayan Levantine Heritage Foundation Genel Sekreteri Sayın Craig ENCER'e; çalışmama yeterli zamanı ayırabilmem için son derece toleranslı davranan işyeri yöneticilerim Sayın Figen ERDİGEL ve Sayın Müjgan TARIM'a; motivasyonumu her zaman en üst seviyede tutmama yardımcı olan sevgili işyeri ve okul arkadaşlarıma; en son ve en çok, hiçbir konuda ilgilerini ve maddi-manevi desteklerini üzerimden eksik etmeyen sevgili aileme sonsuz

teşekkürlerimi

sunarım.

GİRİŞ

Uygarlığın beşiği Batı Anadolu, zengin bir kültürel geçmişe sahip olmasının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticaretine yön veren coğrafya olması sebebiyle özel bir konuma sahiptir.

Batı Anadolu, Hristiyan inancına göre Asya'nın yedi ünlü kilisesini bünyesinde barındırıyor olması; Batı uygarlığının temel aldığı, prensipleri üzerine kurulduğu antik Yunan kültürüne ev sahipliği yapmış olması ve Osmanlı İmparatorluğu için sahip olduğu ticari önemden dolayı yüzyıllar boyu pek çok gezgin, tüccar, misyoner ve diplomatın ilgisine mazhar olmuştur.

Kuruluş tarihi olan 1299'dan, Sokollu Mehmed Paşa'nın vefatına (1579) kadar sürekli büyüyen ve topraklarını genişleten Osmanlı İmparatorluğu; Karlofça Antlaşması'ndan (1699) 18. Yüzyıl sonuna kadarki döneminde, kaybettiği savaşlarda galip gelen devletlere kazandığı toprakları vermeye mecbur kalmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde, Fransız İhtilali'nin etkisiyle, bünyesinde bulunan milletler teker teker ayaklanmış ve bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bu süreç İmparatorluğun "parçalanma evresi" olarak adlandırılır. Birinci Dünya Savaşı (1914-18) ise, İmparatorluğun yıkılış sürecini başlatan dönüm noktasıdır¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinden bahsederken bu durumu sadece savaşlarla açıklamaya çalışmak doğru değildir. İmparatorluğun azami sınırlarına ulaşması, "adem-i merkeziyet" sisteminin bir gereği olarak imparatorluğun uzak vilayetlerinde görevlendirilen bazı valilerin devlete olan bağlılıklarının zayıflığı, ekonomik çöküş ve imparatorluk bünyesinde bulunan farklı millet ve dine mensup çok sayıda topluluğun artık devlete olan sadakatlerini yitirmeleri de imparatorluğun çöküşünün nedenlerindedir. Bu nedenler arasında, özellikle birinin üzerinde hassasiyetle durmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan bu yana, elde ettiği topraklar üzerinde yaşayan insanların dini inanışlarındaki farklılıklara hoşgörü ile yaklaşmakta ve ibadetlerinde özgürlük tanımaktaydı. Ortaçağ'da Katolikler ve Protestanlar birbirlerini katlederken, Osmanlı'da Bosnalı bir Ortodoks (Sokollu

---

¹ (Armaoğlu 2016; s.33).

Mehmed Paşa), Vezir-i Azam olup ileride devleti yönetecekti. Ne var ki, devlet zayıfladıkça farklı unsurları muhteviyatında barındıran her imparatorlukta yaşandığı gibi, Osmanlı'da da bünyesindeki milletlerden ve dini gruplardan sonsuza dek sadakat beklemek gerçekçi olmazdı².

1789 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanacak çok önemli gelişmelerin başlangıç tarihi olması sebebiyle oldukça mühimdir. Bu tarihe kadar, Avrupa'nın bilim, teknik ve düşünce dünyasında kaydettiği ilerlemeyi takip edemeyen Osmanlı'da, bazı padişahlar bir takım değişiklikler yapmak istemişler de başarılı olmamışlardı. 1789 senesinde III. Selim'in tahta çıkışı sonrasında İmparatorlukta, modern anlamda daha sistemli yeniliklerden söz etmek mümkün hale gelmiştir. Avusturya ve Rusya ile savaşırken imparatorluk tahtına çıkan III. Selim, devletin boşalan hazinesi nedeniyle bir müddet reformları ertelemek zorunda kalmıştır. Fransız İhtilali'nin patlak vermesi ve savaşın sona ermesiyle ilk olarak askeri, sonrasında mali ve idari alanlarda "Nizam-ı Cedid" olarak adlandırılan birtakım reform hareketlerine girişen padişah ve emrindeki devlet adamları, önce Napolyon'un Mısır işgaliyle, sonra ayaklanan Sırplar ve onların destekçileri Ruslarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Reform hareketlerine karşı çıkan yeniçerilerin isteklerine boyun eğmek durumunda kalan padişah, desteksiz kalınca 20 Mayıs 1807 tarihinde Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahttan indirilerek Topkapı Sarayı'nda katledilmiştir. III. Selim'den sonra tahta geçen IV. Mustafa ise reformun tüm kazanımlarını ortadan kaldırmış; yenilik hareketine son vermiştir³.

Yenilik yanlısı Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın, III. Selim'i kurtaramasa dahi, IV. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine yine reform yanlısı II. Mahmut'un getirilmesi konusundaki çabası oldukça önemlidir. II. Mahmut, selefleri gibi birçok ayaklanma ve savaşla uğraşmak zorunda kalmış olmasına rağmen, İmparatorluk'taki yenilik hareketlerinin önündeki en büyük engeli, yeniçeri ocağını lağvetme başarısını göstermiştir. Zeki bir insan olan II. Mahmut, adalet konusuna önem vererek tüzükler hazırlatan ve bu sebeple halk nezdinde "Adli" ünvanı ile anılan padişahdır. II. Mahmut, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ederek, Osmanlı

---

² (Armaoğlu 2016; s.34).

³ (Sonyel 2014; s. 161-163).

ülkesinin ileri uygarlık seviyesine ulaşması için çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda, ölen ya da görevden alınan memurların mallarına el konulması olarak bilinen “müsadere” usulünü kaldırmış, “Divan” teşkilatına son vererek modern anlamda nazırlıkların (bakanlık) kurulmasına vesile olmuş, yenilik hareketlerini desteklemek ve memurların terfi ve yargılanma işleriyle uğraşmak üzere Darü’ş Şuray-ı Babialı’yi kurmuş, kılık kıyafet düzenlemesi yapmış ve daha birçok yeniliğin gerçekleşmesine vesile olmuştur⁴.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. Yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin zayıflaması ve ayanların sürekli güçlenmesiyle devlette bir iç güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Özellikle Tepedelenli Ali Paşa gibi güçlü ayanların devlete isyanı sonucu Balkanlarda ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde büyük güvenlik açığı oluşmuş ve yabancı güçlerin desteğiyle söz konusu bölgelerdeki milletler sırayla ayaklanarak önce özerkliklerini sonra bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. II. Mahmut’un ve destekçisi Alemdar Mustafa Paşa’nın ayanlarla İstanbul’da imzaladıkları “Sened-i İttifak” merkezi otoritenin tekrar güçlenmesi bakımından oldukça önemlidir. II. Mahmut’un icraatlarından olan Posta teşkilatının kurulması ve hem yurtiçinde hem de yurtdışına seyahat edecek olanlara, yanlarında izin belgesi bulundurmaları zorunluluğu getirilmesi, yine aynı şekilde merkezi otoritenin güvenlik açığını doldurmaya yönelik girişimlerdir. Fransız İhtilali ile yayılan bağımsızlık ve ulus devlet akımı, 19. Yüzyılda neredeyse bütün İmparatorlukları birtakım önlemler almaya itmiştir. “Ulusçuluk” fikrinin bastırılması amacıyla 1815’te Viyana Kongresi’ni düzenleyen Avrupalı güçlü devletler, birbirlerine yardım edeceklerine söz verirken, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Rum ayaklanmasını desteklemişlerdir. “Avrupalıların Osmanlı’nın içişlerine karışmasını engellemek ve Osmanlı vatandaşlığı yaratmak” gibi nedenlerle ilan edilen Tanzimat Fermanı ise devlette istenen bütünlüğü sağlayamamıştır. Osmanlı’yı parçalamak isteyen güçlerin çeşitli bahanelerle imparatorluk bünyesindeki milletleri isyana teşvik etmeleri ve onlara destek vermeleri tarihimiz açısından 19. Yüzyıla damga vuran gelişmelerdir⁵.

---

⁴ (İnal 2008; s.391).

⁵ (İnal 2008; s.391-473).

Bu çalışmada, hem Avrupa hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı 19. Yüzyıl boyunca bölgeye gelen seyyahların gözlemleri temel alınmakla beraber; İmparatorluğun Avrupa ile olan ilişkilerinin yoğunlaşmaya başladığı dönem olan 17. ve 18.Yüzyıllarda Batı Anadolu'yu ziyaret eden seyyahların anılarına da yer verilmiştir. Sözü edilen yüzyıllar içinde bölgeye gelen Hristiyan seyyah, misyoner ve diplomatların, Müslüman Osmanlı yönetimi altındaki Ermeni toplumuna yönelik gözlem ve düşünceleri paylaşılmıştır. Ayrıca, Osmanlı toplumundaki sosyolojik gelişime ışık tutması amacıyla, seyyahların, Ermeniler ve diğer etnik gruplar arasındaki kıyaslamalarına da yer verilmiştir. Arşiv belgelerinden, konu ile ilgili daha önce yapılmış akademik çalışmalardan ve döneme ait ticari rehberler ile kartpostallardan yararlanılarak çalışma desteklenmiştir.

18. Yüzyıl sonları ile 20. Yüzyıl başlarında, Ermenilerin Batı Anadolu toplumu arasındaki sosyo-kültürel yeri ve demografik durumu, çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Ermeniler, Batı Anadolu toplumsal hayatına katkı sağlamışlar mıdır; sağlamışlar ise bu katkılar nelerdir? Çalışmamızda bu sorulara cevap aranmıştır.

Araştırmada gezginlerin, yabancı oldukları Osmanlı toplumuyla ilgili genel değerlendirmelerinden; bölgede uğradıkları yerlere dair verdikleri bilgilerden, Ermeni toplumu ile paylaştıkları anılardan ve onlarla ilgili edindikleri gözlemlerden bahsedilerek tündengelim yöntemi kullanılmıştır.

Ülkemizde Ermeniler ile ilgili çok sayıda akademik çalışma, araştırma, derleme vs. mevcuttur. Fakat sözü edilen bu çalışmaların birçoğu Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermenileri, Ermeni sorunu çerçevesinde konu edinmektedir. Yaklaşık bin yıl kadar Türklerle iç içe yaşamış bu milletten, çalışmalarda çoğunlukla sınırlı bir coğrafya içinde ve sınırlı bir zaman aralığı ile bahsedilmesi akademik açıdan bir eksiklik olarak görülmektedir. Bununla beraber Batı Anadolu'da yaşayan Rumları ve Yahudileri konu edinen pek çok çalışma varken, aynı bölgede yaşayan Ermeni toplumu üzerine yapılmış araştırma sayısı oldukça azdır. Bu çalışma bu alandaki eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmamızda şimdiye kadar hem Türk hem de Ermeni tarihçiler tarafından pek önem verilmeyen Batı Anadolu'daki Ermeni toplumu, Batılı seyyahların gözlemleriyle aktarılmaya çalışılmıştır. 18. Yüzyıl sonlarından 20. Yüzyıl başlarına kadar Batı Anadolu'yu ziyaret eden söz konusu seyyahlar, Osmanlı ülkesine gelmeden (ya da geldiklerinde), ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum dolayısıyla pek çok zorluklarla ve engellemelerle karşılaşmışlardır. Günümüz pasaport uygulamasının bir benzeri olan mürur tezkereleri, ülkeyi ziyaret eden seyyahların, seyahatleri boyunca izledikleri güzergah, karşılaştıkları bürokratik sıkıntılar ve ülkenin içinde bulunduğu asayiş durumu hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 19. Yüzyılda mürur tezkereleri yazışmalarına en çok konu olan milletlerden biri olmaları sebebiyle, Ermeniler ile ilgili bu çalışmanın ilk bölümünde seyahat izin belgeleri ve bu belgelerin Osmanlı'daki türdeşleri olan mürur tezkereleri hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan ikinci bölümde, Batı Anadolu'yu ziyaret eden seyyahların, bu coğrafyadaki Ermeni varlığı, kültürü ve bu milletin sosyo-ekonomik faaliyetleri ile ilgili gözlemlerine yer verilmiştir. Bu gözlemler derlenip yorumlanırken; Batı Anadolu'da nüfus ve zenginlik bakımından diğer gayrimüslim topluluklara göre ayrıcalıklı bir yere sahip olan Rumlar ile bazı yerleşim yerlerinde sayı bakımından Ermenilerden daha fazla olan Yahudiler hakkında da bilgi paylaşımında bulunulmuştur. Zamansal bir kıyaslama yapabilmek ve Batı Anadolu toplumunun gerek sosyolojik gerek tarihsel gelişimi hakkında edinilen farklı bilgileri harmanlayabilmek adına 17. ve 18. Yüzyıllardan seyyahların anılarına da kısmen yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Batı Anadolu Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm, bölgede yaşayan Ermenilerin ekonomik faaliyetleri, kurdukları yardım cemiyetleri, basın-yayın hayatında üstlendikleri roller ile bölgedeki tanınmış Ermeniler hakkında bilgiler içermektedir. Tüm Dünya'da Ermeni tarihi araştırmacıları tarafından "Ermeni Rönesansı" olarak isimlendirilen 19. Yüzyıl eğitim ve kültürde reform hareketlerinin Batı Anadolu'da başlamış olması sebebiyle, bu bölümün çalışmada yer alması gerekli görülmüştür.

Ayrıca, seyyahların gezdikleri yerleşim yerleri, betimledikleri kiliseler, okullar vs. hakkında daha detaylı bilgi sahibi olabilmek amacıyla, önceki akademik çalışmalardan yararlanılarak oluşturulan Batı Anadolu'da yoğun Ermeni nüfusu barındıran bölgeler ile ilgili başlık, bu bölüm içinde yer almaktadır.

Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölümde ise Ermeni cemaatini hedef alan misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgiler derlenmiş olup; bölgedeki Ermeni çetelerinin yasadışı faaliyetleri ve neden oldukları asayiş sorunları hakkında birtakım temel bilgiler paylaşılmıştır.

Devlette merkezi otoritenin yeniden güçlenmesi, modern haberleşme araçlarının kullanılmaya başlanması ve vatandaşların hareketleri üzerinde kontrolün sağlanması ile insanlar, ne zaman, nereye ve ne için seyahat edecekleri bilgisini artık devlet görevlileri ile paylaşmak zorundaydılar. 19. Yüzyılda yaygınlaşan bu uygulama ile hacılardan seyyahlara, tüccarlardan misyonerlere pek çok kimse yanlarında seyahat amaçlarını belirten izin belgeleri olmadan seyahat edemiyorlardı. İmparatorluk bünyesindeki Ermenilerin hareketlerini incelemek ve Osmanlı'ya seyahat edenlerin ne amaçla geldiklerini öğrenebilmek için önemli birer kaynak olan bu belgeler, bilhassa iç güvenlik konusunda da tarihimize ışık tutmaktadır. II. Mahmut ile sistemleşen, Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde devam ederek II. Abdülhamit döneminde zirveye ulaşan "hareketlerin kontrolü" meselesini daha iyi anlamak için konunun daha detaylı incelenmesi gerekir⁶. Bu nedenle ilk bölümde mürur tezkereleri hakkında bilgi verilecektir.

---

⁶ (Turna 2013; s.147-195).

BİRİNCİ BÖLÜM

I. 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINDA SEYAHAT

I.I. Mürur Tezkereleri

I.I.I. Modern Devletin Ortaya Çıkışı ve İlk Pasaport Uygulamaları

Derebeyliklerin ortadan kalkmaya başlaması ve merkezi yönetimlerin güçlenmesiyle, yani 16. YY.' dan itibaren, devletler birtakım belgelerle vatandaşlarının hareketlerini kontrol etmek istemişlerdir. Bu belgeler, bir nevi kimlik belgesi görevi de gören pasaportlardı ve bunların düzenlenmesi ülkeden ülkeye farklılık göstermekteydi⁷.

Avrupa'da özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren yaşanan ekonomik değişim ve bunun sonucunda ortaya çıkan işsizlik devlet yöneticilerini birtakım önlemler almaya itmiştir. 1548 senesinde Prusya İmparatorluk Polis Dairesi'nce düzenlenen ve "Pass" ismiyle bilinen belgelerle, toplum düzeni ve güvenliği açısından tehlike oluşturduklarına inanılan çingenelerin, işsiz güçsüz insan kitlelerinin ve dilencilerin hareketleri sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu yüzyıldan itibaren özellikle şehirlerde yaşanan işsizlik, halkın devlet tarafından daha fazla denetlenmesi ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Prusya İmparatorluğu'nun uygulamalarından daha öncesinde, İngiltere'de, Magna Carta'nın yarattığı görece özgür ortama karşın 1381 yılında birtakım tüccar ve askerinin izin belgesi olmaksızın buldukları yeri terk etmeleri yasadışıydı⁸.

On yedinci yüzyılda devlet yöneticilerini kaygılandıran unsurlar arasına serserilerle birlikte artık seyyahların ve dini sapkınların da dahil olduğu anlaşılmaktadır⁹.

On sekizinci yüzyılda, Büyük Petro yönetimi altındaki Rusya'da devlet yöneticilerinin ikamet belgeleri ve seyahat izinlerini gündeme getirmelerinin esas

---

⁷ (Turna 2013; s.10).

⁸ (Torpey 2000; s.59-60).

⁹ (Turna 2013; s.10).

nedeninin, devletin devasa büyüklükteki ordusu için askere duyulan sistematik ihtiyaç olduğu bilinmektedir. Bu yüzyılda, 1719 senesinden itibaren bir kasabadan veya bir köyden diğerine gitmek için halkın devletten izin belgesi alma zorunluluğunun getirildiği anlaşılmaktadır¹⁰.

Görsel 1.1.1.1: Friedrich Nietzsche'ye ait Pasaport Belgesi¹¹.

Enregistré N° 178 Valable pour un an

PASSE-PORT.

Confédération Suisse.

CANTON DE BALE-VILLE.

SIGNALEMENT.

Age 37 ans

taille et poids cinq
sept
neuf

Cheveux bruns clairs

Seconde Dito

Front haut

Yeux bruns

Nos proporté

Bouche moyenne

Menton ovale

Barbe brun clair

Figure ovale

Signes particuliers

Nous Bourguemestre et Conseil d'Etat du Canton de Bale-Ville en Suisse

prions les autorités civiles et militaires de laisser passer sûrement et librement

Monsieur Nietzsche / Frédéric /
Docteur et Professeur à l'Université de
Bale,

et de lui prêter aide et assistance en cas de besoin.

Fait à BALE ce 29. Septembre 1876.

pour Le Secrétaire d'Etat:

Signature du porteur:
Friedrich Nietzsche
Professeur

SEAL: CANTON DE BALE-VILLE, 29 SEPTEMBRE 1876

¹⁰ (Torpey 2000; s.61-64).

¹¹ Ünlü filozof Friedrich Nietzsche'nin 29 Eylül 1876 tarihli İsviçre Konfederasyonu'na mahsus pasaport belgesi. David SERLIN, "Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner", Cabinet, Issue: 22, (2006), "<http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php>", Erişim Tarihi: 16.10.2017.

İlk ulus devletinin doğduğu yer olan Fransa'ya bakılacak olunursa, XIV. Louis döneminde (1643-1715) insanların bir tür iç pasaport bulundurmamak zorunda oldukları görülür. Bu durum esasında geç orta çağ döneminden itibaren devlet tarafından Yahudilere uygulanan ayrımcı politikanın etkisiyle ülkede yaşayan unsurların “yabancı ve yerel” değil, “yabancı ve ulusal” olarak tanımlanma şekliyle de alakalıdır. Yerel dini otoriteler tarafından halka verilen bu belgelerden, bu dönemde ülkede bir iç güvenlik sorunu olduğu çıkarımı yapılabilir¹².

Devrim öncesi eski Fransız rejiminde pasaport kontrollerinin artık günlük yaşamın hayati bir mekanizması haline geldiği ve bu durumun devrimcileri rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Devrim sonrası yeniden inşa edilen Fransız Devleti'nde zorunlu askerliğin bir yaşam biçimi haline gelmesiyle birlikte ikamet belgeleri ve pasaportların son derece önemli belgeler haline geldiğini anlamaktayız. Zorunlu askerlik uygulamasının ve bu konudaki bürokratik mekanizmanın başarılı işleyişi, devrimcilerin güçlü protestolarına rağmen, devletin elini vatandaşlarının hareketlerini tanımla ve sınırlama konusunda güçlendirmiştir¹³.

Devrimden sonra 1791'de kabul edilen anayasayla pasaport kontrolü bireylerin seyahat etme özgürlüklerine aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırılrsa da bir süre sonra bu sisteme geri dönüldü¹⁴.

19. Yüzyıl Avrupa'sında kapitalizmin ve ulus devletinin nihai zaferiyle, devletin tebaasının hareketi üzerindeki kontrolü ağırlıklı olarak bir iç mesele şeklinde değerlendirildi. Devletler arasında, özellikle ekonomik ve askeri alanlardaki rekabet, merkezileşmenin önemini ortaya koydu. Söz konusu rekabet nedeniyle elini güçlendirmek isteyen devlet adamları nüfus hareketleri üzerindeki kontrolleri artırma yoluna gittiler. Bu kontroller, yönetici kesime kimin topraklarına girip kimin gidebileceğini belirleme yetkisini verdi. On dokuzuncu yüzyılda seyahat özgürlüğüne doğru yol alırsa da Amerika'nın Çinlilerin ülkeye göçünü engellemeye yönelik yasa çıkarması, 1901 yılında İtalya'da yürürlüğe giren pasaport kanunu, Fransa devletinin

---

¹² (Torpey 2000; s.65).

¹³ (Torpey 2000; s.67-68).

¹⁴ (Turna 2013; s.11).

kimlik belgesi sistemine geçişi ve Almanya'daki mevcut "Pass" sisteminin gelişmesi bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında geçici olarak uygulanan pasaport belgesi kontrolü, savaşın ilerleyen yıllarında kalıcı hale getirildi¹⁵.

Seyahat belgesi ve iç pasaport uygulamalarının, geçmişteki baskıcı hükümetlerin genel olarak vatandaşlarını kontrol altında tutmak istemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yirminci yüzyılda pasaport uygulamalarının kimi zaman esnek kimi zaman katı uygulandığını görmekteyiz. Birinci Dünya Savaşı sonrası ilerleyen dönemlerde Yahudilere özel sayımlar yapan Almanya, 1935 yılında bir çeşit iç pasaport uygulaması yürürlüğe koydu. Bu uygulamanın amacının adres değişikliklerinin devlet tarafından takip edilebilmesi ve özel beceri gerektiren ya da iş gücü sıkıntısı yaşanmakta olan bazı iş kollarında emeğin verimli bir şekilde kullanımının sağlanması olduğu anlaşılmaktadır¹⁶.

Yirminci yüzyıldaki pasaport uygulamalarına verilebilecek bir diğer örnek de Sovyetler Birliği ile ilgilidir. Sovyetler döneminde "Propiska" adı verilen bir çeşit pasaport sistemi yürürlüğe konuldu. Bu uygulamayla çiftçilerin kentlere toplu halde göç etmelerinin önüne geçilerek, insanların kontrol altına alınmak istendiği anlaşılmaktadır¹⁷.

Yirminci yüzyıldan itibaren birçok ülke iç pasaport uygulamalarını sonlandırdılar. "Pass" ve iç pasaportların yerini giderek önemi artan nüfus cüzdanları aldı. Bunda nüfus cüzdanlarının/belgelerinin temel vatandaşlık haklarını talep etme ve sosyal hizmetlerden faydalanma konusundaki geçerliliğinin yaygınlaşmasının rolü büyüktür. Kısaca günümüzde kullandığımız nüfus belgelerinin aslında geçmişteki iç pasaport uygulamalarının devamı ve bir örneği olduğu söylemek yanlış olmaz. Geçmişteki pasaport uygulamalarında ülkeler arasındaki farklılık ise devam etmektedir¹⁸.

---

¹⁵ (Torpey 2000; s.63-111).

¹⁶ (Torpey 2000; s.133, 142).

¹⁷ (Torpey 2000; s.165).

¹⁸ (Turna 2013; s.12).

Görsel 1.1.1.2: Orient Express'e ait bir pasaportsuz seyahat afişi¹⁹.

South Eastern Railway - London-Chatam-Doer Railway
CHEMINS DE FER DU NORD & DE L'EST DE FRANCE

LONDRES · PARIS · CONSTANTINOPE

Départ tous les Jours
De LONDRES à de PARIS pour VIENNE
Les Mercredis
CONSTANTINOPE
Le Jeudi à le Dimanche
POUR BUKAREST

SERVICE RAPIDE
Sans Changement de Voitures
SANS PASSEPORT
ENTRE

FAST TRAVELLING
Without any Change of Carriages
WITHOUT PASSPORT
BETWEEN

The Trains are Starting
From LONDON & PARIS Daily for VIENNA
Only on Wednesday
For CONSTANTINOPE
On Thursdays & Sundays
For BUKAREST

PARIS · MUNICH · VIENNE · BUDAPEST · BELGRADE & CONSTANTINOPE

ENTRE & BETWEEN
PARIS & BUKAREST

ORIENT EXPRESS

HIVER 1888-89 WINTER 1888-89

LONDRES-PARIS-VIENNE

Train	1888-89	1889-90
From LONDON to PARIS	12.00	12.00
From PARIS to VIENNE	12.00	12.00

PARIS-CONSTANTINOPE

Train	1888-89	1889-90
From PARIS to VIENNE	12.00	12.00
From VIENNE to BUDAPEST	12.00	12.00
From BUDAPEST to BELGRADE	12.00	12.00
From BELGRADE to CONSTANTINOPE	12.00	12.00

PARIS-BUKAREST

Train	1888-89	1889-90
From PARIS to VIENNE	12.00	12.00
From VIENNE to BUDAPEST	12.00	12.00
From BUDAPEST to BUKAREST	12.00	12.00

For more information, consult the railway companies' offices in London, Paris, Vienna, Budapest, Belgrade, and Constantinople.

¹⁹ Londra'dan İstanbul'a, Orient Express'e ait 1888 tarihli bir pasaportsuz seyahat reklam afişi: David SERLIN, "Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner", Cabinet, Issue: 22, (2006), "<http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php>", Erişim Tarihi: 16.10.2017.

I.I.II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Belgeleri ve Mürur Tezkereleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda vatandaşların hareketleri üzerindeki devlet kontrolünün, devletin merkezileşme yolunda yoğun adımlar attığı on dokuzuncu yüzyıldan çok daha ötesine dayandığını görüyoruz²⁰.

Avrupa'da serflik sistemi insanları toprağa bağlamış ve kırsal kesimden kentlere göçü engellemiştir. Bu sistem bozulmaya başlayınca kırsal kesimden kentlere büyük bir göç dalgası olmuş; kentler işsiz, evsiz insanlarla, dilenci ve serserilerle dolmuştur. Osmanlı'da da tımar sisteminden dolayı köylü toprağına bağlı kalmış, toprağına bırakıp gidenlere devlet cezai yaptırımlar uygulamıştır²¹. Fakat zaman içerisinde taşradaki genel ekonomik sıkıntı, vergilerin artması vb. kötü birtakım iktisadi gelişmeler ve tüm bunların sonucu olarak köylünün içine düştüğü sıkıntı, çiftçi halkı toprağından ayrılmaya mecbur bırakmıştır. Zamanın hukuki terimiyle "çift bozan" adını alan bu kimselerin birçoğu gittikleri yerlerde açlığın pençesine düşmekte ve bu kimseler bütün Anadolu ve Rumeli halkında endişe yaratmakta, mevcudiyetlerinden güvensizlik duyulmaktaydı²².

On dokuzuncu yüzyıla gelene dek Batı Anadolu'ya ve bilhassa İstanbul'a ciddi göç dalgaları olmuş ve bu nedenle bu dalgaları önlemek için kefilsiz kimselerin şehre girişlerinin önüne geçilmesi, dilencilerin ve işsiz güçsüz insanların İstanbul'a girişinin engellenmesi gibi birtakım önlemlerin alınması gerekli görülmüştür²³. On dokuzuncu yüzyılda adı mürur tezkeresi olarak değiştirilen "yol hükmü" bulundurma zorunluluğı da alınan bu önemlerden biridir²⁴.

1831 yılına kadar Osmanlı vatandaşları mürur tezkeresi denilen bu seyahat izin belgelerini kaza ve kasabalarda kadı ve naiplerden almak zorundaydılar. Ziyaret, iş ya da başka nedenlerden ötürü başka bir şehre gitmek isteyen kimse önce oturduğu mahallenin imamından nereye, hangi sebeple ve ne kadar süre için gideceğine dair

---

²⁰ (Turna 2013, s.12).

²¹ (Turna 2013; 12).

²² (Akdağ 1999; s.69).

²³ (Bulut 1967; s.30).

²⁴ (Kütükoğlu 1994; s.251).

yazılı bir kâğıt alıyor ve bu kâğıdı mahkemeye götürüp kadıya vererek gerekli ücreti ödedikten sonra mürur tezkeresine sahip olabiliyordu. Mahallelerde muhtarlık teşkilatı oluşturulduktan sonra bu yazılı pusulaları verme yetkisi imamlardan alınarak muhtarlık teşkilatına verilmiştir²⁵.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında seyahatlere ve göçlere izin verilmesi konusu, on beşinci yüzyılda Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. “Îl-cân-nâme” ya da “îl-cân mektubu” ismi verilen bu ilk emirlerden biri Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463 yılında Franco Bobaniç adlı gayrimüslim bir şahsa ailesiyle birlikte Osmanlı topraklarına yerleşebilmesi için diğeri ise yetkililere hitaben yazılmış, Venedik elçisinin sağ salim yolculuk edebilmesini sağlamak adına gerekli önlemlerin alınmasını isteyen emirdir²⁶.

On beşinci yüzyılda îl-cân-nâmeler ve on altıncı yüzyılda izn-i şeriflerin on sekiz ve on dokuzuncu yıllarda yerlerini yol emr-i şerifine bıraktığını görüyoruz. Bütün bu bahsedilen belgelerin yanı sıra sınır komşusu olan iki devlet arasında seyahat eden kimseler için düzenlenen ve “pasavan” ismi verilen belge türü ile yabancı ülkelerin elçilikleri tarafından istenen “yol emr-i şerifleri” de yolculuk için gerekli belgelerin arasında yerlerini aldılar. Yabancı elçilikler tarafından talep edilen bu belgeler, seyahat edecek kişinin yolculuk esnasında uğrayacağı ve en son varacağı yerdeki yetkililere hitaben hazırlanan; yolcunun güvenliğini sağlamaya, ihtiyaçlarını temin etmeye ve herhangi bir keyfi uygulamayla karşılaşmasını engellemeye yönelik hazırlanan belgelerdir²⁷.

Eşkâle dayalı mürur tezkerelerinin kullanımının yaygınlaşmasıyla zaman içinde yol izin-i şeriflerine olan ihtiyaç da azaldı. Mürur tezkereleri esas olarak Osmanlı topraklarında seyahat etme isteği olan yerli ya da yabancı herkesin temin etmek zorunda olduğu belgelerdi. Genellikle yabancı elçilik çalışanları, tüccarlar ve din adamları için düzenlenen bu belgeler, söz konusu kimselerin seyahatleri süresince geçtikleri güzergâh üzerinde görevli devlet memurları tarafından keyfi bir muameleyle

---

²⁵ (Çadırcı 1993; s.171).

²⁶ (Sezer 2003; s.108).

²⁷ (Turna 2013; s.14).

karşılaşmaları, kendi paralarıyla ihtiyaçlarını temin edebilmeleri amacıyla düzenlenen ve bir yıl süre ile verilen yol tezkereleridir. Mürur tezkereleri, matbu olarak düzenlenen, bilgilerin el yazısıyla girildiği, kişinin hangi devletin tebaası olduğu, ikamet yeri, nereden nereye gideceği bilgilerinin yanı sıra tezkere sahibinin yaşı, boyu, sakalı, bıyığı, yanında silah taşıyıp taşımadığı gibi bilgiler yer alırdı. Ayrıca seyahat eden kimse salgın hastalığın etkisinde olan bir yerleşim yerinden geçiyorsa, bu kişinin hastalıktan etkilenmediği ve sağlıklı olduğuna dair bilgi tezkerenin arkasına zabıtlar tarafından not düşülürdü²⁸.

Devletin seyahatlere izin verme hususunda zaman zaman katı davrandığı da anlaşılmaktadır. Örneğin 1757 senesinde İstanbul'da ikamet etmekte olan Afife Hanım, kızı Ayşe ve iki cariyesiyle bir alacak işini halletmek maksadıyla Edirne'ye gitmiş ama geri dönüşlerine izin verilmemiştir. Seyahat izni uygulamalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat etmek isteyen bazı yabancı gezginlerin de birtakım zorluklarla karşılaşmış oldukları anlaşılmaktadır²⁹.

On altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında seyahat etmek isteyen **Reinhold Lubenau** isimli gezgine, İngiliz elçinin yardımcısıyla ulaştığı ve Türk padişahı adına hazırlattığı 1588 tarihli yol izninin çevirisinde şu ifadeler kullanılmıştır:

“Tanrı'nın, tüm tasarladıklarımızı ve eylemlerimizi başarılı kılması dileğiyle. Bâb-ı Hümayun 'a ait tüm deniz ve kara yollarının uğradığı yerlerde ve adı geçen sancaklarda görevli olan kadılara veya yargıçlara ve denizdeki liman, körfez ve adalara hükmeden veya gemileri yöneten kaptanlara, ayrıca denizlerde dolaşan reis ve komutanlara, ülkemize ait limanlara ve gemilerin yanaştığı iskelelere atanan emirlere yüce yönetimin simgesi [mührü?] ile bildirilir: Bu sayılması ve uyulması gereken Emirname-i Hümayun' u arz eden Reinhold Lubenau, bir süre önce Osmanlı Devleti'nin saygıdeğer müttefiki ve sevgili hemşiremiz İngiliz Kraliçesi'nin emri üzerine Viyana (Beç) kralının Bâb-ı Hümayuna gönderdiği haraç ile birlikte gelmiş ve şimdi yeniden yüce İngiltere Kraliçesi'nin yanına dönmek için iznini istemiştir. Bu sebeple söz konusu kişinin gittiği her yerde, karada ve denizde, yollarda veya limanlarda kutsal yasalara karşı gelinmeyip şahsına ve eşyasına zarar verilmemesi, herhangi bir güçlük çıkarılmaması, para karşılığı erzak ve yiyecek ve ihtiyacı olan her şeyin sağlanması, ayrıca serbestçe ve

²⁸ (Kütükoğlu 1994; s.254).

²⁹ (Turna 2013; s.44).

güvenlik içinde bir yerden başka bir yere gidip ülkenin dışına çıkabilmesi için yardım edilmesi buyrulur. Ancak gemiyle kendi ülkesine dönerken at, köle, silah veya başka yasak malları beraberinde götürmesine izin verilmemiştir. Bu Emr-i Hümayun' un dışına çıkılmamasına dikkat edilmesi bildirilir.”³⁰.

*Bir gezgin ve mühendis olan İngiliz **Henry Barkley** de on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ülkesinde seyahat etmek isteyen kişilerin seyahat belgesi almalarından ve Sultan'ın fermanını yanlarında taşımaları gerektiğinden bahsetmektedir. Bu belgelerin sadece önemli ve güven veren Avrupalıların alabildiğine dikkat çeken Barkley, buldukları şehirden ayrılana dek yanlarında bekleyen zaptiyelerden yakınlıkla şöyle demektedir:*

“Bir şehre girdiğinizde ya fermanı gösterirsiniz ya da fermanı bir adamınızla beraber şehirdeki devlet yetkilisine gönderirsiniz. Bir sonraki adımda şehirdeki zaptiyelerin görevi sabah siz şehirden ayrılana kadar hazırda beklemektir. Ama işin gerçeği hiçbir zaman hazır olmazlar, ne zaman yeni bir zaptiye tutsak bu adamın hazırlanmasını beklemek için iki saat kaybettiğimizi kesinlikle söyleyebilirim. Genel duruma bakıldığında, onların birer nimet olduğu şüpheli ama birer baş belası oldukları şüphesizdir.”³¹.

On yedinci yüzyılda İsfahan'a gitmek üzere İzmir'den yola çıkan gezgin Jean Baptiste Tavernier yanında getirdiği Fransız adamların haricinde üç Ermeni'yi kendilerine hizmet etmeleri için tuttuğunu ve bunlardan yiyecek bulma, ateş yakma, ot kesme gibi konularda hizmet aldığını belirtmektedir³².

*Osmanlı topraklarını ziyaret eden başka bir seyyah **J. Rendel Harris**'in anlattıklarından on dokuzuncu yüzyılın sonlarında seyahat izinleri ya da mürûr tezkereleri dışında, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi özel birtakım belgeler de verildiği anlaşılmaktadır. Harris gönderdiği bir mektupta, seyahat izni konusunda kendilerine baş vezir aracılığıyla yardımda bulunulacağından; böylelikle yol üstünde uğradıkları her yerde kendilerinin birtakım ayrıcalıklara sahip olacaklarından ve bununla birlikte artık rehber vesaire ihtiyaçları olmayacağından bahsetmektedir. Seyahati esnasında 30 Temmuz 1896 tarihli bir başka mektubunda ise bazı devlet*

³⁰ (Lubenau 2012; s.544-545).

³¹ (Barkley 2007; s.45).

³² (Tavernier 2006; s.281).

görevlilerinin seyahat izni konusunda kendilerine birtakım zorluklar çıkarıldığını ve telgrafla onlara bir miktar para göndermiş olduğunu belirtmektedir. J. Rendel Harris'in seyahatinde onunla birlikte olan Helen B. Harris de 6 Ekim 1896 tarihli Arapgir'den yazmış olduğu mektupta seyahatlerini güçleştiren durumlardan şöyle bahsetmektedir:

“Harput'tan son ayrılık anında hareket edip edemeyeceğimiz çok kuşkulu görünüyordu. Ne tezkerelerimiz ne zaptiyelerimiz gelmişti ve sabahleyin beklediğimiz Konsolos görünürlerde yoktu... Çok geçmeden Konsolos' un Vali'nin seyahatimizi ertelememizi isteyen bir mesajından dolayı korktuğumuz başımıza gelecek gibi oldu...Nihayet gitme vaktinin geldiğini anladık, ama son ana kadar değil.”³³.

Yol hükmü, izn-i şerif vs. izin belgesi talebinde bulunan yabancı uyruklu kimselerin sıradan vatandaş olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu belgeler, ticari olanlar da dahil olmak üzere, tüccar, elçilik görevlisi, tercüman gibi belli bir statüdeki kimseler tarafından talep edilmekteydi. Yabancı uyruklardan istenen yol izinlerinden bazıları Osmanlı Devleti'nin diğer birtakım devletlere tanımış olduğu ticari imtiyazlar ya da barış anlaşmaları içeren ahitnamelere dayandırılmaktaydı³⁴.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanıyla mürur tezkeresi uygulamasına son verildi. “Tezkere-i Osmaniyye” olarak adlandırılan kimlik belgelerinin kullanımının artışıyla ve 19. Yüzyılın ortalarından itibaren dış pasaport uygulamasının yaygınlaşmasıyla mürur tezkeresi uygulamasına gerek kalmadı. İlerleyen yıllarda mürur tezkerelerinin yerini “seyahat varakaları” aldı. Bu varaka uygulamasına da I.Dünya Savaşı sonrası asayiş sorunlarına karşı çözüm üretmede yetersiz kaldığı eleştirilerine rağmen 1920 yılında İstanbul'un işgaline kadar devam edildi³⁵.

---

³³ (Harris 2008; s.26).

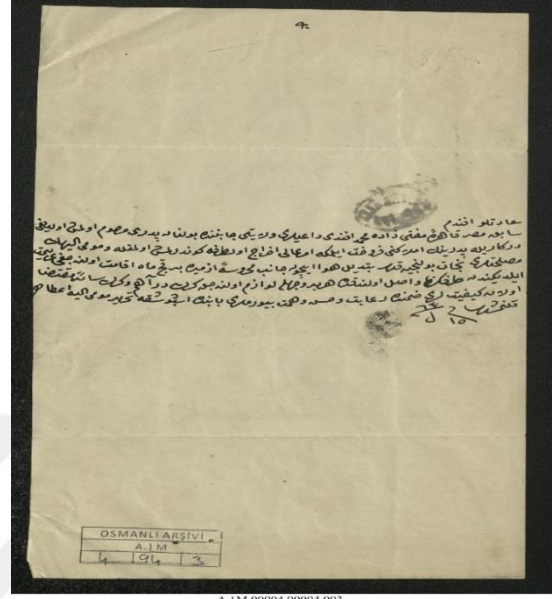
³⁴ (Kütükoğlu 1988, s.536-540).

³⁵ (Turna 2013; s.14-17).

Görsel 1.1.2.1: Bir Mürur Tezkiresi ve Yardım İsteği³⁶.

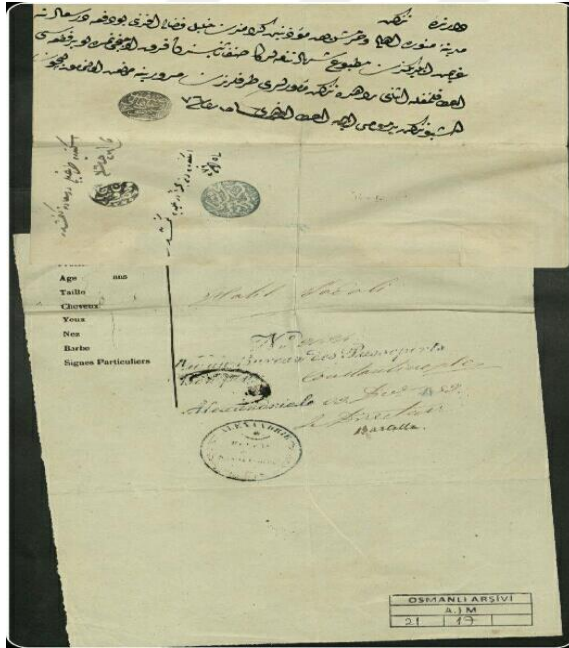
A. | M. 00004.00094.001

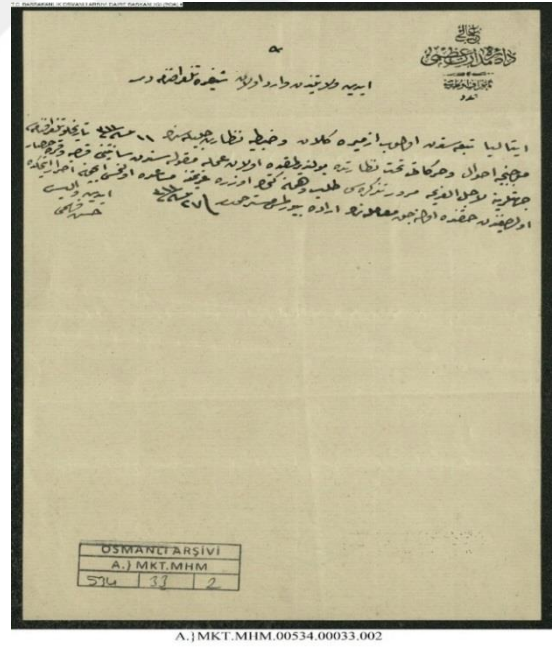
A. | M. 00004.00094.003

Görsel 1.1.2.2: Bir Mürur Tezkiresi Örneği³⁷.

Görsel 1.1.2.3: Bir Mürur Tezkiresi Örneği³⁸.

OSMANLI ARŞİVİ
A. | M.
21 | 17

A. | MKT. MHM. 00534.00033.002

³⁶ Müftüzade Mehmed Efendi tebdil-i hava için Mısır'dan İzmir'e gideceğinden kendisine yardımcı olunması istirhamına dair Kapıcıbaşı Abdülkadir Ağa'ya verilen yazı ve mürur tezkiresi: (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [bundan sonra BOA], Sadaret Müteferrik Evrakı [bundan sonra A. {M. ...}] Nr: 4/94.

³⁷ İstanbul'a gidecek olan Medine Harem-i Şerif müezzini "Halil Fuzuli" adına düzenlenmiş olan bir Mürur tezkeresi örneği. (BOA.A. {M. ...}, Nr: 21/17), 23 Ekim 1859.

³⁸ İtalyan tebaasından olup İzmir'e gelen "Santini" isimli şahsın Zaptiye Nezaret-i Celile'sinden mürur tezkeresi talebi. (BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [bundan sonra A. {MKT.MHM.}], Nr: 534/33), 9 Mayıs 1895.

I.I.III. Mürûr Tezkerelerinin Geliştiği Siyasi Ortam

Osmanlı İmparatorluğu'nda sonradan adı mürûr tezkeresi olarak değişen seyahat izinlerinin hangi siyasi etkiler altında düzenlendiği konusunu anlayabilmek için imparatorluğun son dönemlerine göz atmak gerekir³⁹.

Napolyon'un 1789'da Mısır'ı işgali, Arap Yarımadası'nda Vehhâbîlik akımının güç kazanması ve özellikle Balkanlarda âyânların başlarına buyruk hareket etmeleri imparatorluk otoritesini sarsmıştı. III. Selim'in saltanatı döneminde çoktandır niteliğini kaybetmiş olan Yeniçeri Ocağı da ülkenin hem iç hem dış güvenliği tehlikeye atmaktaydı⁴⁰.

Tüm bu bahsedilen mevcut tehditlerin yanında ilave olarak Batı'ya ve Osmanlı topraklarına doğru ilerlemeye çalışan bir Rus Çarlığını da unutmamak gerekir. 1804 yılında Ermeni topraklarını ve Azerbaycan'ın kuzeyini ilhak eden Rusya, Anadolu için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı⁴¹.

Hem iç hem de dış tehditler III. Selim'i yeni bir reform hareketine yöneltti. Nizam-ı Cedid, "yeni düzen" anlamındaki bu hareket birtakım ek vergilere sebep olunca yeniçeri ve ulema iş birliğindeki Kabakçı Mustafa İsyanı, III. Selim'in ölümüne ve reform hareketinin rafa kalkmasına neden oldu⁴².

II. Mahmut'un (1808-1839) tahta geçişiyle beraber reform hareketlerine geri dönüldü. Sened-i İttifak (1808), Tepedelenli isyanının bastırılması ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının yanında bürokrasi alanında birtakım yenilik hareketlerine girişilmesi, bu dönem Osmanlı siyasi hayatı için önemli olaylardır⁴³.

3 Kasım 1839'da devlet ve vatandaş arasındaki ilişkiyi tanımlayan ve düzenleyen Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle tüm tebaanın canı, mal varlığı ve namusu güvence altına alındı; her vatandaşın kanun önünde eşit olduğu vurgulandı. 1839 ve 1876 yılları arası Tanzimat dönemi olarak adlandırılan bu dönemde rüşvet

---

³⁹ (Turna 2013; s.18).

⁴⁰ (İnal 2008; s.371-387).

⁴¹ (Kurat 2014; s.319).

⁴² (Karal 2011; s.77-80).

⁴³ (İnal 2008; s.392-406).

yasaklandı ve müsadere usulüne son verildi. İltizam -ihale yoluyla devlet gelirlerini toplama sistemi- sonlandırılmak istendiyse de bir süre sonra gelen tepkiler üzerine sisteme geri dönüldü⁴⁴.

1853-1856 seneleri arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı sonrasında toplu göç hareketleri meydana geldi. Ruslar, Kırım bölgesindeki Müslümanları zorla yerlerinden ederek Ortodoks Hristiyanları bölgeye yerleştirdiler. Kırım Savaşı esnasında ve sonrasında Ruslar Kırım Tatarlarının sadakatinden şüphe ederken; Tatarlar ise Rusların bölgeyi Ruslaştırma politikasından endişe duymaktaydı. 1783 senesinden 1922 senesine kadar Osmanlı ülkesine göç eden Tatarların sayısının 1.800.000 kadar olduğu düşünülmektedir⁴⁵.

Kırım göçlerini ilerleyen yıllarda Kafkas göçleri izledi. Şeyh Şamil'in yirmi beş yıl süren direnişinin 1859'da sona ermesiyle 1864-1870 yılları arasındaki altı senelik dönemde yaklaşık 2.500.000 olduğu düşünülen Kafkas göçlerine, 1877-1878 Rus Savaşı'ndan sonra Balkan göçleri de dahil oldu⁴⁶. Göçler, kimlik bunalımını da beraberinde getirdi. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerin büyük kısmını Müslümanlar oluştursa da gittikleri yerde toprak; kız alıp verme vb. konularda yerli halkla bazı anlaşmazlıklar yaşamaktaydılar. Müslüman göçmenleri yerlerinden eden ya da önceden yaşadıkları yerlerde onlara işkence eden, mallarına el koyan, ailelerini yok eden kimselerin Hristiyan olması; geldikleri topraklarda gayrimüslim cemaatin milliyetçilik, ayrımcılık hareketi içinde olmaları anlaşmazlıkları körüklemekle birlikte kimlik problemlerine ve asayiş sorunlarına neden olmaktaydı⁴⁷.

Devletin tebaanın hareketlerini kontrol etmesi ihtiyacı şüphesiz söz konusu dönemde ayrı bir önem taşımaktadır. On dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında sözü edilen siyasi gelişmelerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nu meşgul eden önemli meselelerden biri de Ermeni sorunudur. Özellikle 1890'lardan itibaren Ermenilerin mürûr tezkeresi uygulamalarında sıklıkla yer aldıkları görülmektedir. Anadolu'daki Ermeniler, misyonerlerin çalışmalarıyla dillerini ve edebiyatlarını

---

⁴⁴ (Turna 2013; s.20).

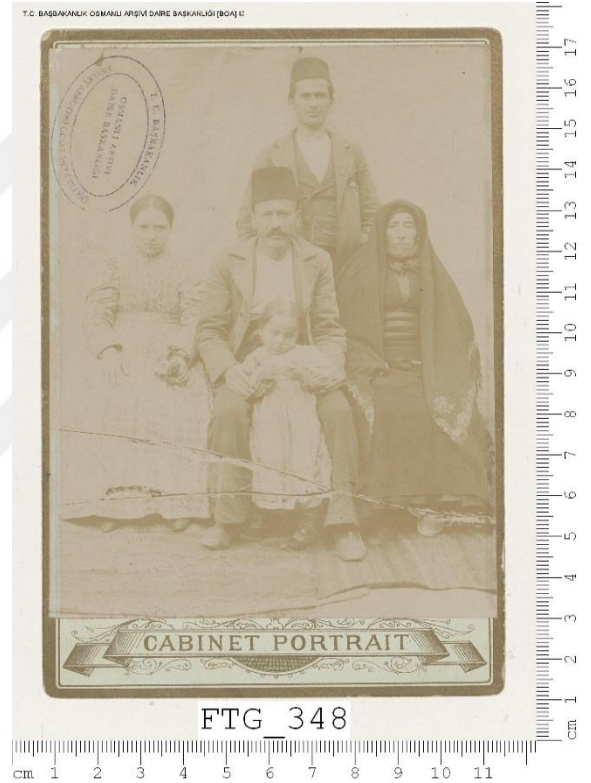
⁴⁵ (Karpat 2017; s.162-163).

⁴⁶ (Karpat 2017; s.13-15).

⁴⁷ (Karpat 2017; s.22).

zenginleştirebildiler; milli hakları uğruna mücadeleye giriştiler ve bu bağlamda da Rusya'dan destek gördüler. 1909 yılında Adana'da cereyan eden hadiseler ve Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşananlar Ermeni milliyetçiliğini güçlendirdi. Çok sayıda Ermeni ülke dışına çıktı, birçoğu da hayatını kaybetti. Ermenilerden bazıları da Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın tarafına geçmeyi tercih ettiler⁴⁸.

Görsel 1.1.3.1: Pasaport Alan Bir Ermeni Ailesi⁴⁹. Görsel 1.1.3.2: Pasaport Alan Bir Ermeni Ailesi⁵⁰.

Özetle; on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok kimlik problemi baş gösterdi. Seyahat için izin uygulaması yeni değilse bile on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmeler bir iç pasaport sistemini zorunlu hale getirdi. Mora İsyanı devam ederken devlet Avrupa'da da birtakım benzer izin uygulamaları olduğuna dikkat çekerek Rumları sayıma tabi tuttu; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla sürgüne

⁴⁸ (Turna 2013; s.25-26).

⁴⁹ Çarşamba'nın Miletli karyesinden olan ve terk-i tabiiyetle Rusya'da bulunan akrabalarının yanına gitmek için pasaport alan bir Ermeni ailesi. (BOA, Fotoğraflar [bundan sonra FTG.f.] Nr: 1060--), 3 Haziran 1908.

⁵⁰ Terk-i tabiiyetle pasaport alıp Amerika'ya muhaceret eden Ermeni bir aile. (BOA.FTG.f. /348--), 16 Eylül 1905.

yollananların geri dönüşünü engellemek maksadıyla mürûr tezkeresi uygulamasına başlandı. Mürûr kuralları İhtisab Ağalığı Nizamnamesi ile belirlendi. 1841'de Men'-i Mürûr Nizamnamesi ile söz konusu kurallar sabitlendi. Daha sonraları 1844 ve 1887 senelerinde çıkarılan nizamnameler ile yukarıda sözü edilen nizamnameler desteklendi. Mürûr uygulaması sadece güvenlik yönüyle değil; iktisadi açıdan da ayrı bir değere sahipti⁵¹.

I.IV. İktisadi Açıdan Mürûr Tezkereleri

Mürûr belgelerinin emniyeti sağlama işlevinin yanı sıra devletin, bu belgeleri vergiler konusunda vatandaşlarının üzerinde bir baskı unsuru olarak kullandığını da görmekteyiz⁵². Örneğin; bir kişinin vergi borcu varsa bu kişi, ancak borcunu belirli bir tarihte ödeyeceğini yazılı olarak taahhüt ettiği takdirde tezkere alabilmekteydi⁵³.

Devlet borçların tahsili için mürûr tezkerelerini bir araç olarak kullanmaktaydı; lakin seyahat olanaklarını kısıtladığı için halk tarafından bu durum tepkiyle karşılanmaktaydı. Borcu olan ameleler, geçici-mevsimlik işçiler, iş bulma umuduyla seyahat etmek mecburiyetinde olan düşük gelirli kimseler için mürûr tezkerelerinin zor temin edilme ve harçların yüksekliği hoşnutsuzluk oluşturmaktaydı⁵⁴.

On dokuzuncu yüzyılda, mürûr tezkerelerinden alınan harçlar ile, bu belgelerinin giderleri ve bir kısım memur maaşları karşılanmaktaydı. Yirminci yüzyılın başında Hicaz Demiryoluna bu tezkerelerden sağlanan gelirin aktarılması gündeme gelmişti. Yine bu dönemde harç miktarlarının sabit kalmayıp zaman zaman arttırılması ile devletin mali istikrar sağlama amacı güttüğü söylenebilir. Ayrıca Müslüman olsun ya da olmasın Hac için veya başka bir amaçla gelen turistlerden de devlet harç almaktaydı. Seyyah Lui Ramber, Müslümanların Sultan'ın izni olmaksızın yurtdışına çıkmalarının mümkün olmadığından; bu yöndeki isteklerinin çoğunlukla reddedildiğinden, en küçük seyahatin dahi sebebini açıklamak mecburiyetinde

⁵¹ (Turna 2013; s.27-28).

⁵² (Turna 2013; s.201).

⁵³ 25 Eylül 1850 tarihli bir belgede, Kolağası Hasan'ın Çankırı'da bulunan ailesinin, birikmiş olan vergi borçlarını ödeme ya da borçlarına kefil gösterme şartıyla Dersaadet'e gidebilmeleri için sancak valisine emr-i ali yazılması gerektiğinden bahsedilmektedir. BOA. A. (Meclis-i Vala Evrakı [bundan sonra MKT.MVL.] Nr:32/41. 25 Eylül 1850.

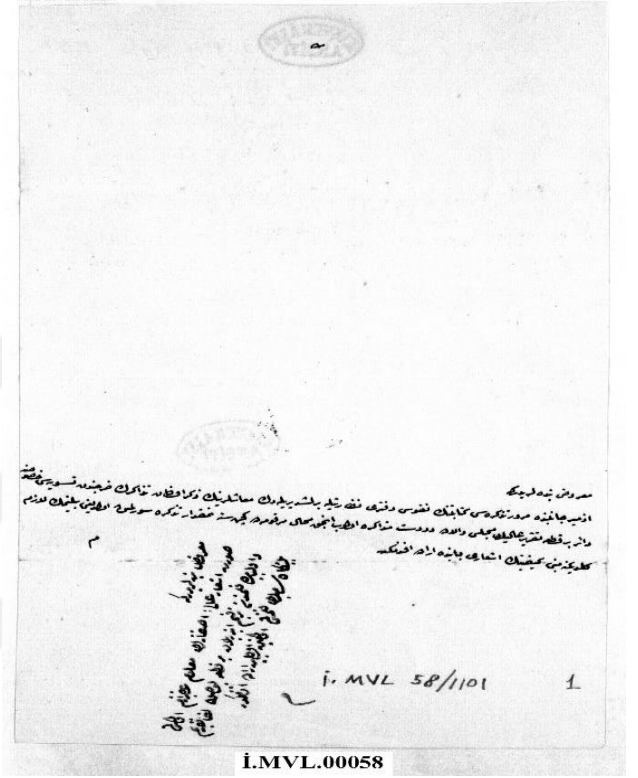
⁵⁴ (Turna 2013; s.202).

bulunulduğundan bahsetmektedir. Ayrıca elli ila yüz kilometrelik bir seyahatin bile on kuruşa tezkere almaya ve günlerce beklemeye mal olduğunu anlatmaktadır⁵⁵.

Görsel 1.1.4.1: Maaşların Tezkire Harcından Ödenmesi⁵⁶.

Lui Ramber, mürûr ve pasaport uygulamalarının iktisadi yönüyle alakalı sıkıntılarını şöyle dile getirmektedir:

“Eğer Türkler ticaret muahedeleri ve kapitülasyonlar mucibince pasaportu olan ecnebileri kabule mecbur olmasalar hudutlarını kapayacaklar ve etrafını setle saracaklar. Bu güçlükler yalnız seyr-ü seferde değildir. Güçlükle elde edilen, bazen de istihsâl olunamayan müsaadat-ı mahsusa olmaksızın hiçbir makina Türkiye'ye idhâl edilemez. Binaenaleyh, hiçbir sanat inkişaf edemez.”⁵⁷.

Sonuç olarak devletlerin, halklarının hareketlerini kontrol altında tutmaları on dokuzuncu yüzyılda başlamamıştır. Bununla beraber on dokuzuncu yüzyıla gelene dek seyahat belgeleri farklı isimler ve farklı içeriklerle var olmuşlardır. Sahibinin eşkâlinin bulunduğu mürûr tezkereleri ise mevcut oldukları dönemdeki merkezileşme politikasının birer ürünüydüler. Asayişî temin etmek ve ülkeye kimlerin girip çıktığını gözlemleyebilmek amacıyla diğer birçok devlet gibi Osmanlı Devleti de pasaport/iç pasaport uygulamasında bulunmuştur. 1910'lara kadar süren mürûr uygulaması,

⁵⁵ (Ramber 2011; s.103).

⁵⁶ İzmir canibinde mürur tezkiresi kitabetinin nüfus defteri nezaretiyle birleştirilerek maaşlarının tezkire harcından ödenmesine dair yazı: BOA. İ. (İrade Meclis-i Vala Evrakı [bundan sonra İ. MVL.]) Nr:58/1101.

⁵⁷ (Ramber 2011; s.103).

sonrasında “seyahat varakası” uygulamasına öncülük etmiş; devlet, pasaport ve tezkire-i Osmaniye uygulamalarıyla bireyleri izleme politikasına devam etmiştir⁵⁸.

---

⁵⁸ (Turna 2013; s.240-242).

İKİNCİ BÖLÜM

II. SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN 19. YÜZYILDA BATI ANADOLU ERMENİLERİ

II.I. 19.Yüzyıl Öncesinde Batı Anadolu'yu Ziyaret Eden Seyyahlar ve Gözlemleri

Batı Anadolu'nun başşehri konumundaki İzmir'in kuruluşunun yaklaşık M.Ö 3000'li yılları işaret ettiği düşünülmektedir. Bölgedeki ilk yerleşimler, Bayraklı civarında kurulmuş ve yıllar içinde sayısız kez istilaya uğrayarak; yakılıp yıkılmıştır. M.Ö 340'lı yıllarda Büyük İskender bölgeyi ele geçirdikten sonra şehri Bayraklı yerine bugün Kadifekale'nin de üzerinde bulunduğu Pagus Dağı'nın eteklerine kurmuştur. Rauf Beyru'nun aktardığına göre İzmirli bir Levanten olan Bonaventure F. Slaars, İzmir'de yayınlanmış olan 1868 yılındaki bir eserinde İzmir için şöyle demektedir: "Otuz dört yüzyıllık geçmişi olan bir kentin, savaflara büyük salgınlara ve depremlere, yangınlara rağmen ismini koruyarak, her zaman ve hala büyük, güzel, zengin ve müreffeh kalabilmesi bir mucizedir"⁵⁹.

İzmir -Kadifekale civarında yeniden kurulmasıyla birlikte- kısa sürede büyük bir gelişme göstermiştir. Eski Yunan tarihçi ve coğrafya uzmanı Strabon'un, İzmir'i miladi tarihin başlama yılları evresinde Asya topraklarındaki en güzel kent olarak tanımlamasıyla kentin bütün İyon yerleşimleri gibi, planlı bir düzen içinde var olduğu ve gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. İzmir'in de içinde bulunduğu Batı Anadolu coğrafyası çeşitli kavimlerin geçiş güzergahı üzerinde bulunmasından dolayı, bölge karmaşık bir etnisiteye sahip olmuş ve sayısız kez istilaya maruz kalmıştır. Söz konusu bu faktörler aynı zamanda bu coğrafyanın, dünyanın en hareketli bölgelerinden biri olmasına da sebebiyet vermiştir⁶⁰.

Strabon'un bahsettiği görkemli İzmir'den bugüne, sayısız deprem, yangın ve istiladan sonra Agora ile kent surlarının birkaç parça duvarından başka bir şey kalmamıştır. Kentin Osmanlı himayesine girene kadar sürekli savaflarla yıkıma

---

⁵⁹ (Beyru 2011; s.1).

⁶⁰ (Beyru 2011; s.1).

uğradığı ve karışıklık içinde bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim bölgeye 14. Yüzyılda uğrayan İbn-i Batuta da aynı fikirdedir. 15. Yüzyıl başlarında ise kenti kuşatan Timur şehri ele geçirdikten sonra yakıp yıkmıştır. İzmir'in sözü edilen dönemlere ait herhangi bir haritası veya benzer bir görsel malzemesi bulunmayışından ötürü, kentin fiziki yapısıyla alakalı bilgiye sahip olmak güçtür. Osmanlı himayesinin başlarında da İzmir yabancılar açısından çok bilinmeyen, çok uğranılmayan bir kenttir. İzmir hakkında bilgi edinebileceğimiz, kentten bahseden seyyahların yazıları 17. Yüzyıldan itibaren karşımıza çıkmaktadır. 16. Yüzyılda dahi kentin fiziki yapısıyla ilgili bilgi sayısı azdır. Bölgeyi dolaşan seyyahların Midilli ya da Sakız adasıyla ilgili bilgi verip İzmir'den bahsetmemeleri bu savı desteklemektedir⁶¹.

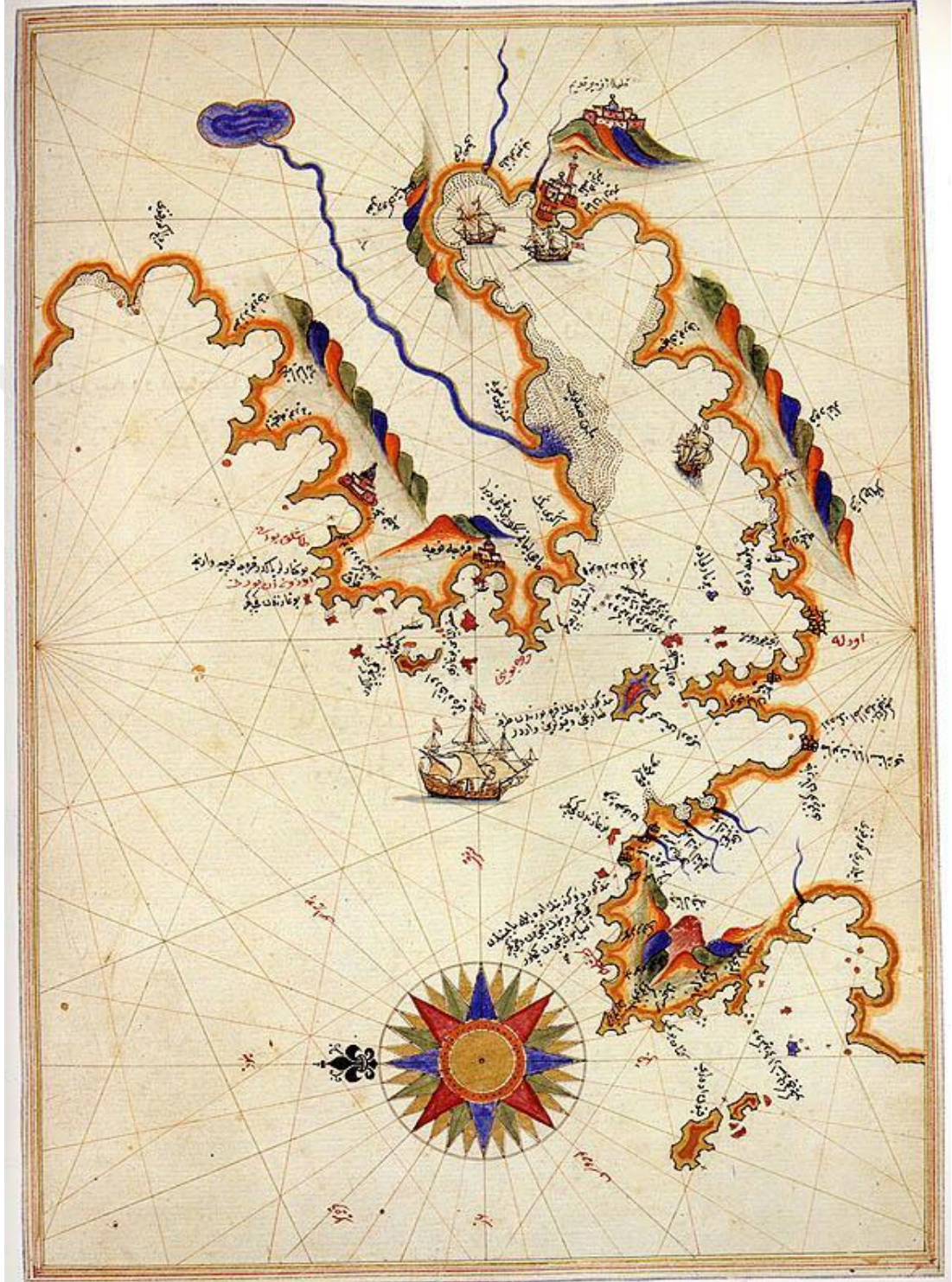
17. Yüzyıl başlarında İzmir'den İstanbul'a kuru üzüm, tahıl ve birtakım tarım ürünleri ticaretinin gelişmesi, kent çevresindeki pamuğun bolluğu ve oldukça uzun süren Girit Savaşı'nda (1648-1669) donanmanın ihtiyaçlarının tedariki sonucunda kentte bir ekonomik patlama yaşanmıştır. Ayrıca Ermeni tüccarların İran'dan ve Bursa'dan kente kervanlarla getirdikleri ham ipek de şehirde ticaretin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Zira bu yüzyılda Doğu, Avrupa için oldukça kıymetli, zor bulunan eşyaların kaynağı olarak görülmekteydi. Ekonomik refah, 17. Yüzyıl sonunda kent nüfusunun 90.000' e dayanmasına sebep olmuştur ve İzmir'i, Akdeniz'in diğer önemli liman kentleri olan İskenderun ve Akra'ya rakip haline getirmiştir. 1688 yılında kenti nerdeyse yok eden deprem dahi İzmir'in ticari canlılığını zayıflatamamıştır. 18. Yüzyıla girerken şehir en fazla ihracatını Fransa'ya yapmaktaydı. Pamuk, yün, kuru meyve, incir, üzüm, zeytinyağı ve ipek, İzmir'den Marsilya limanına ihraç edilen ticari kalemlerden bazılarıdır. Fransa'dan aynı dönemde ithal edilen ürünler ise ağırlıklı olarak Flaman ve Languedoc kumaşları ile birlikte Antillerden gelen şeker, kahve ve çivit gibi bazı renklendiricilerdi. Genel olarak bu zaman dilimi için Fransa'nın ticari altın çağı demek yanlış olmaz. İlerleyen dönemlerde Fransız İhtilali ile birlikte yaşanan siyasi gelişmeler bu üstünlüğe son vermiştir⁶².

---

⁶¹ (Beyru 2011; s.10-11).

⁶² (Hitzel 2013; s.71-72).

Görsel 2.1.1: Piri Reis'in İzmir Haritası⁶³.

⁶³ Piri Reis'e ait 16. Yüzyıl İzmir haritası, ayrıntılı bilgi için bakınız: "<http://www.tarihnotlari.com/piri-reisin-haritalari/izmir-turkiy-haritasi-by-piri-reis/>", Erişim tarihi: 06.12.2017.

İzmir’de yaşayan Ermenilerin tarihine bakılacak olunursa şehirde Ermenilere ait en eski kayıt 14. Yüzyıl son dönemlerinden kalma mezar taşlarıdır. Bu kalıntılar Surb Stepanos (St. Etienne) Kilisesinin bahçesinde bulunmaktadır. Söz konusu dönemden önce Ermeniler Anadolu’nun Güney Doğu’su ve Kudüs çevresinde dağınık halde yaşamaktaydılar. 1073-1137 yılları arasında Mısır’daki Şii Halifesine bağlı baş vezirin Ermeni olması, Ermenilere Şii koruması sağlarken Sünni Müslümanların Anadolu içlerine ilerleyişine de engel olmaktadır. Ermeniler ile Sünni Türklerin karşı karşıya gelmeleri ilk bu dönemde olmuştur⁶⁴.

Bahsi geçen yıllarda Ermenilere ayrıca Haçlılar da koruma sağlamaktaydılar. Prens Bagratide Roupen’ in çabalarıyla yöreye dağılmış Ermeniler bir çatı altında birleştiler. Kilikya’da kurulan bu Ermeni Krallığı’nın 1375 senesinde yıkılması ile on binlerce Ermeni Güney’e, Rodos, Kıbrıs ve Anadolu içleri ile Batı’ya İzmir’e doğru göç ettiler. 18. Yüzyılın ortalarında, 1730-1740 seneleri arasında ikinci bir Ermeni göç dalgası daha yaşandı. Nahcivan bölgesinden göç eden ve sayıları 150 ila 200 kadar arasında olan Ermeni aileler İzmir’de İranlı (Persan) olarak anıldılar. Bu durum sonraki yıllarda İzmir’de bir İran Konsoloslugu’nun açılmasında da vesile olmuştur. İzmir’e göç eden bu ailelere İran’dan kaçan Dominiken Rahipleri⁶⁵ de katılmışlardır. İzmir’de yaşayan Ermenilerin bazıları bu rahiplerin etkisiyle Katolik oldular. 1790’lı senelerde bölgeye Ankara üzerinden gelen bir Ermeni göçü daha oldu. Bunlar da İzmir’de sonraki dönemlerde Angoriot olarak anıldılar. 18. Yüzyılda İzmir’de yaşayan Ermeni sayısı 7000 kişi civarındaydı. 19. Yüzyıl sonlarına doğru Erzurum ve Diyarbakır taraflarından gelen Ermenilerle birlikte şehirdeki Ermeni sayısı 10.000’lere kadar çıkmıştır⁶⁶.

İzmir ve Batı Anadolu’daki Ermeni cemaati hakkında doğru bilgi edinebilmek ve kıyaslama yapabilmek amacıyla, önceki yüzyıllarda da bölgeyi ziyaret eden seyyahların şehir ve Ermeniler hakkındaki gözlemlerini incelemek gereklidir.

---

⁶⁴ (Atay 2012; s.241).

⁶⁵ Katolik Kilisesi’ne bağlı önemli gruplardan biri olan Dominiken Tarikatı, 1215 yılında Fransa’da Toulouse şehrinde kurulmuştur. Vaizci keşişler ya da İngiltere’de anıldığı şekliyle beyaz cübbe üzerine siyah palto giymelerinden ötürü Kara Rahipler olarak da bilinirler. Detaylar için: (Mehmet Haşim Kömürçü, “Dominiken Tarikatı”, Sanat Tarihçi, 14.11.2014, “<http://sanattarihci.com/dominiken-tarikati>”. Erişim Tarihi: 05.01.2018.

⁶⁶ (Atay 2012; s.241).

17. Yüzyıl başında bölgeyi ziyaret eden ve bu esnada İzmir'e de uğrayan Ermeni asıllı Polonyalı seyyah **Simeon**, Ermenice kaleme aldığı hatıralarında İzmir ve Ermeni cemaati için:

“Manisa'dan hareket ederek yarım günde Aziz Nikolayos'un şehri olan İzmir'e vardık. Büyük bir liman şehri olan İzmir'de İstanbul, Venedik, Sakız ve diğer yerlere ait gemiler ve şehirde birçok Frenk ve Rum bulunuyordu. Burası da çok bereketli ve meyve dolu bir şehir olup dere ve tepeleri zeytin ve nar ağaçları ile dolu idi. Şehrin Ermeni mevcudu yüz hane olup bir piskopos, bir keşiş ve bir de papazları vardı. İki kiliseden biri kalenin iç kısmında, diğeri dışında idi. İzmir'in de Manisa gibi, yüksek bir tepede sağlam bir kalesi vardı. Fakat buranın havası ve suyu çok fena idi. İzmir'de üç ay kaldık.” demektedir⁶⁷.

Adalar üzerinden İzmir'e gelen Polonyalı Simeon, anlattıklarıyla bölgedeki Rumlar ve Ermeniler arasındaki ilişki hakkında bir fikir edinmemizi de sağlamaktadır. Ona göre Rumlar eski zamanlardan beri Ermenilerin ezeli düşmanıdır. 9. Yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Toma Ardzruni'yi referans alarak Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasından sorumlu tuttuğu Rumların zamanında İstanbul onların elindeyken hiçbir Ermeni'nin şehirde barınmasına izin vermediklerinden bahsetmektedir. İzmir'den önce Girit, Korfu, Zanta ve Zarda adalarına ayak basan seyyah, Rumların kendilerine davranışını şöyle özetlemektedir:

“...Adalardaki Rumlar çok kötü ahlaklı ve Ermeni düşmanı olup bizi görünce yere tükürüyor: köpek ve sapkın manasında olan İşkil tabirini kullanıyorlardı. Şayet bizden birisi kendilerine ait bir kaptan yemek yerse, kap ne kadar kıymetli olursa olsun derhal kırıyorlardı.”⁶⁸.

1621 senesinde Kudüs'e gitmek üzere İstanbul üzerinden İzmir'e uğrayan Courmenin Baronu **Louis Deshayes**, İzmir'deki Hristiyan tüccarların denize bakan evlerle kıyı şeridini doldurarak şehrin Türk, Ermeni ve Rum ahalisini şehrin iç kesimlerine doğru sürdüklerini anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir:

“...Şu an İzmir'de, Ermenilerin Halep'e götürmek yerine buraya getirdikleri ipek, yün, balmumu ve pamuk üstüne büyük bir ticaret var. Ermenilerin İzmir'e gelmesi kendileri için

⁶⁷ (Polonyalı Simeon 2016; s.35).

⁶⁸ (Polonyalı Simeon 2016; s.119-120).

daha yararlı, çünkü daha az vergi ödüyorlar. Büyük bir özgürlük içinde yaşayan birçok tacirden Fransızların sayısı, Venedikli, İngiliz ve Hollandalılardan daha çok.”⁶⁹.

1654 yılında İzmir’de ikamet eden **Chavelier D’Arvieux** o yıllarda kent nüfusunun 88.000 kadar olduğunu ve bu nüfusun yaklaşık 8.000 kadarını Ermenilerin oluşturduğunu aktarmaktadır. D’Arvieux’ un anlatımına göre Ermeniler de şehirdeki Türkler, Rumlar ve Yahudiler gibi tepe üzerinde ikamet etmektedirler ayrıca şehirde bir adet Ermeni kilisesi bulunmaktadır⁷⁰. Bütün şarkın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan İzmir’de Ermeniler de ticaret hayatında yerlerini almışlardır. Ermeni tüccarlarca İran’dan getirilen ham ipek, pamuk ipliği, marokenler vs. büyük rağbet görmektedir fakat tüccarlar Avrupalıların içinde Fransızları tercih etmektedirler çünkü olan malları karşılığı nakit para vermektedir. Hollandalı ve İngilizler ise malların karşılığında ödemeyi kısmen kumaşla yaparlar. Ayrıca D’Arvieux İzmir ile ilgili gözlemlerinden bahsederken İngiliz tüccarların, İzmir harabelerinde kazı yaparak çıkardıkları mükemmel heykelleri kendi ülkelerine götürdüklerinden; şehrin diğer şehirlere kıyasla çok daha özgür bir ortama sahip olduğundan; şehirde eşi görülemeyecek kadar mükemmel bir polis teşkilatının varlığından ve tüm bunlarının yanında şehrin yaz aylarında bunaltıcı derecede sıcak oluşundan ve sık sık veba, sıtma gibi salgın hastalıklardan dolayı insanların telef olduğundan söz etmektedir⁷¹.

17. ve 19. Yüzyıllar, İzmir’in “doğunun parlayan yıldızı” olduğu dönemlerdir. Necmi Ülker’in anlatımından **Jean Baptiste Tavernier** İzmir ile ilgili “Les Six Voyages de Monsieur J.B. Tavernier” adlı eserinde şu görüşlere yer vermektedir:

“İzmir bugün ister deniz ister karayolu ile olsun, Levant ’ın önemli bir ticaret merkezidir. Buna ek olarak Avrupa’dan Asya’ya ve Asya’dan Avrupa’ya giden tüm ticari mallar için en doğal bir liman durumundadır.”⁷².

Tavernier seyahatnamesinde İzmir’in Aziz Yuhanna’nın ilahi vahyi açıkladığı, Asya’daki 7 ünlü kiliseden birine sahip şehir olduğu aktarmaktadır. O dönemde İzmir,

---

⁶⁹ (Pınar 2001; s.3).

⁷⁰ D’Arvieux’ un gözlemlerine seyahatnamesinde yer veren J.B. Tavernier, şehirde Ermenilere ait 2 kilise ve bir piskoposla 12-15 papazın bulunduğunu anlatmaktadır (Tavernier 2006, s.57).

⁷¹ (Tavernier 2006; s.68-73).

⁷² (Ülker 1994; s.45).

antik dönemde olduğu gibi kalabalık olmasa da hala büyük ve güzeldir. İzmir'in kurulduğu tepenin üzerinde kale surlarını görmek mümkündür ve hemen biraz aşağısında İzmir'in ilk metropoliti Aziz Polikarp'ın aslanlara atıldığı amfi-tiyatro kalıntıları mevcuttur. Gezgin'in anlattığına göre Türkler limanı kontrol edebilmek için körfezin daraldığı noktaya kale yapmak amacıyla bu amfi-tiyatronun taşları ile beraber civardaki Hristiyan ve Yahudi mezarların taş kalıntılarını kullanmışlardır.

Tavernier şehrin birçok kez depremle büyük hasar gördüğünden de bahsetmektedir. Yolculuğu esnasında da şehirde kısa süren bir depreme şahit olmuştur.

Türklerin eski zamanlardan kalma taş yontulara ve heykellere zarar verdiğinden bahseden gezgin, İngiliz tüccarların buldukları ya da denk geldikleri bu yontuları gemilere yükleyip memleketlerine götürdüklerini anlatmaktadır. Kendisi de böyle bir yontuyu çok para vererek satın almış ve Paris'e göndermiştir.

Şehirdeki Ermeni nüfusuyla alakalı da bilgi veren Tavernier, şehrin nüfusunun Avrupa'dan gelen tüccarlar hariç 90.000 kişi civarında olduğundan ve bunun 8.000 kadarını Ermenilerin oluşturduğundan bahsetmektedir. 60.000 kişi civarında olan Türk nüfusunu, 15.000 kadar Rum ve 6-7.000 kadar da Yahudi takip etmektedir. Ermenilerin şehirde 1 kiliseleri bulunurken, Rumların 2, Latinlerin ise 3 kilisesi vardır. Türklere ait 15 cami ve Yahudilerin 7 sinagogu da şehirdeki diğer dini yapılarıdır.

İzmir'de ticaretin çok önemli bir yer tuttuğundan bahseden gezgin, şehirdeki en önemli ticari ürünün Ermeni tüccarların İran'dan getirdikleri ham ipektir. Her sene Şubat, Haziran ve Ekim aylarında şehre düzenli olarak kervanlar gelmektedir. Tavernier, Ermeni asıllı İzmirli tüccarların mallarını Fransızlara satmayı tercih ettiklerini çünkü Fransızların ücreti peşin ödediklerini anlatmaktadır. İngiliz ve Hollandalı tüccarlar ise borçlarının yarısı karşılığında kendi kumaşlarını vermek istemektedirler⁷³.

1671 senesinde İzmir'e gelen **Evliya Çelebi**, İzmir'i uzun uzun anlatmaktadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre Selçuklu Sultanı Alaeddin döneminde Sığla oğlu Ali Bey İzmir'i, Büyük İskender'in çağdaşı olan Kidefa (Kaydafa) neslinden "İzmirne"

---

⁷³ (Tavernier 1676; s.74-76).

adındaki bir kraliçeden ele geçirmiştir. İzmir, Osmanlıların eline geçtikten sonra da gündün güne büyümüş ve gelişmiştir. Şehrin Urla, Ayasefid (Sancakburnu), Karaburun, Cumaabad, Terindeabad, Kızılhisar ve Burunabad gibi kazaları vardır. Burunabad da halkın çoğunluğu Rum'dur. Önce Liman Kalesi'ni sonra da Kadife Kale'yi anlatan seyyah, İzmir'in içini de anlatmaya koyulur. Gözlemlerine göre şehirde iki bin civarında ev yukarıdaki kalenin bayırlarındadır. Şehirde, havadar bahçeli saraylar ve camiler vardır. Üç bin altmış adet dükkân bulunmasına rağmen bir bedesten yoktur. Şehirde ticaret çok gelişmiştir. Evliya Çelebi ticaret konusuna şehrin oldukça ünlü olduğuna da değinmektedir. Anlattığına göre limana her sene bin gemi gelir, bin gemi gider. Malları İzmir'de satılır. Liman böylesine faaldir. İzmir'in narı, bademi ve sabunu ün salmıştır ayrıca beyaz ekmeği de meşhurdur⁷⁴.

Evliya Çelebi şehirde 23 mahalle olduğundan bunlardan ikisinin Ermeni mahallesi olduğundan bahsetmektedir. Evler topraktır ve şehirde bağlı bahçeli kiremit örtülü saraylar olmasına rağmen bir tane kiremitli haneye denk gelmemiştir⁷⁵.

1671 yılında İzmir'e gelen İngiliz Presbiteryen Kilisesi papazlarından düşünür **Thomas Smith** şehri, nüfusu ve yapılan büyük ölçekteki ticaret sebebiyle Küçük Asya'nın en gelişmiş şehirlerinden biri olarak tanımlamaktadır. Smith'in aktardığına göre şehirde Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Frenkler yaşamaktadır. Şehir antik dönemdeki ihtişamını kaybetmiştir çünkü sık sık yıkıcı depremler olur. Dağın şehre ve körfeze hâkim bir tepesinde düzenli surları bulunmayan eski bir kale mevcuttur. Smith'in aktardığına göre kale girişinin yan tarafında şehre adını veren Amazonun bir mermer büstü bulunur ve Türklerin her türlü insan figürüne duydukları nefret sebebiyle büstün burnu kırılmıştır. Dağdan Güneydoğuya doğru inildiğinde şehrin ilk metropoliti olan Aziz Polikarp 'ın katledildiği amfi-tiyatro bulunmaktadır. Bu tiyatronun taş basamaklarının büyük bir bölümü Türkler tarafından kendi binalarında kullanılmak üzere alınmıştır. Dağın yamacında daha aşağı tarafta Aziz Polikarp 'ın

---

⁷⁴ (Baykara 1974; s.30-32).

⁷⁵ (Evliya Çelebi 2016; s.116).

mezarı bulunmaktadır. Rumlar her sene onun yüce anısını yaşatmak için bu mezarı ziyaret ederler ve festival düzenlerler⁷⁶.

Smith'in aktardığına göre Ermenilerin şehirde sadece bir kiliseleri bulunmaktadır ve bu kilisenin avlusunda eski Yunanca bir kitabe mevcuttur. Şehirde Türklerin on üç camisi, Yahudilerin birkaç sinagogu ve Rumların biri St. George'a diğeri ise St. Photinius' a ithaf edilmiş iki kiliseleri vardır. Thomas Smith, Asya'nın ünlü, muhteşem kiliselerinin bugün acınacak hale düştüğünden de bahsetmektedir. Bazılarında taş üstünde taş kalmamış, bazıları çöp yığınlarıyla dolmuş, bazıları ise terk edilmiştir. Smith, bu hale Rumların lükse düşkünlüklerinden ve aptallıkları yüzünden düştüğünü düşünmektedir. Eğer Hristiyan değerlerine uygun yaşanılmazsa Türklerin ve Haçlı Seferi düşmanlarının öfke, istila ve fethine karşı durulamaz⁷⁷.

1675 yılında şehre gelen Fransız doktor ve arkeolog **Jacques Jacob Spon**, İzmir ve İzmirli ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Spon seyahatnamesinde İzmir'in kadim bir kent olduğunu ve ismini şehri kuran bir amazondan aldığını belirtmektedir. Bunun doğruluğunun amazon adına çıkarılan sikkelerden de anlaşılabileceğini seyahatnamesinde anlatmaktadır. Bu amazonun büstü kalenin girişinde de mevcuttur ancak ne yazık ki büst Türkler tarafından atış taliminde hedef olarak kullanıldığı için zarar görmüştür⁷⁸.

Spon'un aktardığına göre şehir büyük bir körfezin kıyısında kurulmuştur; bu körfezin her yerinde rahatlıkla demir atılabilir ayrıca Türk kayıkları ve kadirgalar için küçük bir liman da mevcuttur. Kısa süre önce yapılmış olan ahşap gümrük binası güzelce boyanmıştır ve çok güzel görünmektedir. Gümrükte her milletin üç-sekiz kantar arası hakkı vardır ancak her millet eşit hakka sahip değildir: Örneğin, İngilizlere bu konuda büyük kolaylıklar gösterilirken en çok zorluk Ermenilere çıkartılmaktadır. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi İzmir'de de gümrük kaçakçılığı en ağır şekilde cezalandırılmaktadır. Spon bu konuda İngilizlere büyük güven duyulduğundan çünkü onların zengin ailelerden geldiklerinden ve ticareti dürüst yaptıklarından

---

⁷⁶ (Pınar 1998; s.45-46).

⁷⁷ (Pınar 1998; s.49-51).

⁷⁸ (Spon 1678; s.302-303).

bahsetmektedir. Spon ayrıca İzmir’de bulunduğu sıralarda üstü kapatılmış 400 adım uzunluğundaki Bedesten ’in de bitirilip ışıklandırıldığını belirtmektedir⁷⁹.

Bedesten’ in yanında büyük bir hanın inşa edildiğini anlatan Spon’ a göre, bu han için kullanılan taşlar denize nazır eski amfi-tiyatrodan alınmış ve bu muhteşem yapı yok edilmiştir. Spon ayrıca çok sonraları şehirde yaşayan bir dostundan mektup aldığını ve o şehirden ayrıldıktan sonra olan şiddetli deprem sonucu birçok eski yapının tahrip olduğunu da anlatmaktadır. Anılarından aktardığına göre seyyah şehirdeyken Ermenilerin mezar taşı olarak kullandığı antik döneme ait eski kitabeleri görünce şaşırmış, Ermenilerin bazen kitabelerin üzerindeki eski Grekçe yazıyı silerek, Ermenice yazılar yazmakta olduğu bilgisini paylaşmıştır⁸⁰.

Şehir, Levant’ in önemli bir ticaret merkezi olduğundan burada Hollanda ve Venedik konsoloslukları bulunmaktadır. Şehirde Ermeni tüccarların İran’dan getirdikleri “Batman” denilen ipek oldukça ünlüdür, bu ipek 14 kilo civarında gelmekte ve 38-40 kuruş arasında satılmaktadır. Spon, İzmir’in Doğu’nun başka bir yerinde mümkün olamayacak kadar güzel dostluklar kurma imkânı veren bir şehir olduğundan ve burada yaşayanların muhteşem damak zevkine sahip olduklarından bahsetmektedir. Seyyah, Efes’e giderken kendilerine yardımcı olmaları için bir Ermeni rehber tuttuklarını da anlatmaktadır⁸¹.

17. Yüzyılın son çeyreğinde İzmir’i ziyaret eden bir diğer seyyah da **Olferti Dapper**’dir. Hollandalı gezgin şehrin tarihi hakkında okuyucuya detaylı bilgiler sunmaktadır. Şehrin, Helenler ve Latinler tarafından kurulduğu ve isminin aynı zamanda bir Amazonun adıyla aynı olduğu bilgisine anılarında yer vermektedir. Dapper ’in aktardığına göre, o dönemde İzmir Ermeni Kilisesi’nin bahçesinde bulunan bazı antik dönem kitabelerinde, İzmir “en aydınlık başşehir” olarak geçmektedir. Yine Dapper’ in aktardığına göre birçok Roma madalyonunda İzmir ve İzmirliler görülmektedir. İmparator Markus Aurelius Antoninus şerefine basılan bir madalyonda İzmirliler için “Asya’nın en saygın insanları” ifadesi yer almaktadır. İngiliz ve Avrupalı

---

⁷⁹ (Spon 1678; s.303-304).

⁸⁰ (Spon 1678; s.305-310).

⁸¹ (Spon 1678; s.311-315).

tüccarların şehirdeki çok güzel antik kalıntıları kendi ülkelerine götürdüğünü aktaran Dapper, şehri ziyaret ettiği dönemde hala güzel tarihi eserlerin mevcut olduğundan bahsetmektedir. Anılarında aktardığına göre, İzmir Asya'daki yedi kiliseden biridir ve bunların içinde cemaatiyle birlikte ayakta kalan tek şehirdir. O dönemde oldukça kalabalık bir kent olan İzmir'in nüfusu tahminen 90.000'dir ve bu nüfusun 8.000 kadarını Ermeniler oluşturmaktadır. Ermeniler de tıpkı şehirde yaşayan Türkler, Yahudiler ve Rumlar gibi tepede oturmaktaydılar. Ermenilerin şehirde 1 kilisesi vardı. Bu kilisenin avlusunda yer alan birçok yazıttan, bir kısmı bir Ermeni'ye mezar taşı olarak kullanılmış bir kitabede şunlar yazılıdır:

“En kudretli imparatorlar Severus ve Antoninus'a İzmir'den; yurttaşınız Klaudius güzel sanatlara olan ilgisinden dolayı atalarımızın tanrısal yasalara dayanan geleneğine dayanarak kamu görevinden, anavatan sevgisinin bir göstergesi olarak sizin benden isteğiniz olan savaş komutanlığı görevinden muaf tutulmak istemektedir. Yurttaşınız Klaudius, bütün konularda münasip olduğu üzere başka konuda bir şikâyetle bulunmayacaktır. Size bu kadar büyük bir saygı duyan bir adama bir zararın gelmesi hoş bir şey olmasa gerektir; bilhassa sizin onu en iyi şekilde yönlendireceğiniz muhakkaktır. Elveda!

Elçiler: Aurelius Antoninus ve Elius Speratus.”⁸².

Görsel 2.1.2: 17.Yüzyılda İzmir Körfezi⁸³.

⁸² (Pınar 1998; s.8-92).

⁸³ Olferti Dapper koleksiyonundan 1688 yılına ait İzmir Körfezi görseli, bakınız: “De Golf van Smirne”, “<http://tr.travelogues.gr>”, Erişim Tarihi: 10.01.2018.

18. Yüzyıla gelindiğinde Doğu Akdeniz'in egzotizmi seyyahları cezbetmekteydi. Bu yüzyılda Aydınlanma Çağı'nın bilgi birikimini belirleyen Doğu'nun yüceliğine paralel olarak yolculuk anlatımları sayesinde gelişen bir Doğu hayranlığından söz etmek mümkündür. Doğu Akdeniz hem coğrafyası hem de burada yaşayan halkları ile özellikle Fransız seyyahlar tarafından bolca tasvir edilmiştir. Bu yüzyılda Batı'daki Doğu algısını oluşturan şeyin, başlıca Fransız seyyahların seyahatnamelerinde kullandıkları görseller ve anlatımlar olduğunu belirtmek gerekir⁸⁴.

18 Aralık 1702 tarihinde İzmir'e gelen ünlü Fransız botanik bilimci ve Doktor **Joseph Pitton de Tournefort**, İzmir ile ilgili gözlemlerini şöyle dile getirmektedir:

“İzmir, Levant' a giriş üzerindeki en zengin ve en büyük şehirlerden biridir. Limanı çok güzeldir ve dünyanın dört bir yanında gelen tüccarların buluşma yeridir. Bu şehirde 200 Ermeni yaşamaktadır. Ermenilerin 1 kiliseleri vardır⁸⁵ ve Ermeni metropoliti sadece kendi cemaatinin yardımıyla yaşamasına rağmen; durumu diğer Hristiyan din adamlarına göre daha iyidir. Bu yardımlar pazar günleri ya da bayramlarda toplanır ve yaklaşık 6-7 kese kadardır.”⁸⁶.

Görsel 2.1.3: İzmir'e adını veren Amazonun büstü⁸⁷.

İzmir'in hayranlık uyandıran bir konuma sahip olduğundan ve evlerin güzel inşa edildiğinden bahseden seyyaha göre şehrin en güzel yeri ise Frenk sokağıdır. Ona göre İzmir, Doğu ticaretinin merkezi konumundadır. “Kaba” bir

⁸⁴ (Apostolou 2013; s.35).

⁸⁵ Tournefort' un kent nüfusuyla ilgili verdiği bilgiler kendinden önceki seyyahların verdiği bilgilere göre büyük farklılık içermektedir.

⁸⁶ (Tournefort 1718; s.195-196).

⁸⁷ (Tournefort 1718; s.198).

millet olarak tanımladığı Yahudilerin ise şehirde ticaretin her alanında bulunmalarına şaşırarak birlikte bu halkın ticaret konusundaki meziyetlerini takdir de etmektedir. Şehre Ermenistan ve Gürcistan' dan kürk getirildiğini ama Fransa'dan getirilen kürklerin tüccarlar için daha avantajlı olduğundan bahsetmektedir. Tournefort, şehirdeki Fransız konsolosunun görevini çok iyi yerine getirdiğini; kendisi şehirdeyken Ermeni, Rum, Yahudi ve Frenk tüccarlarla birlikte konsoloslukta bir bayram kutlamasına katıldığı bilgisini paylaşmaktadır. Seyyahın anlatımına göre antik dönemde şehir, Romalıların sadık bir kentiydi. Aziz Yuhanna'nın havariliğini yapmış ve bizzat şehre atadığı metropolit Aziz Polikarp, yıllarca görevini ifa ettikten sonra 100 yaşında kentin amfi-tiyatrosunda Marcus Aurelius ya da Antonius Pius zamanında diri diri yakılmıştır.

Görsel 2.1.4: İzmir Liman Kalesi⁸⁸.

İstanbul'dan Latinleri çıkaran Michael Paleaologus zamanında Müslümanların bütün Anadolu'yu ele geçirdiğini anlatan Tournefort; Aydın Bey tarafından İzmir'in egemenlik altına alındığını ve onun ölümüyle Aydın Bey'in oğlu Umur Bey ile Latinler

⁸⁸ (Tournefort 1718; s.198).

arasında şehir için çetin bir savaş yapıldığını; Timur'un işgali ve geri çekilişi sonrası şehrin son kez Mehmet Çelebi Han tarafından tekrar Türk tarafına kazandırıldığını belirtmektedir.

Görsel 2.1.5: Ermeni Keşişler⁸⁹.

Görsel 2.1.6: Ermeni Diyakozlar⁹⁰.

⁸⁹ 18. Yüzyılda Ermeni Keşişlere ait bir görsel; (Tournefort 1718; s.456).

⁹⁰ 18. Yüzyılda Ermeni din adamlarının yardımcıları; (Tournefort 1718; s.504).

Şehrin tarihiyle ilgili uzun uzun bilgiler paylaşan Tournefort, Efes'e gitmek üzere 25 Ocak 1702 günü İzmir'den ayrılmıştır⁹¹.

1718 senesinde İngiltere'nin İstanbul konsolosunun eşi olan **Lady Mary Wortley Montagu**, İzmir'e uğrayan seyyahlardan biridir. 1861 yılında basılan, kız kardeşine yazmış olduğu mektuplardan birinde o dönem Ermenilerle ilgili şunları aktarmaktadır:

"...Şimdi size Ermeni ulusundan bahsediyorum. Muhtemelen sizin hiç ilginizi çekmeyen bu halktan bir şeyler anlatmak sanırım nezdinizde kabul edilebilir. Coğrafi bilgiler, ülkenin durumu, Roma Tarihi içinde okuyabileceğiniz antik çağdaki büyüklükleri gibi bilgilerle sizi sıkamak istemiyorum. Onlar şu an Türk egemenliği altındalar ve bu çok çalışkan ulusun sayıları artmakta, ticarete söz sahibi olmaktadır. Kendilerinin dile getirdikleri gibi Aziz Gregory tarafından Hristiyan dinine kabul edildiler ve belki de Dünya'daki en dindar Hristiyan millettirler. Rahiplerinin emirlerini tam olarak yerine getirmeye çalışırlar ve her yıl en az yedi ay boyunca kuru ekmek, (yağsız) bazı kökler ve bitkilerden oluşan bir oruç tutarlar. Bay W. (Wortley)'in tercümanlarından biri bu millettendir. Zavallı adam sıkı sıkıya tuttuğu orucun şiddetinden oldukça güçsüz düşmüştü. Ne patronu ne de kendisinin ancak bu şekilde hayatta kalabileceğini söyleyen doktorun yalvarmaları, zavallı adamın iki-üç kaşık dana eti yemesi konusunda muvaffak olabildi. Bunun haricinde onların inançlarıyla bizimki arasında çok ufak farklılıklar olduğunu söyleyebilirim.

Görsel 2.1.7: Lady Montagu⁹².

...Gelenekleri arasında en ilginç olanı dünyada eşi benzeri olmadığına inandığım evlilik törenleridir. Çok genç yaşta sözlenirler ve evlendikten ancak üç gün sonrasında karı ve koca birbirlerini görebilir. Gelin, başında bir başlıkla kiliseye taşınır, ayaklarına kadar uzanan ipek bir peçe her tarafını örter. Sonra kilisede papaz karı-kocaya, eşleri kör veya sağır olsa dahi onunla evlenmek isteyip

⁹¹ (Tournefort 1718; s.196-202).

⁹² Ünlü İsviçreli ressam Jean Etienne Liotard tarafından, Türk kıyafetleri içinde resmedilen Lady Mary Wortley Montagu. (Montagu 1861; s.6).

istemediğini sorar. Tabii bunlar değişmez sözcüklerdir. Cevap “evet” olduğunda geline iki tarafın arkadaşları, tanıdıkları ve akrabaları damadın evine kadar eşlik eder. Burada sofa üzerine konulmuş bir yastığın üzerine gelin yerleşir. Şarkılar söylenir ve danslar edilir fakat evlenmelerinin üzerinden üç gün geçene kadar tüm bu süreç boyunca kocası tarafından bile olsa gelinin peçesi asla kaldırılmaz. Bu gelenekte tuhaf ve canavarca bir yön var ki kendim birçok Ermeni ile konuşup gerçeği öğrenene kadar inanmadım. Özellikle genç bir adam gözyaşları içerisinde bana, annesinin kendisi adına bir kıza evlenme vaadinde bulunduğu; fakat kendisinin böyle bir köleliğe razı olmaksızın ölmeyi yeğleyeceğinden bahsetti.”⁹³.

1726 yılında şehri ziyaret eden **Angelicus Maria Myller**, şehir tarihi hakkında bilgi verdikten sonra ziyaret ettiği dönemde şehirde yaklaşık 12.000 Ermeni ve Rum’un yaşadığını seyahatnamesinde aktarmaktadır. Ayrıca Ermeniler şehirde 1 kiliseye sahiptirler ve diğer seyyahların da belirttiği gibi Türkler, Rumlar ve Yahudiler gibi şehrin üst kısımlarında oturmaktadır. Özgürlükler açısından rahat bir şehir olan İzmir, Doğu’nun ticaret merkezidir ve burada büyük ölçekli ticaret yapılmaktadır. Ermeni tüccarlar da ticaret hayatında yerlerini almışlardır ve Doğu’dan getirdikleri değerli taşları burada satmaktadırlar⁹⁴.

İngiliz bir gezgin olan **Richard Pococke** ise 1739 senesinde İzmir’e uğramıştır. İzmir’in antik tarihi ile alakalı bilgiler veren gezgin, seyahatnamesinde şehrin kuzeybatı yönündeki surlarının o dönemdeki Ermeni Mahallesi’nin bulunduğu yönde denize doğru devam ettiğini aktarmaktadır. Surların üzerinde kötü çizilmiş birtakım çizgilerle birlikte üzerinde “V” harfi olan oldukça iri taşlarla döşenmiş duvar kalıntılarının bulunduğunu anlatan Pococke, bu harfin İmparator Vespasianus’un isminin baş harfi olduğu yönünde söylentiler bulunduğunu bilgisini vermektedir. İzmir’i ziyaret ettiği dönemde şehir nüfusu hakkında da bilgiler paylaşan seyyah, şehrin o dönem nüfusunun 100.000 civarında olduğunu ve bunun 2.000 kadarını Ermenilerin oluşturduğunu belirtmektedir. Pococke’ye göre Ermenilerin şehirde sadece bir kiliseleri vardır ve Rumlarla birlikte bir metropolitliğe bağlıdırlar ayrıca kiliselerinde antik parçalar ve yazıtlar bulunmaktadır. Şehrin ticaret hayatına da değinen seyyah, İzmir’den İngiltere’ye ham

---

⁹³ (Montagu 1861; s.365-367).

⁹⁴ (Myller 1735; s.538-543).

pamuk ve şehrin oldukça ünlü olan sek beyaz şarabının ihraç edildiğinden bahsetmektedir⁹⁵.

1752-1753 yıllarında şehre gelen diğer önemli bir gezgin de **M. Stephan Schulz**' dur. Schulz' un aktardığına göre o dönemde İzmir'de top sesi gece gündüz eksik olmazmış çünkü bir gemi hem limana gelirken hem de limandan ayrılırken top atarak diğer gemileri selamlar ve diğerleri de buna karşılık vermiş. Seyyah, 7 Aralık günü yapacağı seyahate istinaden İmparatorluktan seyahat izni almak için İzmir'den İstanbul'a yola çıktığını belirtmektedir. Hollanda, Fransız, İngiliz ve İsveç konsoloslarının referans mektupları vasıtasıyla seyahat iznini alan Schulz, 29 Mart günü İstanbul'dan tekrar hareket etmiş ve 5 Nisan 1753'te İzmir'e tekrar ayak bastığını anlatmaktadır. Şehre geldikten sonra Hollanda Konsolosunu ziyaret eden seyyah burada çok iyi durumda bir mumya olduğunu ve Konsolosluğun duvarlarında çok sayıda Yunan mezar taşı gördüğünü aktarmaktadır. 7 Nisan günü şehri dolaşmaya çıkan Schulz, uzaktan şehrin kalesinin çok güzel görüldüğüne ama yaklaşıncaya harap bir halde olduğuna şahit olmuştur. Ayrıca seyyahın aktardığına göre kalenin içinde Türkler tarafından camiye dönüştürülen St. Johannis Kilisesi vardır fakat bu cami de atık hiç kullanılmamaktadır⁹⁶.

Schulz, İzmir'e geldiğinde "İzmir'in ileri gelen insanların sayfiye evlerinin bulunduğu bir yer" olarak tanımladığı Buca'yı da görmüştür. Burada özellikler içinde oldukça evcilleşmiş ceylanların bulunduğu hayvanat bahçesine hayran olmuştur. Bu gezisinden sonra 15 Nisan Perşembe günü öğleden sonra Ermeni kilisesine giden Schulz, burada katıldığı bir ayini ve sonrasını şöyle aktarmaktadır:

"Öğleden sonra Ermeni Kilisesine gittim; Metropolit önce İncil'den okudu, sonra da ayak yıkama olayını anlattı; bunu anlatırken de iki bakır tası yere koydu, Tasın birinin başına Metropolit geçti ve bütün papazların ayaklarını yıkadı, sonra onları teker teker yağladı ve öptü, Ondan sonra papazlardan birisi diğer tasın başına geçti ve aynı işi diğer insanların, özellikle çocukların ayaklarına yaptı. Ermeniler ayin için önce diz çöküyorlar, sonra bir kütüğe oturuyorlar; hiç kimse başındaki örtüyü veya şapkayı çıkarmadan ayine katılıyor. İstanbul'da

---

⁹⁵ (Pococke 1745; s.410-415).

⁹⁶ (Pınar 1996; s.57-63).

olduğu gibi burada da Katolik Ermeniler ayinlerine sıkça katılıyor, fakat Rumlar buna kesinlikle katılmıyorlar.

Akşama doğru birkaç kişi Katolik kilisesine gittik; neredeyse bütün Fransisken papazları, karanlık bastırıldığı için, her birinin elinde mumlar, sokakta bir aşağı bir yukarı gidip geliyorlardı. Bu insanların Türkiye’de bu kadar özgür olmaları beni şaşkınlık içinde bıraktı. Katolik kilisesine gidenler, aynı zamanda Ermeni kilisesine de giden Ermeniler; fakat Katolik papazları, bir Ermeni hastalandığı veya öldüğü zaman başında bulunamıyor; bir Ermeni, Katolik papaz tarafından vaftiz edilemiyor, bu gibi işleri ancak bir Ermeni papaz yerine getirebiliyor.”⁹⁷.

21 Nisan günü Ermeni kilisesine tekrar giden Schulz, geçen sefer gördüğüne kıyasla kilisenin çok daha kalabalık olduğunu anlatmaktadır. Seyyahın anlattığına göre İzmir Metropoliti, iki misyoner tarafından mumlar ve ilahilerle evinden getirilmiş ve kilisede herkes yerlerine oturduktan sonra tören kıyafetini giymiş olan Metropolit, halkın arasından geçerken yüksek sesle Ermenice İsa’nın çektiği çileleri okumaya başlamıştır. Bu okuma devam ederken iki sırayla iki Metropolit, koro ve papazlar da içeriye girmişlerdir. Okumanın sonlanmasıyla birlikte Metropolit kürsüye giderek başlığını giymiş; altın kordonlu devasa boyuttaki perdenin aralanmasıyla kilisedeki herkes metropoliti tacıyla görme fırsatı elde etmiştir. Daha sonrasında şahit olduklarını Schulz şöyle dile getirmektedir:

“Metropolit, açılan perdenin biraz gerisinde İsa’nın dirilişini okudu; ekmeği ve kupayı takdis etti, iki papaz, ekmeği ve kupayı elleriyle havaya kaldırarak dörtgen masaya götürüp tekrar takdis edildikleri yere getirdiler. Daha sonra bir papaz, İncil’i aldı, oturanların da görmesi için başı üzerinde taşıyarak masaya götürdü. Metropolitler sırayla başlığı alıp giydi ve tekrar yerine koydular; her ikisi de masanın yanında kalarak başlığı diğerlerine teker teker giydirdiler; masanın kenarında, Rumlarda olduğu gibi bir anafor oluştu. Aynı anda, çalmakta olan müzik, Rum ve Katolik kiliselerinde çalan müzikten çok daha basitti. Müzik enstrümanları olarak birinin elinde çan vardı ve devamlı sallıyordu; diğerlerinde de iki pirinç levha vardı. Ayin, güneş batımına kadar aralıksız devam etti; bu saatten sonra Metropolit, halkın takdis edilmiş yumurta, ekmeği ve peynir yemesi için izin verdi.”⁹⁸.

---

⁹⁷ (Pınar 1996; s.65).

⁹⁸ (Pınar 1996; s.66).

Şehirde olduğu dönemde Paskalya Bayramı'nın ilk günündeki kutlamalara da şahit olan Schulz, Rum gençlerin sokakta eğlenip dans ettiklerini anlatmaktadır. Seyyahın aktardığına göre Ortodoks Rum Kilisesi, Rum gençlerin sokakta eğlenebilmeleri ve kutlama yapıp dans edebilmeleri için Kadı'ya para vermek zorundadır. Ermeniler ise sokakta böyle bağırıp çağırarak Rumlar gibi gürültülü şekilde eğlenmezler. Schulz, Osmanlı ülkesinde bir kişinin giydiği kıyafetten ve taktığı başlıktan hangi millete mensup olduğunu anlaşılabileceğini de aktarmaktadır. Türkler ve Frenkler sarı, Rumlar siyah, Ermeniler kırmızı ve Yahudiler de vişne çürüğü "sahtiyan"⁹⁹ giyerler. Başlık içinde benzer şeylerin geçerli olduğunu belirten Schulz, beyaz renkli başlıkların Türklere has olduğunu ve bu renkteki başlığın sadece Türkler tarafından kullanılabileceğini anlatmaktadır. Ayrıca sey yahın aktardığına göre yeşil renk de Türkler için çok önemlidir ve çimen yeşilini sadece peygamber soyundan olanlar giyebilir; başkası giyemez¹⁰⁰.

15 Mayıs günü sabahı saat üçte Ermeni mahallesinde yangın çıktığı için uyandırıldıklarını anlatan Schulz; söz konusunu yangında on evin kül olduğundan ve evlerle birlikte birçok insanın da yandığından bahsetmektedir. Seyyahın aktardığına göre yangından en çok zarar görenler Katoliklermiş; bundan dolayı diğer milletlerden olanlar bunu Tanrı'nın bir cezası olarak nitelendirmişler. Seyyah, yangın esnasında rüzgâr olmamasını ise bir şans olarak görmektedir, aksi takdirde bütün İzmir'in yanıp kül olabilirmiş¹⁰¹.

*1759 yılında, Nisan ayının 19'unda bir Protestan kilisesi kurmak amacıyla İzmir'e gelen papaz **Christoph Wilhelm Lüdeke**, İzmir ve İzmir'de yaşayan ahali ile ilgili önemli bilgiler paylaşmaktadır. Lüdeke, İzmir'in 18.yüzyıldaki genel görünümünü ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:*

"Smyrna, Türkler tarafından İzmir diye isimlendirilir ve şehir Smyrna Körfezi boyunca uzanır. Şehir büyük dağlarla çevrilidir. Birinin tepesinde eski bir kale ve amfi-tiyatro inşa edilmiştir. Kalenin yanında adı Smyrna olan Amazonun büstü de vardır fakat başı ve burnu

⁹⁹ Renkli, tabaklanarak boyanmış, cilalanmış genellikle keçi derisinden mest, ayakkabı. Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük, "<http://www.tdk.gov.tr>", Erişim Tarihi: 16.01.2018.

¹⁰⁰ (Pınar 1996; s.67,72).

¹⁰¹ (Pınar 1996; s.72-76).

oyulmuş, harap olmuş haldedir. Şehrin kuzeyinde Meles nehri akar. Şehrin nüfusu muhtemelen 100.000'in üzerindedir ve burası Levant'ın güçlü bir ticaret merkezidir. İdareci olarak şehirde Kadı ve yardımcı görevlidir. İzmir'de nerdeyse tüm Dünya'dan insan yaşamaktadır ve kıyafetleri, dinleri birbirinden farklıdır."¹⁰².

Lüdeke, şehirdeki Hristiyan cemaatler arasında en güçlü olanın Ortodoks Rum cemaati olduğunu belirtmektedir. Bir metropolitleri, on iki papazları ve birçok da diyakozları bulunmaktadır. Rumların şehirde iki kiliseleri vardır. Büyük olan kiliseleri 1763 senesinde yanmış olmasına rağmen 1769'da hala onarılmamıştır. Lüdeke, şehirdeki Ermeni cemaati ile ilgili de bilgi vermektedir. Aktardığına göre, Şehirdeki Ermeni cemaatinin bir metropoliti ve 12 papazı bulunmaktadır. Ermeni cemaati, Rumlar kadar güçlü değildir. Cemaatin şehirde yalnızca bir kilisesi vardır. Ayrıca Ermenilerin ve Rumların şehirde hastaneleri de bulunmaktadır¹⁰³.

Lüdeke seyahatnamesinde İzmir' in çok güzel bir coğrafi konuma ve tarımsal imkanlara sahip olduğundan bahsetmektedir. Şehirde zeytin, incir ve nar yetişmekte ve dağlarında nane ve kekik bulunmaktadır fakat şehrin yerleşim alanları çok düzensiz ve sokaklar oldukça dardır. Bu yüzden yazın sıcak havada insanlar oldukça bunalmaktadırlar. Seyyahın aktardığına göre halk en çok yangından korkmaktadır. 1763 senesi ağustos ayında çıkan bir yangında birkaç ev hariç bütün Frenk mahallesi kül olmuştur. Geneli ahşap olan evler çıkan bir yangında kül olmakta, insanlar ise yanan evin yanındaki evleri yıkmaktan başka bir yangın söndürme tekniği bilmemektedirler. Ayrıca şehirde veba salgınları ve depremler yüzünden büyük can kayıpları yaşanmaktadır¹⁰⁴.

10 Mayıs 1768' de aristokrat **Johann Hermann Riediesel**, Roma ve Antik Yunan uygarlıklarına duyduğu ilgi doğrultusunda çıktığı Levant yolculuğu esnasında İzmir'e de uğramıştır. 1771 yılında yayınlanan seyahatnamesinde 18. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in görünümü ile ilgili ilginç bilgiler paylaşmaktadır. İzmir'e büyük beklentilerle geldiğini belirten seyyah, hayal kırıklığına uğradığını, şehrin en güzel mahallesi olan Frenk mahallesini pislik içinde bulduğunu aktarmaktadır. Yapı

¹⁰² (Lüdeke 1780; s.98,101).

¹⁰³ (Lüdeke 1780; s.98-99).

¹⁰⁴ (Pınar 1996; s.89-96).

maliyetlerinin ve arsa bedellerinin yüksek olmasından dolayı şehirde evlerin oldukça pahalı olduğu bilgisini veren Riediesel, şehirdeki tek katlı ahşap bir ev için Fransa ve İtalya'daki emsallerine göre çok daha fazla para istenildiğine şahit olmuştur. Şehirde yaklaşık 120.000 kişinin yaşadığına değinen Riediesel, şehirde ağırlıklı olarak Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve Frenklerin yaşadığı bilgisini vermiştir. Seyyah, Türkleri “antik eser katliamcısı” olarak tanımlamış ve dağın tepesinde bulunan şehrin kalesinin yanındaki büstün, önceki seyyahların aktardığının aksine, bir Amazona değil, Apollon'a ait olduğu bilgisini paylaşmıştır. Ona göre bunu büstün saçlarından ve Türklerin delik deşik ettiği yüz hatlarından anlamak mümkündür¹⁰⁵.

1782 senesinde Fransız eski ajan **Comte de Ferrieres-Sauveboeuf**, İzmir'e gelen diğer bir isimdir. Anılarını anlattığı kitapta, İzmir için Levant'ın büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirtmektedir. Ermeniler, Rumlar ile birlikte bu şehirde büyük ölçekli ticaret yapmaktadırlar. Ayrıca şehirde kiliseleri de vardır. İnançları farklılıklar içerse de ortak çıkarlar için birbirlerine uyumlu sağlamışlardır. Şehirdeki Türkler çok nazik, İzmirli kadınlar ise çok güzeldir. Avrupalılar, şehrin yerlilerinden farklı bir yerde yaşarlar¹⁰⁶.

Bir antika meraklısı olan İngiliz topografyacı ve yazar **James Dallaway**, 1794 yılında İngiltere'nin İstanbul Konsoloshuğunun hekim ve papazlığına getirilmiştir. İstanbul'da yaşadığı süre içerisindeki gözlemlerinden oluşan eseri 1797 yılında Londra'da yayınlanmıştır¹⁰⁷.

Spil Dağı'nın eteklerini aşarak Avcılar köyüne ulaşan Dallaway, burada karşılaştığı romantik manzaradan büyülediğini, toprağın çok verimli olduğunu ve etrafın bağlarla çevrili olduğunu aktarmaktadır. Şehrin girişinde gördüğü mezarlıkları ve lüks servi bahçelerini ise cennete benzetmektedir. Kendinden önceki seyyahların ısrarla üstünde durdukları, şehrin bir Amazon tarafından kurulduğu inancını ise doğru

---

¹⁰⁵ (Pınar 2001; s.91-92).

¹⁰⁶ (Ferrieres-Sauveboeuf 1790; s.195-198).

¹⁰⁷ (Pınar 1998; s.117).

bulmamaktadır. Seyyaha göre, Efesliler bir liman kurmak amacıyla İzmir'e gelmişler ve şehri kurmuş olmalılardır¹⁰⁸.

Şehrin ilk Metropolitisi Aziz Polikarp, bu şehirde inançları uğruna öldürülmüştür¹⁰⁹. Geçen yüzyıllar sonrasında ise şehirde diğer kentlere kıyasla geniş bir özgürlük ortamı mevcuttur. Seyyahın aktardığına göre şehri ziyaret ettiği dönemde şehrin nüfusu 100.000'in üzerindedir. Şehir, birçok kez deprem, yangın ve sık sık meydana gelen savaşlar nedeniyle yerle bir olmasına karşı, bugün Asya'nın yedi ünlü kilisesinden tek ayakta kalanı olmaya devam etmektedir. Şehirde, 1688'de yaklaşık 4.000 kişinin ölümüne neden olan büyük bir deprem¹¹⁰, şehri yakıp kül eden bir yangın ve 1770'de Rum ahalinin katledilmesi gibi birtakım facialar yaşanmıştır. Ayrıca şehirde veba eksik olmaz. Veba, şehre çoğunlukla liman vasıtasıyla gelir. Ne var ki son yıllarda bir hastane yöneticisinin büyük çabalarıyla, salgın görülme sıklığı azalmıştır. Şehirdeki tarihi eser kaçakçılığına da değinen seyyah, çok az İyon kentinin eski çağlara ait anıt eser bıraktığını belirtmekte ve bunlardan biri olan İzmir'de antik kalıntıların ya başka yapılarda kullanıldığını ya da deniz yoluyla kaçırıldığını anlatmaktadır¹¹¹.

II.II. 19. Yüzyılda İzmir ve Batı Anadolu'yu Ziyaret Eden Seyyahlar ve Gözlemleri

17. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında İzmir'e düzenlenen seyahatlerde büyük bir değişim söz konusudur. Tekniğin ve teknolojinin gelişmesiyle ulaşım araçlarındaki iyileşme, eskiden zor ve tehlikeli olan yolculukları daha güvenli ve hızlı bir hale getirmiştir. Ulaşım araçlarındaki bu gelişimle birlikte hem ülkeler arası ilişkilerin hem de ticaretin gelişmesi için tıpkı kötü bir salgın hastalık gibi denizleri tehdit eden

---

¹⁰⁸ (Dallaway 1797; s.196).

¹⁰⁹ (Dallaway 1797, s.198).

¹¹⁰ Dallaway, seyahatnamesinde ölen sayısını 4000 olarak belirtse de esasında bu sayının 15.000 ila 20.000 arasında olduğu düşünülmektedir. Deprem ve hemen ardından çıkan yangın, şehirde birçok tesisi kullanılamaz hale getirmiştir. Bunun üzerine şehirdeki bazı Frenk tüccarlar Foça, Sakız adası, Manisa gibi yerlerde ticari faaliyetlerini sürdürmeyi düşünmüşseler de aralarında bir anlaşmaya vararak şehri yeniden inşa etmeye karar vermişlerdir. Çünkü onlara göre İzmir, bu gibi felaketlerden sonra bile canlılığını kaybetmemiş bir kentti, bkz.: (Maeso 2013; s.30).

¹¹¹ (Dallaway 1797; s.193-210).

korsanlığa da bir son verilmesi gerekmektedir. Nitekim Akdeniz kıyılarının kayalık olması da bu bölgede korsanlık için uygun bir zemin yaratmaktaydı¹¹².

XIV. Louis'in etkin siyaseti Akdeniz'deki korsanlığı büyük oranda azaltmış ancak tamamen bitirememiştir. Gemi teknolojisindeki ilerlemelere, korsanlığın azalmasıyla daha hızlı, güvenilir ve fazla sayıda insanın Doğu'ya seyahat olanağı bulmasına rağmen, Levant seyahatleri yine de maceraperest insanlara egzotik gelmeye devam etmiştir. 19. yüzyılda, deniz ulaşımındaki teknik gelişmeler, çok daha üst düzey bir hizmeti, sefer sürelerinin kısalmasını ve sefer sayılarının artmasını da sağlamıştır. Bununla birlikte Levant' a yolculuk, bu yüzyılda dahi her isteyen erişebileceği bir olanak değildi. Riskli, pahalı ve ayrıcalıklı kişilere özgüydü. Seyahatnamelerden çoğu kez yazarların Doğu'da nihai bir yere gitmekten ziyade bir tur misali seyahat ettiklerini anlamaktayız. İzmir de çoğu seyyah için ulaşılması hedeflenen yer değil de mevcut seyahatin bir ayağı, uğranılması gereken bir durak şeklinde tasvir edilmiştir¹¹³.

İzmir'e uğrayan seyyahların sayısı 19. yüzyılda artış göstermektedir. Bununla alakalı devletler arası ilişkilerin yoğunlaşması, ticarete artış, ulaşım teknolojilerinin gelişmesi gibi teknik nedenlerin yanında bölgeyi daha önce ziyaret eden kimselerin yayınlamış oldukları anıların Batı toplumunda Doğu'ya merakı arttırmış olduğunu da görmekteyiz. Nitekim gelen seyyahlar, yazılarında daha önce bölgeyi görmüş olan seyyahların anılarından ve bölge ile ilgili gözlemlerinden kendi seyahatnamelerinde de bahsetmektedirler.

19. yüzyılın başında ünlü Fransız yazar ve siyasetçi **François-Rene Vicomte de Chateaubriand** İzmir'i ziyaret etmiştir. 1806-1807 yılları arasında Doğu'ya yaptığı seyahat esnasında İzmir'e de ayak basan yazar, limandan kıyıya ulaştığında çok sayıda şapka görmenin kendisini şaşırttığını belirtmektedir. Ayrıca ona göre İzmir'in görünümü İtalya'nın küçük bir kentini anımsatmaktadır. İzmir'in tarihini özetleyen yazarın aktardığına göre Efes'i terk eden bir kısım Yunan, körfezde birkaç kulübe inşa etmişler ve eski yerleşim yerlerinin adını kullanmaya devam etmekteydiler. İskender, bu grubu bir araya getirmiş ve onlara Meles Nehri yakınlarında bir şehir inşa etmeleri

---

¹¹² (Omerod 1924; s.14).

¹¹³ (Meyer 2013; s.47-51).

talimatını vermiştir. Şehrin inşasına Antigonus başlamıştır ve Lysimachus inşayı bitirmiştir. Diğer İyon şehirleriyle birlikte, konfederasyon olmanın nimetlerinden faydalanan İzmir, kısa sürede coğrafi konumunun da avantajıyla Küçük Asya'nın ticaret merkezi olmuştur. Zenginliğiyle ve görkemli yapılara sahip olmasıyla ünlenen şehir sanatçılar, şairler ve filozofların yaşadığı bir kent olmuştur¹¹⁴.

Chateaubriand, İzmir'in muazzam yapılarını barbarlar¹¹⁵ ile mücadelesine kadar muhafaza etmiş olduğunu anlatmaktadır. Yazarın aktardığına göre, şehir birkaç kez Yunanlılar ve Türkler arasında el değiştirmiş ve bu savaşlar sırasında yağmalanmış ve yok edilmiştir. 13. Yüzyıla kadar mevcudiyetini koruyan şehrin kalesi en son 1224 yılında ölen imparator John Comnenus tarafından onarılmıştır. Chateaubriand, Rodos Şövalyeleri'nin bir fırsat bulup tekrar kaleyi inşa etmelerine rağmen, Timur tarafından tahrip edildiğini yazmaktadır¹¹⁶.

1811-1812 yılları arasında Fransa'nın İzmir Başkonsolosluğu görevlisi olan **Joseph Michel Tancoigne**, İzmir ve Ermeniler ile ilgili düşünce ve gözlemlerini şu sözlerle dile getirmektedir:

“İzmir hemen hemen diğer bütün Türk şehirleri gibi kayda değer herhangi bir yapı sunmuyor. Vali'nin evi boyalı ahşaptan. Camiler ise küçük ve önemsiz görünüyor.

...Veba burada büyük bir beladır ve İstanbul ile Mısır'dan deniz yoluyla ya da karavanlarla şehre taşınır. 1812 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bölgelerine yayılan bu bulaşıcı illet korkunç bir tahribat yarattı.

...Tüm bu dezavantajlarına rağmen İzmir, Avrupalılara iş olanağı yaratan büyük bir Levant şehridir. Burada küçük bir koloni halinde yaşayan 5 ya da 6 bin kadar İtalyan, İngiliz, Hollandalı, Alman ve Rus aileler liman yakınlarında, kentin belirli bir alanında Türklerden ayrı bir yerde yaşamaktadırlar.

Şehirdeki Rumlar sahip oldukları sınırsız özgürlüğün tadını çıkarmaktadırlar. Ermeniler ise neşe ve huzur içinde kendi kültürlerini yaşatıyorlar.”¹¹⁷.

¹¹⁴ (Chateaubriand 1812; s.296-298).

¹¹⁵ Yazarın bu ifade ile Timur'u ve Türkleri kastettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ (Chateaubriand 1812; s.299).

¹¹⁷ (Tancoigne 1817; s.29-38).

İzmir'den ayrılarak önce Sakız Adası'na sonra da Kuşadası'na uğrayan Tancoigne, buranın nüfusunun 12.000 kişi civarında olduğunu aktarmakta ve burada da Ermenilerin yaşadığından bahsetmektedir¹¹⁸.

Tancoigne'nin İzmir'e büyük beklentilerle geldiği fakat hayal kırıklığına uğradığı anlaşılmaktadır. Yazar, seyahatnamesinde İzmir ve Ermeniler ile ilgili oldukça yüzeysel gözlemler aktarmıştır.

Son yolculuğunu İzmir'e yapan ve burada 13 Ağustos 1816'da hayata gözlerini yuman Estonya doğumlu Alman asıllı etnolog, oryantalist ve sanat tarihçisi **Otto Friedrichs von Richter**, İzmir'e, Bergama'ya uğradıktan sonra gelmiş, sonra da Manisa'ya geçmiştir¹¹⁹. Seyahatnamesine daha çok kilise ve antik yapılar hakkında bilgiler veren Richter, aynı zamanda kendinden evvel buraları gezmiş olan James Dallaway' in gözlemleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur. Bergama'da bulunduğu sırada bir grup Ermeni ile arkadaşlık kuran seyyah, karşılaşmalarını şu şekilde aktarmaktadır:

“Sivrisinekler bir dakika dinlenmeme müsaade etmediler. Rüzgâr belki onlardan kurtulmama yardımcı olur diye önce evin önünde sonra da damda yatmayı denedim ama nafile. Yukarı çıktığımda aynı dama kaçmış bir çift Ermeni ile karşılaştım. Sarhoş ama çok neşeliydiler.”¹²⁰.

Sabaha karşı İzmir'e vardığını anlatan Richter, yolun dolambaçlı oluşundan ve veba korkusu yüzünden körfezin çevresinden yol almak istemesi sebebiyle saat 10'a doğru Frenk mahallesinde bulunan oteline ulaşabildiğini aktarmaktadır. Şehirle ilgili ilk gözlemlerini anlatırken İzmir'in İstanbul'a kıyasla daha iyi bir imar durumuna sahip olduğundan bahsetmektedir. Zenginlerin artık şehirde sık sık görülen veba korkusu yüzünden merkezden uzakta yaşamayı tercih ettiğinden bahseden yazar bu sebeple Türk ve Rum mahallelerinin şehir merkezinden oldukça uzağa kurulduğunu anlatmaktadır¹²¹.

¹¹⁸ (Tancoigne 1817; s.59-60).

¹¹⁹ “<https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/86/>”, Erişim Tarihi: 13.02.2018.

¹²⁰ (Richter 1816; s.488).

¹²¹ (Richter 1816; s.495-496).

İzmir'e ayak bastığı andan itibaren seyyahın en çok dikkatini çeken konulardan biri de buradaki Frenklerin bir Avrupa şehrine kıyasla çok daha özgür bir ortamda yaşıyor olmalarıdır. Öyle ki gece yarısı dahi kadınlar serbestçe sokaklarda gezebilmektedirler. Yazar, bu durumun kendisine Türkiye'de değil de Livland'da bulunduğu hissini yaşattığını anlatmaktadır. Ayrıca genelde dar ve dolambaçlı sokakların olduğu şehirde en güzel ve en geniş sokağın Frenklerle Rumların birlikte yaşadıkları Gül Mahalle olduğunu belirtmektedir. İzmir'de bulunduğu süre içinde Bornova ve Seydiköy'ü de görme fırsatı bulan Richter, şehrin nüfusunun 120.000 kadar olduğunu ve bu şehrin hiçbir Doğu şehrinde olmadığı kadar Frenk barındırdığını anlatmaktadır¹²².

Richter, İzmir'den ayrıldıktan sonra sırayla Manisa, Akhisar, Sard, Alaşehir, Denizli ve Eski Hisar'a da uğramıştır. Uğradığı yerler arasındaki yolculuk süresini paylaşan seyyah, İzmir'den Manisa'ya sekiz saatte, Manisa'dan Akhisar'a on bir saatte, Akhisar'dan Sard'a sekiz saatte, Sard'dan Alaşehir'e ise 9 saatlik bir mesafe olduğunu belirtmiştir¹²³.

Richter'in, çağdaşı olan diğer seyyahlardan farklı olarak gittiği şehirler arasındaki mesafeyi saat cinsinden paylaşması onu farklı kılmaktadır. İzmir'in yanı sıra bölgedeki diğer önemli yerleşim alanlarını da gezen ve gözlemlerini paylaşan seyyahın özellikle İzmir'in tarihi ve şehirdeki etnik unsurların yerleşimi hakkında bilgi paylaşması önemlidir.

*1 Ocak 1818 tarihinde Yunan adaları üzerinden Kuşadası'na gelen İngiliz seyyah **William Turner**, Kuşadası'ndaki yerleşim alanının ovadan dağın eteklerine doğru yükseldiğini belirtmektedir. Seyyahın aktardığına göre burada 3.000'e yakın hane bulunmaktadır. Bunlardan sadece 10 hane Ermenilere aittir. 200 hane Türklere, 800 hane Rumlara ve 40 hane ise Yahudilere aittir. Seyahatnamede geriye kalan hanelerin kime ait olduğu hakkında ise bilgi verilmemiştir. Seyyahın aktardığına göre Türklerin mahallesi ovada yer almaktadır ve duvarlarla çevrilidir. Bu yüzden burası "kale" olarak adlandırılmaktadır. Güneşin batışıyla birlikte mahallenin girişi de*

---

¹²² (Richter 1816; s.497-504).

¹²³ (Richter 1816; s.516).

kapatılmaktadır. Turner'in aktardığına göre Hristiyanlar buradan titizlikle dışlanmış olmalarına rağmen dükkân sahibi olmalarına izin verilmektedir. Turner, Kuşadası'ndan sonra Ayasuluk ve Efes'i de ziyaret etmiştir¹²⁴.

18 Ocak 1818 tarihinde Efes üzerinden İzmir'e gelen William Turner'in ilk dikkatini çeken şey, şehir merkezine doğru ilerlerken her bir ya da iki saatlik mesafelerde yol üzerinde bekçi kulübelerinin bulunuşu olmuştur. Seyyah, İzmir'e Efes üzerinden geldiğini ve iki yer arası ortalama mesafenin yaklaşık on dört saat kadar olduğunu belirtmektedir. Kendisi ise bu mesafenin yarısını beş saatte aldığını aktarmaktadır. Turner, yol üzerinde zaman zaman ağaç ve çalılıkların sıklığından dolayı ilerlemekte güçlük yaşadıklarını da belirtmiştir. Seyyah, İzmir'de bulunduğu süre zarfında, şehirde yaşayan İngiliz tüccar Bay Werry ve ailesinin yaşadığı bir konakta konaklama imkânı bulmuş ve o dönemde sayfiye evlerinin bulunduğu Buca ve Seydiköy'ü görme imkânı da elde etmiştir. Seyahatnamesinde şehirdeki güvenlik konusuna da değinen yazar, ziyaret ettiği konağın hanımının kendisinin Avrupalı olup olmadığını test etmek için Fransızca konuştuğunu ve bir gece evvel konağın yakınlarındaki köyde birinin öldürülmesi dolayısıyla bölgede yaşayanların tedirgin olduğunu belirtmektedir¹²⁵.

Turner, seyahatnamesinde İzmir ile ilgili çok fazla bilgi paylaşmaya gerek olmadığını zira şehrin herkes tarafından bilindiğini aktarmaktadır. Seyyahın aktardığına göre şehrin deniz kıyısı hariç diğer bölümleri dağları çevrilidir ve İzmir Ovası'nda yoğun tarım faaliyetleri vardır. Üzüm, limon, portakal, incir, karadut ve zeytin doğanın bu şehre tanıdığı bir ayrıcalıktır. İzmir limanının mükemmel olduğundan bahseden seyyah, iki İngiliz zırhlısının bu limanda bulunduğunu da aktarmaktadır. Çarşı, zengin ürün çeşidi sunsa da dar ve sefil bir görünümündedir. Şehirde yaklaşık 8000 'i Ermeni, 50.000'i Türk geri kalanı Rum ve Yahudi olmak üzere yaklaşık 100.000 kişi yaşamaktadır. Yine seyyahın paylaştığı bilgiye göre 1814 senesinde bölgede yaşanan kuraklıkta 50-60 bin kadar insan hayatını kaybetmiştir¹²⁶.

---

¹²⁴ (Turner 1818; s.125-126).

¹²⁵ (Turner 1820; s.134-137).

¹²⁶ (Turner 1820; s.139)

Turner, şehirde Frenkler tarafından düzenlenen bir baloya katıldığını ve bu baloda kendi ifadesi ile şişman bir Müslüman olan İzmir valisinin bir yabancıyla faro¹²⁷ oynamasını çok tuhaf bulduğunu aktarmaktadır¹²⁸.

William Turner yanındakilerle beraber, 20 Ocak 1818 tarihinde çam ve zeytin ağaçlarıyla çevrili yolu takip ederek Manisa'ya ulaşmıştır. Burada şehir merkezinde büyük bir handa konaklayan seyyah, oda için beklerken sarhoş iki Türk ve bir Rum'un dans edip eğlendiğine şahit olmuştur. Hatta Türklere birinin içtiği çubuğun içine tütün yerine barut koyduğunu anlatmaktadır. Manisa'da bulunduğu iki gün boyunca yağmur yağdığını ve şehrin oldukça rüzgârlı olduğunu anlatan seyyah, Manisa'nın büyük bir şehir olduğunu ve konakladığı handaki bir Rum'dan edindiği bilgiye göre şehirde 1.700 kadar ev bulunduğunu, bunlardan yaklaşık 300 kadarının ise Ermeni ve Yahudilere ait olduğunu aktarmaktadır¹²⁹.

22 Ocak 1818 tarihinde harap olmuş taş bir yoldan atlarının beline kadar ulaşan çamurla birlikte Akhisar'a ulaştığını anlatan seyyah, buranın bitki örtüsünün oldukça cılız olduğunu aktarmaktadır. Akhisar'ı oldukça ilginç bulan Turner'a göre ünlü yedi kiliseden biri buradadır ve şehir bir antik tiyatroya sahiptir. Akhisar, birkaç güzel bahçe dışında yabancılara pek bir şey sunmamaktadır. Sokaklar oldukça dar ve pis bir görünümündedir. Pazar ise oldukça sefildir. Öğleden sonra, şehrin Rum piskoposuyla görüşen Turner, piskoposu genç, cahil ve aptal olarak tanımlamaktadır. Piskoposun Türk hakimiyeti altında yaşamaktan gayet memnun olduğunu dile getirmesine de oldukça şaşırılmaktadır. Zira seyahatnamesinde aktardığına göre bunu ilk defa bir Rum'un ağzından duymuştur. Piskopos, şehrin valisi Kara Osmanoğlu'nun ise ılımlı ve adil birisi olduğunu anlatmaktadır. Turner'ın yine piskopostan edindiği bilgiye göre Akhisar'da bulundan 3.000 evin 50'si Ermenilere aittir. Şehirde Yahudi yoktur. Pamuk ve şarap başlıca ticari kalemlerdir. Yine piskoposun aktardığına göre eskiden önemli bir yerleşim yeri olan, Akhisar'a 12 saat uzaklıktaki Sard'da artık

---

¹²⁷ Bir tür iskambil oyunu. Bknz: "<http://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/iskambil%20oyunu>". Erişim Tarihi:19.02.2018.

¹²⁸ (Turner 1820; s.140).

¹²⁹ (Turner 1820; s.141-142).

sadece 25-30 köylünün işlettiği birkaç değirmenden ve antik harabelerden başka bir şey kalmamıştır¹³⁰.

28 Ocak 1818'de mısır tarlaları ve karlı zirvesiyle Olympos dağı geride bırakarak Bursa'ya varan Turner, şehirde her yönden zengin birkaç ev ve oldukça güzel bahçeler gördüğü için memnun olduğunu dile getirmektedir. Sokaklar ise birkaçı hariç tahmin ettiği gibi dar ve pistir. Güneyden esen sert rüzgâr, şehirde oldukça etkilidir ve bir yangın olduğu takdirde şehir için oldukça tehlikeli bir durum oluşturmaktadır. Bursa'da su ihtiyacının hiç olmadığını aktaran seyyah, şehre oldukça yakın olan Olympos'un sahip olduğu kaynakla bu ihtiyacı karşıladığını aktarmaktadır. Bir Ermeni rehber ile birlikte Olympos'a çıkan Turner burada çokça yaban domuzunun varlığından bahsetmektedir. Şehirde çok miktarda çeşme bulunmaktadır ve bazıları oldukça süslü inşa edilmiştir. Bursa'nın oldukça önemli bir şehir olduğunu anlatan Turner, şehirde yaklaşık 70.000 kişinin yaşadığını ve 1500 hanenin ise Ermenilere ait olduğunu belirtmektedir. 10.000 hane Türklere, 800 hane Rumlara ve 350 hane ise Yahudilere aittir. Seyyaha göre şehrin ünlü beyaz şarabı oldukça kötüdür, bunu sadece Hristiyanlar tüketebilir ve satabilir. Müslümanlara ise yasaktır. Bursa'nın en büyük ticari kalemini ipek oluşturmaktadır. Turner'in aktardığına göre, konuştuğu bir Rum tüccar Türklerin koyduğu ağır vergiler yüzünden oldukça şikayetçidir¹³¹.

Bursa'dan sonra Uluabat ve Mihaliç'e de uğrayan Turner, Mihaliç'te bulunan 1.200 haneden 150 kadarının Ermenilere ait olduğunu belirtmektedir. Ayrıca burada sahibi Ermeni olan büyük bir handa konakladığından ve burada iki Türk'ün kavgasına şahit olduğundan bahsetmektedir. Seyyahın aktardığına göre suçlu bulunan Türk, derhal asılmıştır. Ayrıca hanın sahibi olan Ermeni'ye de ceza kesilmiştir ki bu Ermeni suçlulara karşı oldukça acımasız olan Mihaliç'in paşasından oldukça korkmaktadır¹³².

Batı Anadolu Ermenileri hakkında detaylı bilgi veren ve gözlemlerini paylaşan en önemli seyyahlardan biri olan William Turner, İzmir'de yaşayan Ermeni, Türk ve diğer milletler ile ilgili kişi bazında sayı verirken diğer bölgelerle alakalı olarak hane

---

¹³⁰ (Turner 1820; s.143-145).

¹³¹ (Turner 1820; s.150-152).

¹³² (Turner 1820; s.192).

bazında değerlendirmede bulunmuştur. Turner'ın seyahatnamesinde Türkler ile ilgili gözlemlerini paylaşırken önyargılı davrandığı göze çarpmaktadır. Şehirde Frenklerin düzenlediği bir baloya katılan İzmir valisinin faro oynamasını tuhaf bulmakta, Akhisar'da Türklerin hakimiyeti altında yaşamaktan mutlu olduğunu dile getiren genç din adamını ise "aptal" olarak nitelendirmektedir. Şehirdeki güvenlik konusuna da değinen seyyahın anlatımından şehirde Türkler Hristiyanların güvenliğini sağlamakta yetersizdir ya da isteksizdir.

1822 senesinde İstanbul ve Batı Anadolu'yu ziyaret eden **Francis Vyvan Jago Arundell**, seyahatnamesine bölgeyi daha önce ziyaret etmiş olan bazı seyyahların gözlemlerine yer vererek başlamıştır. Seyyah, kendi gözlemlerini aktarmaya başlamadan evvel, kendisinden önce Asya'nın yedi ünlü kilisesini ziyaret eden Thomas Smith, Paul Ricaut, Richard Pococke ve James Dallaway gibi seyyahların betimlemelerini ve anılarını okuyucuya aktarmayı tercih etmiştir¹³³.

Arundell, İzmir'in nüfusu hakkında özellikle Tournefort'un verdiği bilginin doğru olamayacağı; şehirdeki Türklerin sayısı konusunda Tournefort'un büyük bir olasılıkla yanlış bilgilendirildiği düşüncesini paylaşmıştır.

Arundell, İzmir'den çıktığı Batı Anadolu gezisinin anlatımına şu cümlelerle başlamaktadır:

"...28 Mart 1826 tarihinde öğleden sonra saat üç buçuk civarında İzmir'den yola çıktık. Grubumuz İngiliz Konsolosluğunda görevli yeniçeri Memet, atların sahibi ve bir Türk gibi giyinmiş olan Ermeni Milcon ya da Melchon, sürücü Mustafa ve Mr. Hartley'in Rum hizmetkari Nicola'dan oluşmaktaydı....

...Yaklaşık iki yıl önce Lord Strangford'un nazik çabası ve başvurusu üzerine Kayseri'ye kadar olan ve bütün Anadolu'yu kapsayan çok güçlü bir fermana ek olarak, bize İzmir'den Isparta'ya kadar olan her kasabayı içeren bir tezkere verdiği için, olağanüstü şefkatli ve adil İzmir valisini (ki o şu an bir kadı değil bir paşa) methetmek için Dr. Smith'ten daha az bir sebebimiz yoktu. Paşa ve subayları seyahat boyunca bizim güvenliğimizi temin ettiler. Biz de olası kötü durumlara karşı bir çift silah ve ilaçla dolu bir tıbbi çanta hazırlayarak kendi

---

¹³³ (Arundell 1828; s.1-9).

güvenliğimizi sağladığımızdan emin olmaya çalıştık ve kendimizi tanrının takdirine bıraktık.”¹³⁴.

Seydiköy, Efes ve Ayasuluk’a uğradıktan sonra Güzel Hisar’a gelen Arundell, burada kendilerine anlatıldığı kadarıyla Aydın-Güzel Hisar’da yaklaşık 300 hanede Rumların ikamet ettiğini ve bir hanede iki hatta bazen üç ailenin yaşadığını aktarmaktadır. Böylelikle yaklaşık 4000 Rum’un Güzel Hisar’da yaşadığını belirtmektedir. Buradaki 30 hanenin Ermenilere ait olduğunu aktaran seyyah, çevreden edindikleri bilgiye göre burada Ermeni cemaatine ait bir kilisenin bulunduğu bilgisi de paylaşmaktadır. Arundell’in yanında onlarla seyahat eden Ermeni Milchon’un tavsiyesi üzerine Eski Hisar, Sultan Hisar ve Akçay’ı ziyaret eden Arundell, sonrasında Balıkesir’de Nosli isimindeki kasabaya ulaşır. Burada bir Ermeni dükkanında İmparator Neron dönemine ait birkaç madalyon bulur. Seyyahın aktardığına göre burası, Ermenilerin ve Rumların yoğunlukta olduğu büyük bir kasabadır. Yine Arundell’in aktardığına göre Isparta’ya varmadan yol üstünde Ermenilere ait olan ve içindeki dükkanlarda yine Ermenilerce pamuk işlenen büyük bir handa konaklamışlardır. Seyahatnamesinde Isparta’nın hayran kaldığı doğasından ve coğrafyasından bahseden Arundell, daha sonra Burdur’a geçmiş ve burada yaklaşık 480 haneden 30’unun Ermenilere ait olduğu bilgisini paylaşmıştır¹³⁵.

İzmir’e dönüş yolu üzerinde Manisa’ya uğrayan Arundell, bu kentin Spil dağından görünümünün, Anadolu’nun hiçbir yerinde şahit olmadığı kadar güzel bir manzara olduğundan bahsetmektedir. Arundell’in aktardığına göre kentte üç yüz elli hane Ermenilere aittir ve şehirde iki Ermeni kilisesi bulunmaktadır. Manisa’yı daha önce ziyaret eden ve seyahatnamelerinde şehrin nüfusu hakkında bilgiler veren Tournefort ve Van Egmont’un gözlemlerini de paylaşan Arundell, şehirde özellikle Tournefort’un iddia ettiği gibi Rumlardan ve Ermenilerden çok Yahudilerin yaşadığı ya da Van Egmont’un iddia ettiği gibi Manisa’nın İzmir kadar büyük bir şehir olduğu bilgilerinin gerçeği yansıtmadığını belirtmektedir¹³⁶.

---

¹³⁴ (Arundell 1828; s.9-10).

¹³⁵ (Arundell 1828; s.10-189).

¹³⁶ (Arundell 1828; s.194).

1833 senesinde yine Manisa'ya yapmış olduğu bir ziyarette, Turgutlu kasabasına uğramış ve buranın Türk, Rum ve Ermeni ahaliye sahip yaklaşık iki bin haneden oluşan bir kasaba olduğunu belirtmiştir. Arundell'in aktardığına göre kasabadaki Ermenilerin sayısı Türklerden fazladır. Ayrıca seyyahın aktardığına göre bir Ermeni ve bir Türk'ü birbirinden ayırmak da oldukça zordur. Zira bir Ermeni bir Türk gibi giyinir ve onun dilini konuşur. Bir Ermeni erkeği de bir Türk erkeği de sarı terlik giyer. Aynı şekilde bir Ermeni kadını da bir Türk kadını gibi örtünmeden dışarı çıkmaz. Yüzü kapatan siyah yaşmak hariç, bir Ermeni kadını bir Türk kadından ayırt etmek oldukça zordur. Ermenilerle Türkler kılık kıyafet ve görünüm bakımından birbirine çok benzerken, Rumların farklılıkları bu iki milletinkinden daha kolay göze çarpar¹³⁷.

Manisa'dan ayrılıp İzmir yolu üzerinde antik bir yerleşim yeri olan Bayındır'a uğrayan seyyah ve beraberindekiler, burasının İzmir'e on iki karavan saati uzaklığında olduğu bilgisini paylaşmışlardır. Buradaki on beş Ermeni hanesinden ve bir Ermeni kilisesinin varlığından bahseden Arundell, Bayındır'da konaklığı hanın penceresinden kasabanın güzel görüntüsünün keyfini çıkardığı bilgisini paylaşmaktadır¹³⁸.

Bölgeye yaptığı diğer seyahatlerde de uğradığı yerlerin nüfus bilgilerini paylaşmaya özen gösteren Arundell'e göre Uşak'ta 35 hane ve bir kilise, Kırkağaç'ta 200 hane ve 1 kilise, Kınık'ta ise 80 hane ve 1 kilise Ermenilere aittir¹³⁹.

Arundell, seyahatnamesinde bölge hakkında detaylı bilgi paylaşan değerli bir diğer yazardır. Kendisiyle çağdaş diğer seyyahların aksine Türklerle iletişimde bulunan Arundell, seyahati döneminde hem bölgede yaşayan Ermenilerin sayıları ve giyim kuşamları hakkında bilgi paylaşması hem de kendinden önceki seyyahların verdiği bilgilerin bir sağlamasını yapması bakımından önemlidir.

1832 yılında İzmir'e ayak basan bir diğer seyyah da **Ernst Christoph Döbel**'dir. Bir arabacı ustasının yanında çıraklık yapan Döbel, oldukça kısıtlı bir bütçe

---

¹³⁷ (Arundell 1834; s.21-22).

¹³⁸ (Arundell 1828; s.201-202).

¹³⁹ (Arundell 1828; s.252-280).

ile çıktığı yolculuk esnasında masraflarını karşılayabilmek için uğradığı yerlerde çalışmıştır¹⁴⁰.

Döbel, İzmir ve şehirde yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Smyrna, Levant’ın başkentidir ve dağlık bir zemine kurulmuş olmasına rağmen oldukça verimlidir. Burada evlerin bir kısmı, tepesinde görkemli bir kale ile taçlandırılmış dağa doğru yayılmaktadır. Yollar dar ve dolambaçlı, bazı yerlerde ise güneşten korunabilmek için üstleri kapatılmış. Üstü kapalı bu yollar insanları güneşin yakıcılığından korusa da çok karanlık olabiliyor.

İzmir’in nüfusu 130.000 civarındadır ve bu nüfusu Müslümanlar¹⁴¹ ile birlikte Ermeni, Rum, Yahudi ve burada yaşayan diğer milletlerden insanlar oluşturmaktadır.

İzmir’de ticaret genellikle Ermenilerin, Yahudilerin ve diğer Hristiyanların elindedir. Burada büyük miktarlarda ipek, sahtiyan ve pamuk üretilip Dünya’nın diğer yerlerine gönderen fabrikalar bulunmaktadır. Ayrıca güzelliği ve gösterişiyle şehrin ticaretinde önemli bir yer tutan İzmir halıları da dokuma alanında önemli bir ticaret ürünüdür.”¹⁴².

Önceki dönemlerde şehri ziyaret eden seyyahların övgüyle bahsettiği “güvenlik” olgusunun artık değişmeye başladığını görüyoruz. Döbel, seyahatnamesinde, şehri ziyaret ettiği dönemde zengin Hristiyanlara özellikle de Frenklere karşı günaşırı soygun ve yağma olaylarının yaşandığına değinmiştir. Hatta altı kişilik bir Rum çetesinin, İzmir’deyken yanında kaldığı Yahudi’ye ait randevu evini basıp zorbalık yaptıklarına da şahit olmuştur. Haklarında katil oldukları söylentisi olan bu kişilerin dışarıda ellerini kollarını sallayarak gezebilmelerine şaşırılmaktadır¹⁴³. Döbel’i diğer gezginlerden ayıran bir diğer özellik ise şehirdeki gündelik hayata katılmış olması ve gözlemlerini birebir İzmir’de yaşayarak edinmiş olmasıdır.

İngiliz bir arkeolog olan **Sir Charles Fellows**, ilki 1838 senesinde olmak üzere dört kez, İzmir ve Batı Anadolu’yu ziyaret ederek Lidya antik uygarlığının izlerini

---

¹⁴⁰ (Pınar 1994; s.5).

¹⁴¹ Döbel, diğer seyyahların aksine şehrin nüfusundan bahsederken Türkler demek yerine Müslümanlar demeyi tercih etmiştir.

¹⁴² (Döbel 1843; s.207-210).

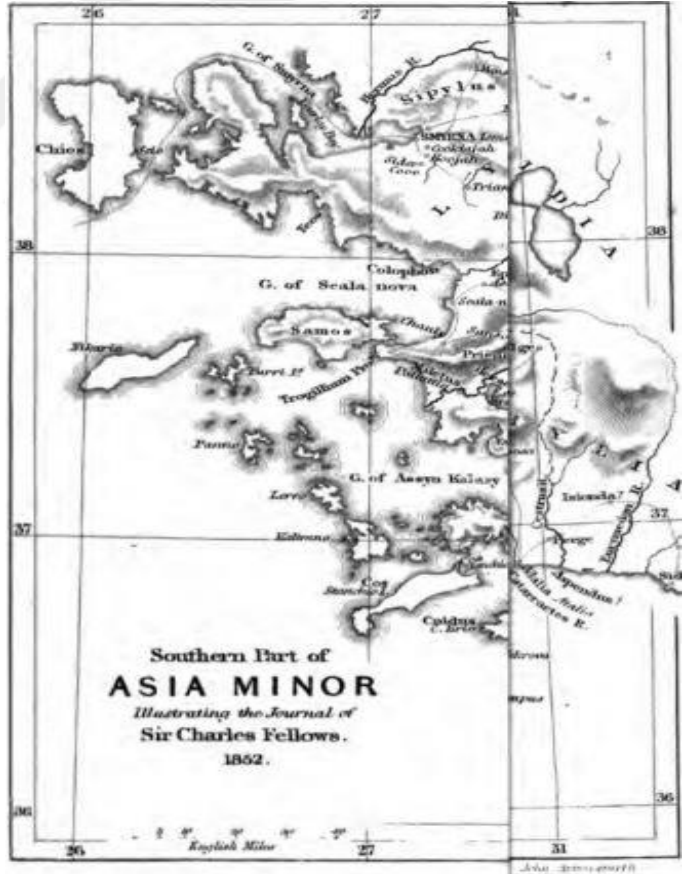
¹⁴³ (Döbel 1843; s.215-216).

sürmüştür. Batı Anadolu’da bulduğu birçok önemli tarihi eseri ülkesine götüren arkeolog, seyahatnamesinin ön sözünde Anadolu’ya gelmeden evvel Yunanlılara güçlü bir sempati, Türklere ise antipati duyduğunu belirtmekte; fakat Türklerle vakit geçirdikçe ve onları yakından tanıdikça onlarla ilgili ön yargılarından arındığını belirtmektedir¹⁴⁴.

12 Şubat 1838 tarihinde ilk kez İzmir üzerinden Anadolu’ya ayak basan Fellows, ilk olarak Frenk mahallesini görme fırsatı bulduğunu aktarmaktadır. Burada konakladığı Navy Hotel’in İngiltere’deki bir otelden farkı olmadığını anlatan seyyah, otelinin penceresinden körfezdeki İngiliz “Sapphire” savaş gemisinden yükselen “God save the Queen” ve “Home sweet Home” ezgilerini dinlemekte olduğunu paylaşmaktadır¹⁴⁵.

Görsel 2.2.1: Güneybatı Anadolu¹⁴⁶.

Gelişinden bir sonraki gün camdan şehri izleyen Fellows, görüntünün gerçekten Doğu’ya özgü olduğunu belirtmektedir. Türklerle dolu olan bu şehrin ona bir renk cümbüşü içinde görüldüğünden; fakat bu insanları iğrenç bulduğundan bahseden seyyah, insanların kıyafetlerinin Avrupa’dakilere kıyasla çok farklı olduğunu, kadınların sadece gözlerini açık bırakan ve geri kalan yerlerini tepeden tırnağa kapatan bir örtü kullandıklarını; erkeklerin ise

¹⁴⁴ (Fellows 1852; s.5-7).

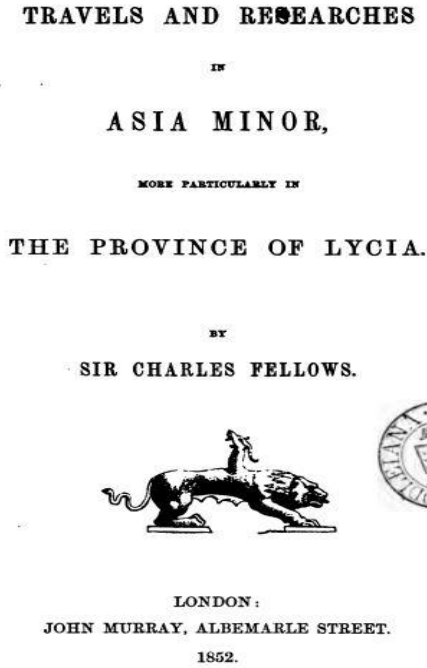
¹⁴⁵ (Fellows 1852; s.1-2).

¹⁴⁶ (Fellows 1852; s.1).

kıyafetlerinin dışarıdan çok basit görünmesine rağmen çok değerli işlemlerle süslü olduğunu belirtmektedir. Ayrıca seyyah, sıradan bir Türk erkeğinin, basit görünümlü bir ceket için 15-20 sterlin verebiliyor olmasını da şaşırtıcı bulmaktadır. Fellows'un aktardığına göre buradaki Rumlar da Türklerin dilini konuşmakta ve onlar gibi giyinmektedirler. Sadece yeşil renk giymeleri yasaktır. Çünkü yeşil Müslümanlar için kutsal bir renktir¹⁴⁷.

Fellows, İzmir'in çok güzel bir konuma sahip olmasıyla beraber dışarıdan bakıldığında üst üste bir ev kümesi gibi görüldüğünü aktarmaktadır. Hepsi ahşap ve iki katlı olmakla beraber sadece liman tarafındaki binalar badanalıdır. İnsanlar bu evlerin ikinci katlarında oturmaktadırlar ve alt katlar ise dükkân ya da depo olarak değerlendirilmektedir. Şehir oldukça kalabalıktır aynı zamanda sokakları da pis ve dardır. Şehirde ticaretin ana gündem maddesi olduğunu aktaran seyyah, bulunduğu zaman içerisinde tanıştığı Türklerin onu cezbedecek herhangi bir özelliğe sahip olmadıklarını, oysa Rumların oldukça dürüst ve cana yakın olduklarını belirtmektedir¹⁴⁸.

Görsel 2.2.2: Charles Fellows Seyahatnamesi.

Seyyah, İzmir köle pazarının kendisinde beklediği gibi bir şok etkisinin yaratmadığından hatta buradaki çocukların sağlıklı ve mutlu görüldüğünden bahsetmektedir. Ayrıca daha önce buradakiler kadar siyah tenli zenci hiç görmediğini de eklemektedir. Sadece 30-40 kadar kişinin olduğu bu pazardaki kölelerin hepsi gençtir. Fellows, şehirde gördüğü insanların genelde bağdaş kurup oturduklarını ve ayak parmaklarını da el parmakları gibi kullanabildiklerine şahit

¹⁴⁷ (Fellows 1852; s.1-3).

¹⁴⁸ (Fellows 1852; s.7-8).

olduğunu anlatmaktadır. Torna tezgahının başında çalışanların ve ütü yaparken aynı anda ayaklarını da kullanan terzilerin, ona, daha önce bir hayvanat bahçesinde görmüş olduğu 4 ayağını kullanarak portakal yiyen bir ayıyı hatırlattığını aktarmaktadır. Ayrıca seyyah, buradaki hamalların inanılmaz ağırlıkta yükler taşıyabildiklerine şahit olmuştur. Ona göre bu hamalların bacak kasları o kadar gelişmiştir ki artık çirkin denilebilecek bir görünüm almaya başlamıştır.

Fellows, İzmir’de gördüğü çocukların, diğer milletlere karşı önyargılı yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Sokakta gördükleri bir Avrupalının arkasından “Frenk köpeği” gibi küfürlerle bağırmasını da buna örnek göstermektedir. Seyyahın belirttiğine göre yetişkin Türkler ise artık yavaş yavaş Hristiyanlarla yakın ilişkilere girebilmektedirler zira ticari ilişkiler günden güne artmaktadır. Ticarete faiz, Yahudilikte olduğu gibi Müslümanlıkta da yasak olduğundan kredi, borç verme gibi her türlü işle Ermeniler ilgilenmektedir¹⁴⁹.

Fellows’un, İzmir’in ulaşımında develerin çok önemli bir yer tuttuğunu ve şehirde küçük bir gezintiye çıkılsa dahi 800-900 deveyle karşılaşılacağını belirtmesi şehirdeki ticaret hacmi hakkında bizlere bir fikir sunması bakımından önemli olan diğer bir husustur¹⁵⁰.

İzmir’den sonra Kütahya’da da bulunan Fellows, ıslak ve soğuk bir sabah vakti şehre ulaştığını aktarmaktadır. Kütahya hakkında çok fazla söylenecek bir şey olmadığını belirten yazar şehrin deniz seviyesinden yaklaşık 6.000 feet yukarıya kurulduğundan, bu kentteki evlerin alışılmışın dışında güzel inşa edildiğinden ve sokakların genişliğinden bahsetmektedir. Fellows, şehirde kendisinin “oldukça özel bir beyefendi” olarak tanımladığı, zengin bir Ermeni tüccarın evinde konaklamıştır. Burada konakladığı zamanı tüccarın ailesiyle iç içe geçirdiğini belirten seyyah, konakta yalnız kalma fırsatı bulamadığını; çünkü tüccarın iki oğlunun kendisine refakat ettiğini aktarmaktadır. Fellows, Ermeni tüccarın evinin baştan aşağı, rengarenk Türk ve İran halılarıyla kaplı olduğunu aktarmaktadır. Bir Türk ya da Rum evinden farkı olmadığını belirttiği konakta çok sıcak karşılandığını belirten seyyah, eve ilk gelişinde tüccarın

---

¹⁴⁹ (Fellows 1852; s.5-6, 223).

¹⁵⁰ (Fellows 1852; s.8).

çocuklarının çevresini sardığından ve dilini anlamasalar bile onunla sohbet etmeye çalıştıklarından bahsetmektedir. Daha sonra kendisini selamlamak için odasına gelen Ermeni tüccarın, yemekte ona eşlik edemediği için üzüntülerini bildirdiğini de fakat sonraki akşam kendisiyle yemek için ısrar ettiğini aktarmaktadır¹⁵¹.

Fellows'u diğer seyyahlardan ayıran önemli özelliği, Türklere karşı önce birtakım önyargılara sahip olup sonra bu yargıların yanlışlığını seyahatnamesinde paylaşmasıdır. İzmir'de gündelik hayata dair anekdotlar paylaşan ve iyi bir gözlem yeteneğine sahip olan seyyahın seyahatnamesi İzmir'de zengin bir Ermeni tüccarın evinde konaklaması ve Ermeni bir ailenin genel görünümünü tasvir etmesi bakımından değerlidir.

Görsel 2.2.3: Ludwig Ross¹⁵².

1845 senesinde Batı Anadolu'ya gelen gezgin ve araştırmacı **Ludwig Ross**, 19. Yüzyıl emperyalizm politikasını uygulamada ve kendi içinde birlik sağlamada geç kalan Prusya İmparatorluğunun dış göç ve sömürge sorununa, Kuzey-Güney Amerika ve Avustralya ile birlikte Anadolu'yu öneren isim olması nedeniyle önemlidir. Aydın ve Turgutlu Ovalarının hem gemi yapımı için gerekli ormanlar bakımından zengin hem de nüfus yoğunluğunun az oluşu sebebiyle

Almanlar için uygun yerleşim bölgeleri olacağı fikrini öne süren araştırmacı, Likya ve Konya'da yaptığı arkeolojik kazılarda bulduğu birçok antik eseri kendi ülkesine götürmüştür. Anlatımlarında belirgin bir Türk karşıtlığı bulunan seyyah, bir gün bu toprakların "zorunlu olarak" Alman kimliğine bürüneceğini iddia etmektedir.

¹⁵¹ (Fellows 1852; s.111).

¹⁵² Ludwig Ross görseli: "<https://theo48.wordpress.com/4-hellas-reisen-1800-1965/ludwig-ross-inselreisender/>"

1845 senesine ait seyahat anılarının bulunduğu eser 1850 yılında basılmıştır¹⁵³.

23 Şubat 1845 tarihinde Siros¹⁵⁴ adası üzerinden yağmurlu bir günde İzmir'e ayak basan Ross, limanda bir sürü yük gemisi ile beraber üç-dört Avusturya savaş gemisinin kendisini karşıladığını aktarmaktadır. Limana ulaştıktan sonra yaklaşık iki saat kadar karantinada kaldığını belirten seyyah, gümrük memurunun istediğinden biraz daha azını rüşvet vererek buradan ayrılabilirdiğini belirtmektedir. Ross'un aktardığına göre o tarihte bu topraklarda her şeyi satın almak mümkündür. Örneğin; paşa, makamını nazırdan satın alır. Alt kademedeki bir memur bile makamını önce satın alır sonra devredeceği zaman başkasına satar. Ülkedeki dinsel kurumlar da bu uygulamadan nasibini almıştır. Ross'un aktardığına göre İstanköy Metropolitisi kendisine, görevini 60.000 kuruşa satın aldığını, bu miktarın bir kısmı için borç bulmak zorunda kaldığını söylemiştir. Seyyahın belirttiğine göre bu memleketteki yozlaşma artık o raddeye varmıştır ki hiç kimse bu uygulamanın haksızlık olduğundan söz etmemektedir¹⁵⁵.

Ross'un İzmir ile ilgili ilk izlenimleri şehrin muazzam ticari kapasitesiyle ilgilidir. Seyyahın aktardığına göre Küçük Asya'nın bu uygar şehrinde gezginler ve şehre gelen yabancılar için daha fazla konaklama yeri şarttır. Limanın bir kısmı Frenk Mahallesi'nin içinde yer almaktadır. Rıhtım tarafında perişan halde barakalar, çarpık kulübeler yer almakta; yanlış bir açıyla inşa edilmiş yalılar göze batmaktadır. Bir yığını andıran evlerin arasından yeni yapılan Avusturya ve Fransa konsolosluklarının bayrakları ise dikkat çekmektedir. Yine Ross'un belirttiğine göre Avrupalı en büyük beş devletten Hansa Birliği¹⁵⁶'ne kadar hepsi İzmir'de temsilcilik bulundurmaktadır. Bu temsilciliklerin hepsi ticari hayatta söz sahibi olduğu kadar kendi vatandaşlarını yabancı

---

¹⁵³ (Pınar 1994; s.83-84,97).

¹⁵⁴ Siros ya da Syra; Kiklad Takımadalarından birisi, bakınız: "<https://www.discovergreece.com/tr/greek-islands/cyclades/syros>", Erişim Tarihi: 08.03.2018.

¹⁵⁵ (Ross 1850; s.155-158).

¹⁵⁶ 12. Yüzyılın sonlarında kurulan Lübeck, Hamburg ve Bremen'den oluşan, ticari amaçlı birlik. Bakınız: Selma Aytüre, Semra Aydoğdu Balcı, Ömer Berki, "Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu da Hansa Birliği Gibi mi Olacak?)", *Journal of Academic Social Science Studies*, N:58 (2017), s.525. "www.jasstudies.com/Makaleler", Erişim Tarihi:08.03.2018.

(çiğ) Müslümanlara karşı da korumaktadırlar. Devamında Ross, Türklerle ilgili düşüncelerini şu şekilde paylaşmaktadır:

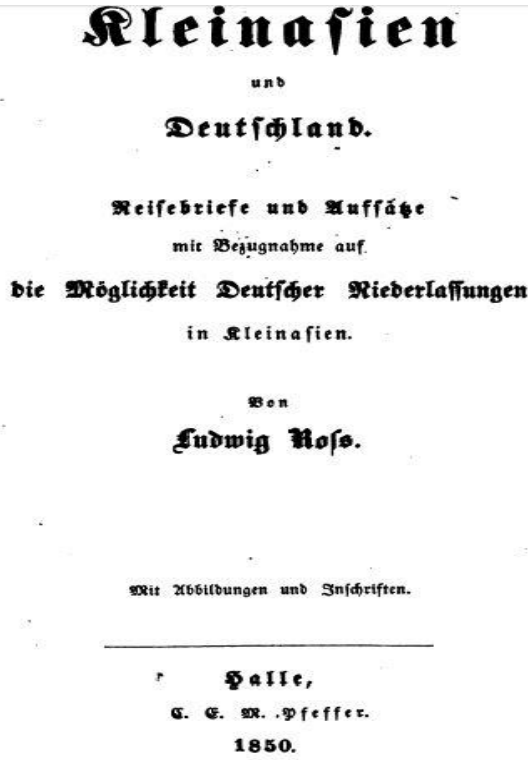
“Batılı devletler bu topraklardaki vatandaşlarını korumayı asla ihmal etmemeliler ve her daim kendi aralarında bir birlik oluşturmaldırlar. Çünkü Türkler ancak ve ancak korkuyla sindirilebilir. Bir Müslüman, kendini kutsal bir insan olarak gördüğü için onu ezecek, yaralayacak ve cezalandıracak her fırsat sonuna kadar kullanılmalıdır. Türk, zayıf insanlara şiddet uygulamayı seven bir küstahtır. Fakat artık eski endişelere lüzum yoktur çünkü Türk’ün eski vahşiliği ve asiliği sona ermiştir. O artık ciddiyet ve korkuyu birlikte gördüğünde bir tavşan gibi korkmakta; dövülmüş bir köpek gibi sesini kesmektedir. Arada sırada parlayan o edepsizliğine karşın, artık kafirin üstünlüğünü kabul etmekte ve boynunu eğmektedir. Yunan ve Sırp bağımsızlığından, Suriye seferinden ve Edirne Antlaşması’ndan sonra Türklerden kişi olarak da millet olarak da korkmaya artık gerek yoktur. Aksi halde kazanılmış bir oyunda yenilmek söz konusu olacaktır”¹⁵⁷.

Ross, Frenk mahallesinde yaşayan insanların, Avrupa’nın farklı yerlerinden buraya gelen Hristiyanlar olduklarını; en fazla nüfus yoğunluğunu ise İtalyan, İngiliz, Fransız, Rus ve Hollandalıların oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca bir konsoloslüğün koruması altında bulunan Yunanlar ve Katolik Ermeniler ile Türk vatandaşı olan Rum ve Ermeniler de bu mahallenin sakinleridirler. Seyyahın aktarımına göre, İzmir’e gelen savaş ve ticaret gemilerinin asker ve çalışanları da bu mahallede görülebilir. Ayrıca belki eski, çağdışı doğulu kılık kıyafetiyle yolunu kaybetmiş bir Anadolu Türk’üne burada denk gelinebilir. Herhalde bu durumda Türk, yuvarlak fötr şapkalı Avrupalıları görünce kendisinin oraya ait olmadığını anlayacak ve peygamberinin vaat ettiği hurilere benzeyen peçesiz İzmirli kadınların güzelliklerini görüp cennetin hayalini kuracaktır¹⁵⁸.

---

¹⁵⁷ (Ross 1850; s.158-160).

¹⁵⁸ (Ross 1850; s.163-164).

Ross'un aktarımına göre üstü yağmur ve güneşten korunmak amacıyla kapatılmış olan Bedesten ise zerafetten yoksun, pis ve sıkış tepiş bir görünümündedir. Burada sabahları karşılaşılabilecek tipler genellikle: sessiz Türk, uğursuz görünümlü Ermeni, geveze Rum, kurnaz-ürkek görünümlü Yahudi'dir. Almak istenilen mal şayet gerçekten Doğu'ya özgü bir şeyse üst üste yığılmış malların altından arayıp bulmak zorundasınızdır. Üst üste mal taşıyan hamallar ise çarşı gezme keyfini eziyete dönüştürmektedir¹⁵⁹.

Kendi ifadesiyle "Küçük Asya'nın en zengin ve önemli ticaret merkezi" olan İzmir'i bu şekilde tanımlayan Ludwig Ross, şehrin nüfusu ile ilgili devletin dahi kesin bir bilgiye sahip olmadığını belirterek ortalama 150.000 kişinin burada yaşadığını aktarmaktadır. Bu sayısının 10.000'ini Ermenilerin oluşturduğunu belirten seyyah, diğer milletlerin sayılarını ise şöyle belirtmektedir: Türkler ve diğer Müslümanların sayısını 40.000, Rumların sayısını 60.000, Yahudilerin sayısı 10.000, Frenkler (Katolik Ermeniler dahil) 25.000. Seyyah, şehirdeki Yahudileri, İspanya'dan göç eden, diğer yerlerdeki gibi burada da İspanyolca konuşan ve yok edilemeyen bir topluluk olarak tanımlamakta; Osmanlı topraklarında Avrupa'nın en batısındaki bir dili konuşan topluluk olmaları dolayısıyla da bu cemaati ilginç bulmaktadır. Seyyaha göre şehirdeki Türkler ve Yahudiler genel anlamda yoksuldurlar; şehirdeki sermaye ise Ermenilerin, Rumların ve Frenklerin elinde bulunmaktadır. Şehirde çok farklı Hristiyan mezheplerinin varlığından bahseden seyyah, Katolik, Ortodoks çekişmesinin bulunduğuna değinmektedir. Ross'un aktardığına göre, kentteki bir Rum kızı, sevdiği

¹⁵⁹ (Ross 1850; s.164).

Katolik bir erkekle evlenebilmek için Katolik olmuştur. Bunu öğrenen erkek kardeşleri ise kızı çok feci dövmüşlerdir. Bunun üzerine Katolik ve Ortodoks din adamları Hristiyan anlayışına hiç uymayan yazılı ve sözlü beyanlarda bulunmuşlardır. Ross'un belirttiğine göre şehirde görev yapan Katolik bir diplomat kendisine Katolik inancının koruyucusu olan Fransa ve Avusturya olmasa Doğu'da bir tek Katolik bulmanın mümkün olmayacağını düşündüğünü söylemiştir. Ross ayrıca Protestan olan Amerikan, İngiliz ve Alman misyonerlerin buradaki Katolikleri kendi mezheplerine çekmeye çalıştıklarını da aktarmaktadır¹⁶⁰.

İzmir'in ağırlıklı olarak bir Rum karakteri taşıdığını belirten Ross'a göre günlük hayata egemen dil Rumcadır ve şehir şu an Türk egemenliği altında olsa dahi 3.500 yıllık İyon şehri özelliğini devam ettirmektedir. Şehirden kendi lisanını konuşan Türkler çıkarılırsa geri kalan yaklaşık 120.000 kişi Rumca bilmektedir. Rumcadan sonra Türkçe, üçüncü sırada İtalyanca, dördüncü sırada Ermenice ile birlikte Yahudi İspanyolcası ve son olarak da Fransızca ile İngilizce şehirde iletişime hâkim olan lisanlardır¹⁶¹.

İzmir'de bulunduğu süre içerisinde burada yaşayan Frenklerin eğlence kültürünü de deneyimleme fırsatı bulan Ross'un aktarımına göre, karnaval zamanlarında düzenlenen balolarda en şık tuvaletlerini giyen Ermeni ve Rum kadınları sabahlara kadar hiç yorulmadan dans etmektedirler. Genellikle akşam saat 10.00'dan, ertesi gün sabah 07.00-08.00'lere kadar süren bu eğlencelerde Ermeni ve Rum kadınları, buraya bir Alman şehriden daha çabuk ulaşan Fransız modasını yansıtan kıyafetlerle boy göstermektedirler. Pırıltılı ciltleri ve ışık saçan gözleriyle bu Ermeni ve Rum kadınlar genellikle anne tarafından Ermeni veya Rum, baba tarafından ise Avrupalı kanı taşıyan Levantenlerdirler¹⁶².

Seyahatnamesinde Türklere karşı çok belirgin bir karşıtlık içerisinde olan Ross'un, Ermenilere, Yahudilere ve hatta Katolik ve Ortodokslara karşı da iyi düşüncelere sahip olduğunu söylemek zordur. Şehirde nispeten güzel bulduğu Ermeni

---

¹⁶⁰ (Ross 1850; s. 167-168).

¹⁶¹ (Ross 1850; s.168).

¹⁶² (Ross 1850; s.169-170).

ve Rum kızlarının dahi Levanten kanı taşıdığını iddia etmektedir. Bununla birlikte seyahatnamesinde şehirdeki idari sıkıntılara değinmesi gerek Frenk gerekse Ermeni ve Rum gündelik hayatı hakkında gözlemlerini paylaşması nedeniyle seyahatnamesi dikkate değerdir.

1844 yılında Dünya edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan **Gustave Flaubert**, yakın arkadaşı **Maxime Du Camp** ile çıktığı doğu yolculuğu esnasında Batı Anadolu'ya da uğramış ve burası hakkındaki gözlemlerini “Doğu'ya Yolculuk” isimli eserinde paylaşmıştır. Rodos üzerinden Marmaris'e, oradan da Muğla, Eski hisar, Milas, Karpuzlu ve Güzel hisar istikameti üzerinden Ayasuluk'a (Efes'e) ulaşan Flaubert, Efes hakkındaki duygularını şu şekilde aktarmaktadır:

“Efes Ovası. Ah, ne kadar güzel! Doğu ve Antikçağ açısından göz kamaştırıcı. Kaybolmuş lüksleri, altın palmye işlemeli lal rengi paltoları anımsatıyor. Herostratus! Kim bilir ne kadar zevk almıştır! Efesli Diana!¹⁶³”

Efes kalıntıları arasında dört saat boyunca gezen yazar, Roma anıtlarından geriye kalanların tanınmayacak halde olduğunu belirtmektedir. Flaubert, Efes'te çok az heykel görmüş olmaktan da şikayetçidir. Ayrıca kale kapısına simetri oluştursun diye eklenmiş olan iki parçayı ise kaba bulmaktadır. Deniz'in, Ayasuluk'un tepesinden pek güzel görüldüğünü belirten yazarın öne sürdüğü bir yargıya göre ise manzaranın güzelliğini oluşturan gökyüzüdür. Ayasuluk köyünü gezerken bir Türk mezarlığına da giren Flaubert, mezar taşlarının üstlerindeki eski sarık şekillerinin incelenmeye değer bulunduğunu, düşmek üzere olan iskambil kartlarına benzettiği mezar taşlarının üzerlerindeki yazıların ise çok güzel olduğunu aktarmaktadır¹⁶⁴.

Ayasuluk'tan ayrıldıktan sonra Tire, Ödemiş ve Birgi'ye uğrayan Flaubert, yolculuğu sırasında sokaklarda Türkçe ve Yunanca bağırışlar duymalarından çocukların güzelliğine, tepelerdeki büyük çınar ağaçlarından Türkmen çadırlarına kadar şahit oldukları birçok şeyi seyahatnamesinde paylaşmaktadır. Birgi'den ayrıldıktan sonra Bozdağ köyüne ulaşan yazar ve arkadaşları, yol üstünde iki Rum'a

¹⁶³ Efes, antik dönemde, dünyanın yedi harikasından biri olan Artemis tapınağı ile ün salmıştı; yazar, ölümsüz olmak isteyen Herostratus tarafından M.Ö. 356 yılında bu tapınağın yakılmış olmasına atıf yapmaktadır. (Flaubert 2016; s.555).

¹⁶⁴ (Flaubert 2016; s.286-287).

rastladıklarını belirtmektedir. Yazarın aktardığına göre, katırcılarınun yardımcısı olan 12 yaşındaki çocuk, onlara biri at üstünde küçük yaşta, diğeri ise delikanlı olan bu iki Rum'un boğazını kesmelerini önermiştir. Yazarın paylaştığı bu anısıyla o dönemdeki Türk-Rum gerilimi hakkında bir fikir edinilebilir. Birgi'den ayrıldıktan sonra Salihli'ye ulaşan Flaubert burası ile ilgili izlenimlerini şu şekilde paylaşmaktadır:

“Salihli: Minaresinin teneke külâhı uzaktan parlıyor. Ermeni vergi tahsildarı, içinde kalınabilir tek odanın bize verilmesine kızmış gibi görünüyor. Güzel siyah bir tazi.

25 Ekim Cuma. Bütün gün dünkü ovada geçti. Salihli'de yatmaya gitmek için doğuya yönelmiştik; şimdi Smyrna'ya gitmek için batıya yöneliyoruz.”¹⁶⁵.

İzmir'e varmadan evvel Nympio'da (Kemalpaşa'da) geceleyen Flaubert ve arkadaşları, yazarın belirttiğine göre İzmir'e varmak için can atmaktadırlar. Atını dört nala süren yazar, İzmir'e yaklaşmalarını ise şöyle aktarmaktadır:

“...Smyrna Ovası'na bakan dağın tepesindeki köydeyiz. Taşlı bir yoldan iniyoruz. Zeytin ağaçları. Kent bir türlü gelmek bilmiyor! ...Yolun iki yanı mezarlık. Kervan köprüsü. Yolculuk sırasında başıma gelen en güçlü ve eksiksiz düş kırıklığı. Daha doğrusu, ilk kez böylesi başıma geliyor: Köprünün demir korkuluğu var! Yunan ve Ermeni mahallesinden kente giriyoruz. Avrupai tarzda evler. Burası ikinci sınıf bir taşra iline benziyor... Akşam saat dörtte Hotel Deux-Auguste'te, Milles'in Yeri'ndeyiz...”¹⁶⁶.

Flaubert ile seyahat arkadaşı Maxime Du Camp'ın yazılarında yorum farkı göze çarpmaktadır. Örneğin; Flaubert'in aksine Du Camp, Kervan köprüsünü “gördüğüm en güzel yerlerden biri”, “hayal ettiğimiz Asya, gerçek Asya” sözleriyle tanımlamaktadır. Benzer şekilde Flaubert'in seyahatnamesinin İzmir ile ilgili kısmında hiç bahsetmediği şehrin bedestenini için Du Camp: “Ermeni, Yunan, Türk, Suriyeli, İranlı ve Yahudi'nin bir arada bulunduğu; mor renkli paltosuyla Kürt'ün, beyaz donuyla zencinin, işlemeli ceketiyle Mısırlının kıyafet cümbüşünü ve zenginliklerini barındıran bir yer” olarak tanımlamaktadır¹⁶⁷. Ayrıca Flaubert'in seyahatnamesinde gündelik hayata dair birçok abartılı anlatım da göze çarpmaktadır.

¹⁶⁵ (Flaubert 2016; s.288-291).

¹⁶⁶ (Flaubert 2016; s.294).

¹⁶⁷ (Du Camp 1848; s.32-33).

İzmir’de bulunduğu süre içerisinde havanın hep kapalı olmasından şikayetçi olan Flaubert, şehirdeki bir Fransız tiyatrosuna gittiklerini ve havanın durumundan dolayı arkadaşı Maxime’in ateşlendiğini aktarmaktadır. Flaubert’in hiç değinmemesine rağmen Du Camp, şehirde iyi bir Fransız hastanesinin olduğunu ve bu hastanenin Ermeni, Rum, Frenk, Türk veya Yahudi fark ayırımı yapmadan herkese hizmet verdiğini aktarmaktadır¹⁶⁸. İzmir’de bulunduğu sırada Buca ve Bornova’yı da görme imkânı elde ettiğini belirten Flaubert, Buca’yı “etrafı bahçeli evlerle çevrili” bir yer, Burnaba’yı (Bornova’yı) ise “Levanten tüccarların kır evlerinin olduğu, dağın eteğindeki küçük bir kent” olarak tanımlamaktadır. Pagus Dağı’na (Kadifekale’ye) çıkan yazar burada şahit olduğu İzmir manzarasını şu şekilde betimlemektedir:

“Pagus Dağı’na tırmanış. Küçük mezarlık. Smyrna yavaş yavaş ayaklarımın altında büyüyor. Gece oluyor. Kaleye eski kapıların birinden giriyorum. İç avluda küçük bir cami. Her taraf otlarla kaplı. Görecek bir şey var mı diye bakacak vaktim yok. Gece bastırıyor. Güneşin batışını seyrediyorum. Körfezin ve dağların girinti çıkıntıları yüzünden şekilden şekle giren bu kadar güzel bir gün batımı hiç görmedim. Solda, İki Kardeş Dağları’nın ardında, koyu arduvaz mavisi; üstte, gökyüzü kızıl, parlak kırmızı; Burnaba tarafında dağlar sarının olası tüm tonlarına bürünmüş; sonra pembeler, kırmızılar... Ah Tanrım! Ah Tanrım!...!!!...???”¹⁶⁹.

İzmir’den, daha önce şehirde tanışmış olduğu Ermeni bir baba ve kızıyla beraber “Asia” adlı gemiyle ayrıldıktan sonra İstanbul’a giden Flaubert, buradaki ahşap evlerin ve Türklerin “kaynaşan ama dingin” yaşamının tıpkı İzmir’de de olduğu gibi kendisine Fransız Orta Çağ’ını hatırlattığını belirtmektedir¹⁷⁰.

Du Camp’ın seyahatnamesi gerek İzmir ve çevresi gerekse bölgede yaşayan Ermeniler ve onların günlük hayatı ile alakalı Flaubert’in seyahatnamesine göre daha fazla detay sunmaktadır. İlk olarak kentin tarihi hakkında bilgi paylaşan Du Camp, şehrin sayısız kez el değiştirdikten sonra son olarak II. Murat tarafından 1424’te ele geçirilmiş ve ardıllarına bırakılmış olduğunu aktarmaktadır. Uzun yıllar boyunca Roma hakimiyeti altında kalan şehirde artık Roma etkisine dair hiçbir iz kalmadığını belirten seyyah, şehrin bu dönemde sadece imparatorluğun sevilen bir metropolü olduğu

¹⁶⁸ (Du Camp 1848; s.38).

¹⁶⁹ (Flaubert 2016; s.295-296).

¹⁷⁰ (Flaubert 2016; s.309).

bilgisini paylaşmaktadır. Şehrin çarşının ve kervan köprüsünün şehirdeki en güzel yerler olduğunu belirten Du Camp, çarşı konusunda hayal kırıklığı yaşadığını çünkü burada dükkândan çok satıcısının yanında çömeldiği tezgahlar bulunduğunu aktarmaktadır. Fakat bu çarşıda tütünden, silaha, eyerden limona her şeyin bulunabileceğini de eklemektedir. Du Camp'ın aktardığına göre İstanbul'da her endüstri kendi çarşısına sahipken İzmir'de her türlü mal bir arada satılır. Cılız bitki örtüsüne sahip dağlarla çevrili şehirde Ermeni, Frenk ve Rum mahalleleri merkezde yer alırken Yahudi mahallesi nispeten şehrin diğer ucunda yer almaktadır. Du Camp, kervan köprüsü ve çevresinin Ermeni, Rum, Türk ve Araplar için bir dinlenme ve eğlence yeri olduğundan; Türklerin burada afyon içip ağaç gölgelerinde kendilerinden geçerken, sanatçıların Sultan Mahmut'un en sevdiği şarkıları söyleyerek Müslüman ahaliyi eğlendirdiklerinden bahsetmektedir. Levanten ve Frenkler ise akşam olduğunda soluğu deniz üzerine inşa edilmiş bir kafe olan "della bella Vista" da almaktadırlar¹⁷¹.

İzmir'in güzel kadınlarıyla ünlü bir şehir olduğunu belirten Du Camp, bu yargının gerçekten doğruluğuna şahit olduğunu belirtmekte ve kadınların güzelliklerinin yanında oldukça zarif olduklarını da eklemektedir. İzmir'de, kendi milletinden, Fransızların bir hastane ve birkaç kiliseye sahip olduklarından bahseden seyyah, şehirdeki en dikkate değer kurumun ise hayırsever iki kız kardeş tarafından yönetilen bir okul olduğunu belirtmektedir. Bu okulda Fransızca, Ermenice, Türkçe, Rumca okuma-yazma ve hesap, çizim, el işi ve tarih gibi derslerin okutulduğu bilgisini paylaşmaktadır¹⁷².

İzmir'de bulunduğu süre zarfında Bornova'ya da giden Du Camp, burada şehrin büyük tüccarlarının konaklarının bulunduğunu ve sadece İngilizler ile Levantenlerin Bornova'da yaşadığını belirtmektedir. Aldığı seyahat tezkeresiyle Efes ve Buca'ya da giden Du Camp, yol üstünde doğanın, bitki örtüsünün güzelliğinden oldukça etkilendiğini belirtmektedir. Seyahat ederken yol üstünde başıboş askerler olarak tanımladığı zeybekler tarafından durdurulduğunu belirten Du Camp, zeybeklerden birinin tezkeresine baktıktan sonra onu kendi evine kahve içmeye davet ettiğini

---

¹⁷¹ (Du Camp 1848; s.34,67).

¹⁷² (Du Camp 1848; s.37-39).

aktarmaktadır. Zeybeklerin asıl görevlerinin yolcuların can ve mal güvenliği sağlamak olduğunu belirten seyyah, eve geldikten sonra bu kimselerin kendilerinden haraç istediğini, vermezlerse bütün mal ve paralarına el koyacakları tehdidinde bulduklarını anlatmaktadır¹⁷³. İzmir'den sonra Manisa'ya da giden Du Camp, bu şehri beğenmediğini ve çok karışık bulunduğunu paylaşmaktadır. Seyahatnamesinde ülkedeki Ermenilerden az da olsa bahseden Du Camp, Ermenilerin kırmızı, Türklerin sarı, Yahudilerin ise siyah renkte ayakkabı giydiklerinden ve böylece bir kimsenin ayakkabısına bakarak onun dini inancı hakkında yorum yapılabilineceğinden bahseder. Bu ciddi ayırım erkekler için de kadınlar için de aynıdır. Ermeni kadınlarının giyim kuşamda Rum kadınlarına benzediklerini dile getiren Du Camp'a göre Türk kadınları sadece gözlerini açıkta bırakan ve yüzlerini tamamen örten yaşmak isminde bir peçe kullanırlar ve böylece Ermeni ve Rum kadınlarından tamamıyla ayrı bir görünüm sergilerler¹⁷⁴.

1851 yılında Alman din adamı **Theodor Fliedner**, İzmir'i ziyaret eden seyyahlardan biridir. Fliedner, hayatını ülkesindeki kötü durumda olan hapishanelerin ve mahkumların durumlarını iyileştirmeye ve yoksul hastaların tedavi imkanına kavuşabilmesine adanmış yardımsever biri olarak bilinir. Kudüs, İstanbul, Kahire gibi şehirleri ziyaret eden ve bu kentlerle ilgili önemli bilgiler paylaşan seyyah, İzmir'de de Ermeni cemaatini gözleme olanağı bulmuştur¹⁷⁵.

Fliedner seyahatnamesinin İzmir ile ilgili kısmına şehrin tarihinden bahsederek başlar. İzmir için "şair Homeros'un doğum yeri olma iddiasında olan yedi aziz kentten biri" açıklamasında bulunan Fliedner'e göre şehir, Hristiyan dünyada şüphe götürmez bir üne sahiptir¹⁷⁶. Fliedner'in belirttiğine göre İzmir bir Türk kenti özelliği taşımamaktadır. Zira burada yaşamakta olan yaklaşık 150.000 insanın yarısını Hristiyanlar oluşturmaktadır. Seyyahın belirttiğine göre 10.000 Ermeni'nin yaşadığı kentte 50.000 kadar Rum, 5.000 kadar da Frenk yaşamını sürdürmektedir. Ayrıca Ermeni, Rum ve Frenklerin yaşadıkları mahalleler şehrin önemli bir bölümünü

---

¹⁷³ (Du Camp 1848; s.39-50).

¹⁷⁴ (Du Camp 1848; s.168,333).

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bakınız: "https://theodora.com/encyclopedia/f/theodor_fliedner.html".

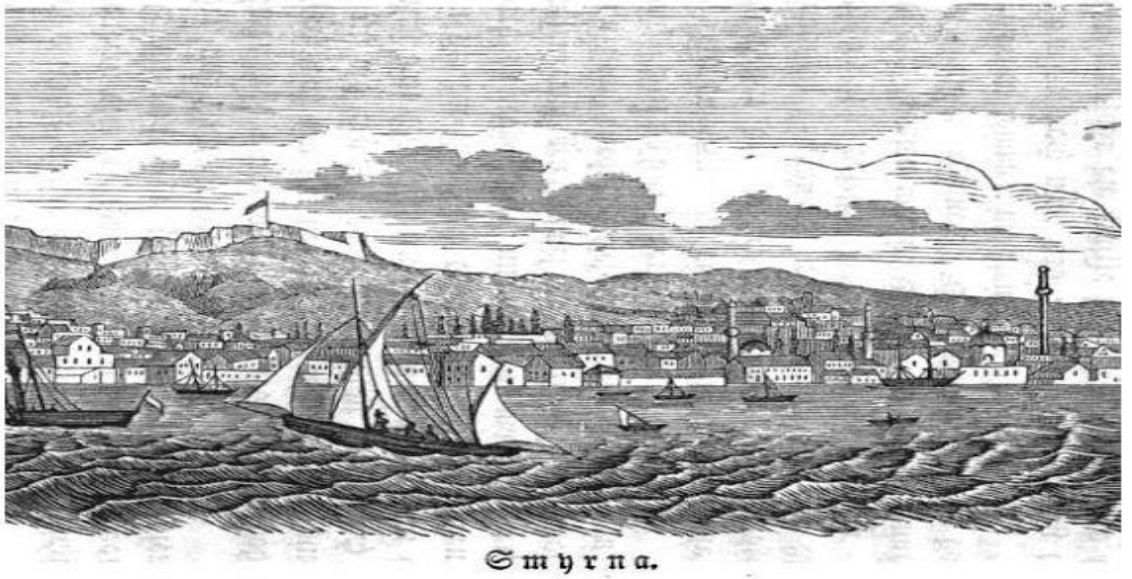
¹⁷⁶ (Fliedner 1858; s.26).

oluşturmaktadır. Fliedner'in belirttiğine göre Yahudiler, Doğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi burada da yoksulluk içinde yaşamaktadırlar; yaşadıkları mahalle ise Türk mahallesine bitişiktir. Seyyahın aktardığına göre kentte yaşayan Yahudi nüfusu ise 12.000 kadardır¹⁷⁷.

Fliedner kentteki ticaretin büyük bölümünün Ermeni ve Rum tüccarlar tarafından gerçekleştirildiğini, Yahudilerin ise kendi ülkesinde olduğu gibi İzmir'in ticari hayatında çok fazla varlık gösteremediklerini belirtmektedir. Seyyah, bu nedenden dolayı: "Bir Ermeni üç Rum, bir Rum üç Yahudi eder." diye bir özdeyişin bulunmakta olduğunu aktarmaktadır¹⁷⁸.

Seyyah, şehirde bulunduğu dönemde 150.000 nüfuslu kentin diken üstünde olduğundan çünkü İzmir ve çevresinde güvenlik sorunu bulunduğu bahsetmektedir. Fliedner'in aktardığına göre şehirde tanıştığı ve sonrasında Buca'daki evine ziyarete gittiği Misyoner Wolters, kendisine genellikle Rum ve Maltalı olan eşkiya çetelerinin kentteki varlıklı tüccarları fidye için kaçırdıkları ve İzmir manzarası eşliğinde işkence ettiklerini anlatmıştır. Fliedner bu kadar kalabalık ve binlerce askeri olan bir şehrin nasıl bu kadar güvensiz olduğuna şaşırıldığını belirtmektedir.

Görsel 2.2.5: Theodor Fliedner'in Seyahatnamesinden İzmir¹⁷⁹.

¹⁷⁷ (Fliedner 1858; s.28).

¹⁷⁸ (Fliedner 1858; s.29).

¹⁷⁹ (Fliedner 1858; s.27).

Şehirde Riggs ve Benjamin adlarındaki iki Amerikalı Presbiteriyen misyonerle tanıştığını belirten Fliedner, kendilerinin İncil'in yeni Ermenice baskısı üzerine çalıştıklarını aktarmaktadır¹⁸⁰. Seyyahın şehirdeki Ermenileri hedef alan misyonerlik faaliyetleri ile alakalı paylaşmış olduğu bu bilgi önemlidir.

1856 yılında İzmir'e ikinci ziyaretini gerçekleştiren Fliedner bu ziyaretinde kentteki hastaneleri gezme fırsatı bulduğunu belirtmektedir. Öncelikle Rum ve Avusturya hastanesini gezen Fliedner, Rum hastanesinin iyi durumda olduğunu fakat çok daha iyi olması gerektiğini anlatmaktadır. Seyyahın belirttiğine göre hastalarının çoğunluğunu Rumların oluşturduğu hastane, şehirde tedavi imkânı bulamayan Türkleri de kabul etmektedir. Rum hastanesinin akıl hastalarına ayrılan bölümü ise oldukça kötü bir durumdadır. Fliedner, kendisine hastaneyi gezdiren papazın da bu durumdan oldukça utandığını ve bu bölümü yenilemek istediklerini söylediğini belirtmektedir. Seyyahın aktardığında göre Avusturya hastanesinde -şehirde 1845 yılında çıkan yangında büyük bir kısmı yanmış olduğundan dolayı- tadilat devam etmektedir. Fliedner'in anlatımına göre, şehirde Alman Protestan yardım kuruluşu bulunmadığından kentteki Cermen kökenli hastaları da kabul eden Avusturya hastanesinin, on hastası bulunan akıl hastalıkları bölümü çok pis ve düzensiz bir durumdadır. İngilizlere ait yeni yapılmış olan hastane ile Fransızlara ait olan hastane ise çok iyi durumdadır. Kentteki sağlık hizmetlerinin Avrupa'ya göre henüz emekleme aşamasında olduğunu belirten seyyah ilerleyen yıllarda durumun daha iyi olacağını ümit ettiğini belirtmektedir¹⁸¹.

Fliedner, İzmir'e seyahat ettiği dönemde, burada ve Anadolu'nun "İran ve Kürdistan'a kadar" her tarafında Amerikalı misyonerlerin Ermeni ve Suriyeli Hristiyan cemaatleri arasında bilgi edinmek amacıyla faaliyet gösterdiklerini belirtmektedir. Yine seyyahın aktardığına göre son dönemlerde 2000'den fazla Ermeni, Evanjelist ve Protestan kilisesine gitmektedir. Ermenileri, Doğu'nun en güçlü Hristiyanları olarak

---

¹⁸⁰ (Fliedner 1858; s.29-30).

¹⁸¹ (Fliedner 1858; s.37-40).

niteleyen seyyaha göre Evanjelist Kilise, Tanrı'nın Krallığını büyütme için Ermenilere ışık tutmaktadır¹⁸².

İzmir'de bulunduğu süre zarfında Ermeni kilisesi ve başında Katolik bir yöneticinin bulunduğu Ermeni okulunu ziyaret ettiğini aktaran Fliedner, bu okulda yaklaşık 100 öğrencinin bulunduğunu ve öğrencilerin çok güzel örgü örnekleri çıkardıklarını belirtmektedir. Henüz inşa aşamasında bulunan Ermeni kilisesinin bitince İzmir'in en güzel kilisesi olacağını söyleyen seyyah, kilise içindeki sıraların yapımında kullanılmak üzere Hierapolis ve Efes'ten renkli ve değerli mermerler getirildiğini; kilisenin kubbesinin ise İzmir'deki bütün camilerden daha yüksek olacağını belirtmektedir. Bu durumun Türk yasalarına göre imkânsız olduğunu aktaran Fliedner, Rumların kiliseyi paşaya şikâyet ettiğini, zeki biri olan paşanın ise şöyle bir cevap sunarak onları reddettiğini aktarmaktadır: "Türkler pekâlâ daha büyük bir cami inşa edebilirler, Rumlar da daha büyük bir kilise"¹⁸³.

İzmir'deki Ermenilerin oldukça varlıklı olduğunu belirten Fliedner, Rumların ayakta dua etmelerine karşın Ermenilerin diz çökerek dua ettiklerini belirtmektedir. Ermenilerin Araf'a inanmadıklarını fakat İncil'i okuduklarını belirten seyyaha göre, Ermenilerin Rumlarla aralarındaki düşmanlık o boyuttadır ki, Türklere Hristiyanlığı kötü göstermektedirler. Fliedner'e göre 12 milyon nüfuslu bu yetenekli Rumlar ile 4 milyon nüfuslu Ermeniler, Protestan olsalar Doğu'ya nasıl bir ışık saçabileceklerinin ne yazık ki farkında değildiler¹⁸⁴. Seyahatnamesinde şehirdeki Ermeni ve Rum tebaa arasındaki çekişmeyi betimlemesi Fliedner'i kendi çağdaşı olan diğer seyyahlardan ayıran önemli özelliklerden biridir.

1859 senesinde, İzmir'i ziyaret eden seyyahlardan biri olan **Hermann Scherer**, seyahatnamesinde İzmir ve bu şehirdeki Ermenilerle ilgili bilgiler paylaşmaktadır. İzmir'e ayak bastığında bir pansiyonda kalacak yer bulabilmek için hatırlı arkadaşlarından yardım istediğini anlatan seyyah, bu şehirdeki büyük ticarethanelerin dahi Hamburg ya da Berlin'dekilerle kıyaslandığında karanlık bir ahır gibi

---

¹⁸² (Fliedner 1858; s.31)

¹⁸³ (Fliedner 1858; s.41-42).

¹⁸⁴ (Fliedner 1858; s.42).

görüldüğünü aktarmaktadır. İzmir'deki sokakların tamamının taş döşeli olduğuna dikkat çeken Scherer, sokakların çok kötü bir görünüme sahip olduğunu belirtmektedir. Yamaca kurulmuş olan Yahudi ve Türk mahallelerinin yollarının taştan olmaması durumunda, şehirde sık yağan yağmurdan ötürü buralarda yürümenin dahi mümkün olamayacağını da yorumlarına eklemektedir. Scherer'in aktardığına göre Ermeni ve Frenk mahallelerinin sokakları ise daha geniş ve daha iyi döşenmiştir. Ayrıca bu mahallelerde açık bir kapıdan bakıldığında evin bahçesinde görülebilecek düzenli çiçekler veya fiskiyeler, kişiye Livorno'da olduğu hissini verdiğini belirtmektedir. Bu mahallelerdeki ev sahibelerinin güzelliğinden oldukça etkilenen seyyah, özellikle İzmirli Ermeni kadınlarının güzelliğinin dillere destan olduğundan söz etmektedir. Scherer, bu şehirdeki Ermeni ve Rum kadınlarının güzelliklerinin bir benzerini daha önce hiçbir yerde görmediğini de dile getirmektedir. Scherer 'in betimlemesiyle kapkara gözlere, beyaz ve pembemsi bir ten ile kömür gibi saçlara sahip olan bu hanımlar, Ermeni ve Rum sokaklarını doldurmaktadırlar¹⁸⁵.

Seyyahın belirttiğine göre kesin sınırlarla diğer mahallelerden ayrılan 12.000 nüfuslu Ermeni mahallesinde Ermeniler, başkentteki Ermenilere göre daha mütevazı bir hayat yaşamaktalar; buna rağmen, bazı Ermeni evlerinin dış görünümü ve iç döşemelerde şahit olunan zevk hayran olunacak düzeydedir. Şehirdeki Ermenilerin oldukça sıcak kanlı insanlar olduklarını belirten Scherer, Ermenilerin sahip oldukları güzellikleri göstermekten memnuniyet duyduklarını belirtmektedir. Şehirde katıldığı bir Ermeni düğününde, gelinin güzelliği karşısında herkesin mest olduğunu ve düğünün sanki bir İspanyol sarayında gerçekleştiği izlenimi yarattığını aktarmaktadır¹⁸⁶.

Şehirdeki bir kervansaraya uğrayan Scherer, burayı panayır yerine benzetmektedir. Seyyahın aktarımına göre Ermenistan'dan, Musul'dan, Diyarbakır'dan kente gelen tüccarlarla, bu tüccarların mallarını ucuza alıp Avrupalı tüccarlara daha pahalı satmaya çalışan sahtekâr tipli Ermeni ve Rumlar kervansarayı doldurmaktadır; fakat bu kimselerin varlığı, Türkçe ve Yunancayı çok iyi bilmeyen yabancı tüccarlar için bulunmaz bir nimettir. Kervansaraydan sonra Türk mezarlığının bulunduğu tepeye

---

¹⁸⁵ (Pınar 1994; s.101-108).

¹⁸⁶ (Pınar 2001; s.235-236).

çıkan Scherer, burada şahit olduğu şehir manzarasını, daha önce görme fırsatı bulduğu Norveç'in başkenti Christiania'ya benzetir; fakat seyyahın belirttiğine göre bu güzellik yarışmasında birincilik İzmir'in hakkıdır¹⁸⁷.

1859 senesinde Anadolu'ya gelen diğer bir seyyah ise Alman **Moritz Busch**'tur. "Die Türki" (Türkiye) ismini verdiği seyahatnamesinin İzmir ile ilgili kısmında, öncelikle kentin tarihi ile ilgili bilgi paylaşan Busch'un aktarımına göre İzmir 1825 yılına kadar tüm Levant'ın başşehri konumundadır. Sonraki yıllarda Suriye ve İran'ın Avrupa ile direkt bağlantıya geçmesi ve ulaşımında tekniğin ilerlemesiyle bu konumunu kaybetmeye başlamıştır. Şehir, coğrafi konumunun bir getirisi olarak denizcilere geniş ve güvenli bir liman sunmasının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari faaliyetleri için de son derece büyük bir öneme haizdir. Türklerin şu an İzmir olarak isimlendirdiği şehir, tarihi süreç boyunca "İyon Tacı" ya da "Anadolu'nun Kraliçesi-Smyrna" gibi isimlerle de anılmıştır. Şehirdeki Ermenilerle ilgili bilgiler de paylaşan seyyaha göre, o dönemde İzmir'de yaklaşık 180.000 kişi yaşamakta ve bu sayının yaklaşık 15.000 kadarını Ermeniler oluşturmaktadır. Yaklaşık 70.000 Türk, 65.000 Rum, 20.000'e yakın Yahudi ve 10.000 kadar Frenk şehirde yaşayan diğer etnik unsurlardır. Ermeni mahallesi, Yahudi mahallesi ile bitişik durumdadır. Türklerin ve Yahudilerin yaşadığı mahallelerde sokaklar oldukça dar ve bakımsız olmasına karşın Ermeni, Frenk ve Rumlar güzel bahçeli evlerde ve geniş, bakımlı sokaklara sahip mahallelerde yaşamaktadırlar. Şehirde Frenkler ve Rumlar birçok kiliseye sahipken Ermenilerin bir adet güzel bir mimariye sahip kiliseleri vardır. Ayrıca şehirde bir adet içinde kız yurdu bulunan Protestan Diyakoz evi ile sanatsal faaliyetlerin de yürütüldüğü zarif bir enstitü bulunmaktadır¹⁸⁸.

İzmir'den sonra Bornova, Pınarbaşı, Buca, Seydiköy, Efes, Ayvalık, Aydın, Manisa gibi çevre yerleşim yerlerini de ziyaret eden Busch, sonrasında Bursa'ya gelmiş; bu kent ve bu kentin Ermeni sakinleri ile ilgili gözlemlerini paylaşmıştır. Seyyahın aktardığına göre, Busch ve ona eşlik eden arkadaşları şehre vardikten sonra 10 Frank ücret karşılığında güzel döşenmiş Hotel d'Olympe'de uygar insanlar gibi

---

¹⁸⁷ (Pınar 1994; s.109-111).

¹⁸⁸ (Busch 1870; s.129-130).

yemek yiyip konaklama fırsatı bulmuşlardır. Seyyahın verdiği bilgiye göre bu kent, yıllarca Bitinya Krallığı egemenliği altında, Kral Prusias'a bağlı kalmıştır. Sonrasında Doğu Roma egemenliğinden 1326'da Osmanlılara geçen şehir, Murat Hüdavendigâr döneminde başkent olmuştur. Busch'un belirttiğine göre, ziyaret ettiği dönemde şehirde 10.000'i Ermeni olmak üzere yaklaşık 70.000 kişi yaşamaktadır. Şehirde birçok Ermeni kilisesi ile birlikte Rum kiliseleri ve üç adet de sinagog bulunmaktadır. Ayrıca Bursa kaplıcalar ve çeşmeler bakımından oldukça zengindir. Şehirde birkaç büyük han mevcuttur. Burada da sokaklar Türkiye'nin genelinde olduğu gibi dar olmakla birlikte, nispeten diğer yerlere göre daha temizdir. Bursa'nın ipekli kumaşı sadece Türkiye'de değil bütün Avrupa'da ünlüdür. Şehir ticaretinde Ermeniler ve Rumlar öne çıkmaktadırlar¹⁸⁹. Busch'un seyahatnamesi hem İzmir hem de Bursa'nın ticari hayatında Ermenilerin söz sahibi olduğu bilgisini paylaşması ve Bursa'daki Ermeni nüfusu yoğunluğunun İzmir'e göre daha fazla olduğunu belirtmesi bakımından önemlidir.

1866 senesinde kutsal topraklara yaptığı seyahat esnasında İzmir'e de uğrayan Alman gezgin **Karl von Haller**, kendisini İskenderiye'ye götürecektir olan "Stambul" adlı gemiye aktarma yapmak için sadece birkaç günlüğüne şehirde kalmış olsa da anılarını paylaştığı kitabında İzmir ile ilgili çarpıcı gözlemlerde bulunmuştur. Haller'in seyahatnamesi İzmir'in nüfusu ile alakalı olarak çağdaşı olan diğer seyyahlarınkinden farklı bilgiler içerir. Şehirde Rum nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğunu dile getiren ve yakın gelecekte Rumların tekrar şehre hâkim olacağını öngören Haller'in bu savı şüphesiz çok abartılıdır. Seyyahın şehirdeki Ermeni nüfusunu da kendinden önceki seyyahlardan farklı olarak 35.000 gibi bir rakam olarak belirtmesi inandırıcılıktan uzaktır. Yine de şehirdeki Hristiyan gündelik hayatına ve ziyaret ettiğini belirttiği Ermeni kilisesine dair gözlemlerini paylaşması bakımından seyahatnamesi önemlidir.

Şehri ilk olarak coğrafi yönden değerlendiren seyyaha göre burası İstanbul gibi tepeler üzerine değil, düz bir ovaya kurulmuştur. Buna karşılık İzmir, İstanbul ile birçok ortak noktaya da sahiptir. İzmir'de de yollar kötü yapılmıştır ve sokaklar dardır.

---

¹⁸⁹ (Busch 1870; s.147-148).

Doğuluların yaşadıkları evler ahşaptan yapılmış olmasına karşın Avrupalılar taştan evlerde yaşamaktadırlar¹⁹⁰.

Görsel 2.2.6: Karl von Haller ve seyahatnamesi¹⁹¹.

Haller şehrin en ünlü mahallesi olan Frenk mahallesindeki evlerin bahçelerinin tıpkı Rum mahallesindekiler gibi oldukça bakımlı olduğunu belirtmektedir. Bu mahallenin sonunda yer alan çarşının ise mimari üslup bakımından İstanbul'dakini hatırlatmakta olduğunu aktarmaktadır. İzmir'in oldukça hareketli bir şehir olduğunu belirten Haller'e göre, bu insan trafiği için sokaklar çok dar ve yetersizdir. Şehirde önce basit bir Rum kilisesini sonra da bir şarapçı dükkanını gezen Haller, burada tattığı kırmızı, beyaz ve sarı şarabın diğer ülkelerdekinden çok farklı olduğunu, baharatlı bir aromaya sahip olduğunu belirtmektedir. Geceyi geçirmek için gemiye dönmeden evvel sahildeki bir Frenk kahvesinde yaklaşık bir saat kadar kalan Haller, burada Avrupalı ve Avrupalılaştırmış İzmirli Rum kadın ve çocuklu grupların bira ve dondurma eşliğinde eğlenmelerine tanıklık ettiğinden bahsetmektedir. Şehirdeki diğer

¹⁹⁰ (Haller 1871; s.128).

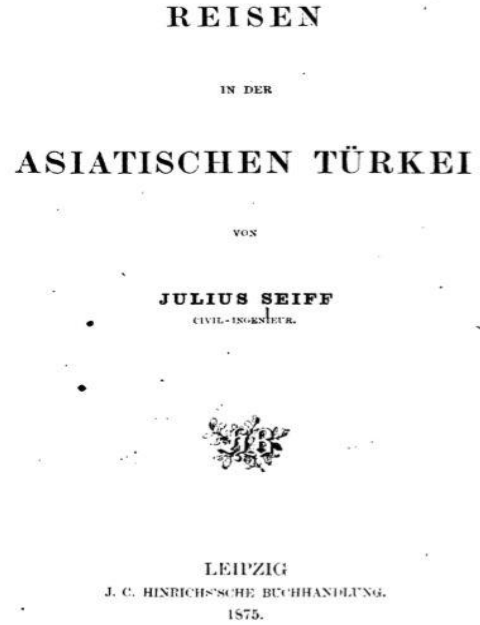
¹⁹¹ "<http://www.wikiwand.com>". Erişim Tarihi: 11.03.2018.

mahallelerle birlikte Ermeni mahallesini de gezen seyyah, burası için de canlı bir kalabalıktan söz etmektedir. Şehrin nüfusunu ortalama 125.000 kişi olarak tahmin eden Haller'e göre eskiden şehirdeki baskın etnik unsur Türkler iken artık Rumlar bu üstünlüğü ele geçirmiştir. Haller, Rumların İzmir'de sayıca fazla olmaları ve Ege'deki adalar ile Kıbrıs'taki varlıklarını arttırmaları ile bu coğrafyada yakın gelecekte yeniden bir Yunan uygarlığı inşa etmelerinin kaçınılmaz görüldüğünü aktarmaktadır. Haller'e göre şehirdeki 60.000 kişi Rum, 30.000 kişi Türk, kalan 35.000 kişi ise Ermeni, Yahudi ve Frenk'tir. Kervan köprüsü yolu üzerinde bir Ermeni kilisesine uğradıklarını belirten seyyah, kilisenin sütunlu bir salon, bir kubbeden oluştuğunu ve girişinde dut ve çınar ağaçlarının gölgelediği mezarlıkta antik lahitler gördüklerini belirtmektedir¹⁹².

1872 yılında Anadolu'ya gelen toplum mühendisi Alman **Julius Seiff**, gözlemleri açısından önemli diğer bir seyyahdır.

Görsel 2.2.7: Julius Seiff Seyahatnamesi.

Bölgeyi ziyaret eden diğer birçok seyyahtan farklı olarak Anadolu'nun içlerine de giden ve bu bölgelerle ilgili gözlemlerini paylaşan Seiff, 1875 senesinde yayınlanan seyahatnamesinin önsözünde, o yıllarda artık eskisi kadar doğuya seyahatin ilgi çekmediğini fakat buna rağmen birçok gezginin Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'ya seyahat etmeye devam ettiğini belirtmektedir. 16 Nisan 1872 tarihinde İzmir' ayak basan Seiff, şehrin planının Büyük İskender tarafından yapıldığını ve Romalılar tarafından İzmir'in "İyon Tacı" olarak adlandırıldığını anlatmaktadır. Seyyahın aktardığına göre M.S. 177 yılındaki büyük bir depremle yerle bir olan şehir Marcus Aurelius zamanında yeniden kurulmuştur. Daha sonraları Bizans egemenliğine giren İzmir, 13.yy. başlarında bölgede meydana gelen savaşlar yüzünden bir viraneyi andırmaktaydı. İmparator Johann Angelus Komnenus sayesinde yeniden kurulan şehir,

¹⁹² (Haller 1871; s.129-133).

1402 yılında Timurlenk'in istilasında yakılıp yıkıldı. 1424 yılında Sultan II. Murat tarafından ilk defa Türk himayesine giren kent, ticaret için son derece uygun olan konumu sayesinde yeniden eski görkemine kavuşmuştur¹⁹³. Seiff, İzmir'de bulunduğu dönemde şehirle ilgili gözlemlerini şu şekilde paylaşmıştır:

“İzmir, bugün sadece Anadolulular için değil bütün Küçük Asya için günden güne önem kazanan bir şehirdir. Şehrin nüfusu 160-170.000 kişi civarında olup bu sayının 50.000 kadarını Müslümanlar, 10-15.000 kadarını Yahudiler ve geri kalanını ise Ermeniler, Rumlar ve Frenkler oluşturmaktadır. Diğer bütün doğu şehirlerindeki gibi burada da Yahudiler ve Müslümanlar ayrı mahallelerde yaşamaktalar. Ermeni, Rum ve Frenkler ise kıyı boyunca -hatta bir kısmı suyun üstünde kazıklı evlerde olmak üzere- ve iç kesimlere, kuzeye doğru kurulmuş mahallelerde ikamet etmekte. Türk, Yahudi ve Hristiyan mahallelerinin ortasında, kirli ve dar sokaklardan oluşan çarşı bulunmaktadır. Yerli ve yabancı birçok malın bulunduğu bu pazar, zenginlik ve çeşitlilik bakımından Halep ve Şam çarşılarından daha büyük değil.”¹⁹⁴.

1876 yılının kış mevsiminde İngiliz Yüzbaşı **Frederick Burnaby** Anadolu'yu ziyaret eden ve gözlemlerini paylaşan önemli bir diğer yazardır. Burnaby ziyaret ettiği dönemde Anadolu'daki Ermeni varlığı ile ilgili en detaylı bilgi paylaşan seyyahlardan biridir. O dönemde kendi ülkesinden eşi görülmemiş bir avansla (2500 sterlin) yola çıkan Burnaby, seyahatnamesinin önsözünde kendisini bu maceraya iten ana sebebin Bulgaristan'da Türklerin Hristiyanlara yaptıkları katliam haberlerinin doğru olup olmadığını öğrenmek ve ülkesinin yüksek tirajlı gazetelerinde paylaşılan misyoner mektuplarındaki “Türkler ülkelerindeki Hristiyanları kazığa oturtuyorlar” şeklindeki yazıların gerçekliğini araştırmak olduğunu belirtmektedir. Seyahati sırasında İzmir'e uğramamış olsa da Burnaby, anılarını kaleme aldığı hatıratında Anadolu'daki Türk-Ermeni ilişkileri, Ermeni örf-adetleri ve günlük hayatı hakkında önemli bilgileri dürüstlük ilkesine bağlı kalarak paylaşmaya çalışması dikkat çekmektedir.

Doğu'ya seyahati esnasında yol üzerinde Ankara'dan geçen yüzbaşı, seyahatnamesinde aktardığına göre şehirdeki ilk gününde bir Türk'ün evine konuk olmuştur. Kendisine büyük saygı gösterilen ve ikramda kusur edilmeyen yüzbaşı ertesi

---

¹⁹³ (Seiff 1875; s.350-351).

¹⁹⁴ (Seiff 1875; s.352-354).

gün kentteki bazı Ermenilerin evine davet edilmiştir. Ermeniler hakkındaki gözlemlerini ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Ertesi gün bazı Ermenileri evlerinde ziyaret ettim. Evleri, ev sahibiminki gibi döşenmişti. Yerlerde kalın halılar, duvarların dibinde sedirler, bunların önünde nargileler vardı. Duvarlar çıplak ve beyaz badanalıydı. Tablolar ve aynalar ender bulunuyordu. Aynalar buralarda, taşınmalarının güçlüğü nedeniyle pahalı bir lükstü. Ermeniler, Türklerle benzer şekilde giyiniyorlardı. Hristiyan kadınlar evlerinden örtünmüş olarak ve peçeyle çıkıyordu. Bir Ermeni'nin çoğu kez evlenmeden önce karısını görmesine izin verilmezdi ve karısını –bahtıma ne çıkarsa- gibilerden kabule mecburdu.

Türklerle Hristiyanlar arasında büyük bir uyum sağlanmıştı. Bir Ermeni'nin evinde yemek yediğim zaman, sofrada daima Müslümanlar da bulunurdu. Bir Türk'ün evinde konuk olduğum zaman ise konukların arasında Ermeniler de olurdu. Bu duruma başka yerlerde de rastlanıp rastlanmadığını sorduğumda, Ermeniler bana Anadolu'nun başka yerlerinde ve özellikle Sivas'ta, Hristiyanlara Türkler tarafından kötü davranıldığını ve hapisanelerin de Ermenilerle dolu olduğu söylediler. İzmit'te kaldığım sıralarda da Ankara'daki Hristiyanların çektikleri acılar hakkında benzer öyküler duymuştum. Bana, Ermenilere ağır bir baskı yapıldığını ve adaletten yoksun bırakıldıklarını söylemişlerdi. Buna rağmen Ankara'da iki dinin çatıştığını görmedim. Müslümanlarla Hristiyanlar çok iyi geçiniyorlardı. Bunun üzerine, Sivas hakkında anlatılanların doğruluğundan şüphe duymaya başladım ve sırf söylentilere dayanarak hüküm vermemeye, hapisanelerin Ankara'daki Ermenilerin bana inandırmak istedikleri kadar Hristiyanlarla dolu olup olmadığını kendi gözlerimle görmeye karar verdim.”¹⁹⁵.

Yolculuğu sırasında başka bir yerde, yine bir Ermeni'nin evinde konaklayan Burnaby, ev sahibinin eşiyle ve kız kardeşiyle tanışmasının mümkün olup olmadığını sormuştur. Ev sahibi ise bunun kesinlikle mümkün olmadığını belirtmiştir. Burnaby'ın aktardığına göre ev sahibinin dini inanışları buna müsaade etmemektedir. Öyle ki bir Ermeni koca, evlenmeden evvel karısının yüzünü dahi göremez. Böyle bir durumda da nişanlısının karakterini inceleme ne kadın ne de erkek için mümkün değildir. Bir Türk'ün isterse bir şahit eşliğinde eşine üç kere “Boş ol!” demesiyle dinen boşanması mümkünken bir Ermeni için bu mümkün değildir. Arkadaşının kendisine anlattıklarını aktaran yazara göre bir Ermeni kadını hiç eğitim görmemekte ve kocasının haremde

---

¹⁹⁵ (Burnaby 1998; s. 1-73).

esir hayatı yaşamaktadır. Kocası için her türlü görevi yerine getiren Ermeni kadını, gerektiğinde onun ayağını yıkar, kurular, sofrasını kurar ve asla saygıda kusur etmez. Bir kız çocuğu daha babasının evindeyken köleliğe alıştırılır ve yazarın aktardığına göre Ermeniler bu barbarca geleneklerinden vazgeçmedikçe Hristiyan olmalarının gelecekte onlara çok bir yararı dokunmayacaktır¹⁹⁶.

Görsel 2.2.8: Yüzbaşı Frederick Burnaby¹⁹⁷.

Anadolu'da birçok şehre uğrayan ve Ermenilerle yüz yüze görüşme, onları dinleme imkânı bulan Burnaby, Ermenilerin Müslümanlarla gayet uyumlu ve barış içinde yaşadıklarını belirtmiştir. Yazar, Amerikalı misyonerlerden Sivas hakkındaki söylentilerin yalan olduğunu öğrendiğini aktarmaktadır. Kentin hapishanesinde sadece iki Ermeni vardır ve onlar da hırsızlıktan dolayı mahkumdurlar. Burnaby, önceden bu coğrafyada Ermenilerin kendi dillerini etkin kullanamadıklarını, örneğin; yazmak istedikleri bir şeyi kendi alfabelerinde Türkçe yazarken artık açılan okullar sayesinde Ermeni dilini verimli bir şekilde kullanmayı öğrenebildiklerini belirtmektedir. Hatta birçok Müslüman ailenin, çocuklarını iyi bir eğitim almaları için bu okullara

¹⁹⁶ (Burnaby 1998; s.90-91).

¹⁹⁷ "<http://www.dailymail.co.uk/home/books/article-1245299/They-dont-make-spies-like-ferocious-Fred-SHOOTING-LEAVE-BY-JOHN-URE.html>", Erişim Tarihi: 02.04.2018.

göndermek istediklerini de eklemektedir. Batı'da çıkan Doğu'daki Ermenilere katliam yapıldığı iddialarının doğru olmadığını belirten Burnaby, Hristiyan tebaanın çoğunlukla yasalardan şikâyet ettiğini aktarmaktadır. Yazar, söz konusu yasaların Müslümanlar için de geçerli olduğunu ve asıl sorunun Türk- Ermeni sorunu değil bir yönetim sorunu olduğunu açıklamaktadır. Burnaby, ülkede her dereceden memuriyetin adam kayırma yoluyla verildiğini ve asıl sorunun bundan kaynaklandığını düşünmektedir. Ayrıca yazarın belirttiğine göre kriminal olaylarda haklı ya da haksız olunmasına bakılmaksızın Müslümanların kendi dindaşlarını, Hristiyanların ise kendi dindaşlarını korumaları halk arasında adalet anlayışına gölge düşürmektedir. Burnaby'e göre bir diğer önemli sorun ise ekonomidir. Osmanlı banknotu olan "Kaime"nin günden güne değer kaybetmesi, halkı ekonomik olarak zora sokmaktadır. Kaime'nin altın karşısındaki değer kaybını vilayete on beş günde bir gelen postadan öğrenen halkın yanında, iktisadi işlerinde telgraftan serbestçe yararlanan Anadolu'daki Ermeni tüccarlar, paradaki değer kaybını halktan önce öğrenip bölgedeki tüm altını satın alarak servetlerine servet katmaktadırlar. Savaş dönemi ise Kaime'deki değer kaybı çok daha fazla olduğundan halk büyük sıkıntı yaşamaktadır. Yazarın belirttiğine göre Ermenilerin birçoğu, Rusya'da vergiler Osmanlı ülkesine göre çok daha düşük olduğu için oraya göçmeyi planlamaktadır. Ayrıca Ermeni din adamları da vaazlarında Rusları övmekte ve alenen, cahil Ermenileri, yaşadıkları ülkeye hıyanete etmeye teşvik etmektedirler¹⁹⁸.

1876 senesinde İngiliz demiryolu mühendisi **Henry C. Barkley**, kardeşinin teklifi üzerine Anadolu'ya seyahate çıkmaya karar veren diğer önemli bir seyyahıdır. Barkley, Balkanlarda uzun yıllar bulunması ve bölgeye ilk demiryolunu döşeyen ekipte yer alması nedeniyle önemli bir isimdir. Anadolu'da yaptığı yolculuk boyunca şahit olduğu çarpıklıkları dürüstlük ilkesinden taviz vermeyerek yazıya aktarmaya çalışan Barkley anılarını, sonraki senelerde İngiliz hükümetinin ısrarı ve yardımı üzerine yayınlamaya razı olmuştur. Bulgaristan üzerinden İstanbul'a oradan da Bursa'ya gelen Barkley, Bursa ve Bursa Ermenileri hakkında düşüncelerini seyahatnamesinde paylaşmıştır. Seyyahın aktardığına göre o ve arkadaşları Bursa'ya vardıkları gece

---

¹⁹⁸ (Burnaby 1998; s.91-312).

şehirdeki Hotel Bellevue'da konaklamışlardır. Seyyah çok uzun zamandır bu kadar konforlu bir yerde konaklamadığını ve oteli çok beğendiklerini dile getirmektedir. Sabah kahvaltısından sonra şehir merkezinde gezinti yapan seyyah, şehrin daha önceden gördüğü Türk şehirlerinden oldukça farklı olduğunu ve biraz çabayla Bursa'nın Anadolu'nun incisi ve en önemli kenti haline gelebileceğini belirtmektedir. Barkley'in aktardığına göre Bursa Olympos'un (Uludağ'ın) eteklerine kurulmuştur. Şehirdeki yerleşim planı gayet iyidir. Her sokakta temiz suyu kaynakları bulunmaktadır. Sokaklar temiz ve geniş olmasına rağmen, evler eskidir. Sayısız kervansaraylara ve camilere ev sahipliği yapan şehirde her yeri palmiye ağaçları gölgelemektedir. Şehrin aşağı kısımlarında bulunan Türk mezarlığı ise bakımsız olmasına rağmen, çevresinde yükselen servi ağaçları mezarlığa bir tablo görünümü vermektedir¹⁹⁹.

Bursa'da ipek simsarlığı yapmakta olan bir Almanla tanışan ve şehirdeki başlıca ipek eğirme atölyelerini gezen Barkley ve arkadaşları, bir Ermeni'ye ait olan fabrikayı gezerken gördüklerini şöyle aktarmaktadır:

“...50 kadar kadının çalıştığı birer oda vardı. Kadınların her birinin önünde sıcak su dolu birer küçük kazan, arkalarında da zemberek bulunuyordu. Burada ipek böceğinin kozaları sıcak su dolu kazanların içine atılıp karıştırılıyor, buradan çıkarılan ve ipek haline gelmeye başlayan malzeme dört kez çırpılıyor ve sonrasında bükülüp başka bir kazana aktarılıyordu.

Ermeni'nin fabrikasında bir sürü Türk kadın ve genç kız harıl harıl çalışıyordu ve ilginç olan; içlerinden hiçbiri peçe takmadığı gibi, yüzlerini bizden saklamak için bir girişimde de bulunmadılar. Bu günlerde Bursa ve yakın çevresinden 50 balya ipek ihraç ediliyordu. Bir balya yaklaşık 50 kiloydu ve 250 pounda geliyordu. İşler orta halli olduğu zaman bu endüstri dalından 12.500 pound kazanılabiliyordu ve eğer devlet biraz daha destek olsa daha fazlası da kazanılabilirdi. Fabrikalar buhar gücüyle çalışıyordu ve makineyi çalıştıran adamla, fabrika sahibi dışında erkek çalışmıyordu. Kadınlar günde iki-üç şilin kazanıyorlardı, temiz ve iyi görünmelerinin yanı sıra iyi de besleniyorlardı.”²⁰⁰.

---

¹⁹⁹ (Barkley 2016; s.37-38).

²⁰⁰ (Barkley 2016; s.43-44).

İmalathaneden sonra şehirdeki bir Ermeni yetimhanesini de ziyaret etme fırsatı bulan Barkley, burası ile ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Bir gün başka bir imalathaneyi ziyaret ettik ve belirtmeliyim ki para geldiği sürece gelişmekte olduğunu görmekten mutluluk duyduk. Protestanlara ait bir imalathaneydi. Bu yapılanmanın başındaki Mrs. Baghdarian, bir Ermeni ile evlenmiş olan İngiliz bir hanımefendiydi. Türk mahallesindeki bu evi yetim ve yoksul çocuklar için iki yıl önce açmıştı. Ziyaretimiz sırasında bakımı altında yirmi yedi kız çocuğu olduğunu ve iki güne kadar Philipopolis²⁰¹’ten iki tane de Bulgar çocuğun geleceğini öğrendik. Kuruluş, “Türk Misyonerleri Yardım Topluluğu” ile bağlantılıydı. Bir Türk evi yetimhaneye dönüştürülmüştü. Temiz ve konforlu görünen yatakların bulunduğu iki yatakhanenin açıldığı üst kattaki büyük selamlık, derslik olarak kullanılıyordu. Çocuklar temiz ve düzenliydi, hepsi pamuk fraklarıyla iyi giyinmişlerdi; hanımefendinin isteği ile bana coşkulu ilahiler okumaya başladılar. Şarkı söylemelerinin İngiltere’deki köy okullarının ortalamasının altında olduğunu söylerken hiçbirinin de İngilizce bilmediğini eklemeliyim. Yaptıkları el işlerine baktım ve yaşlı gözlerimle gördüğüm kadarıyla hiç fena değillerdi ve küçük canavarların kendileriyle gurur duydukları belli oluyordu. Bana biraz soluk ve sağlıksız görünmelerinin yanı sıra, biraz da ahmakça bakışları vardı ama hanımefendinin söylediğine göre, bu sadece dışarıdan böyle görünüyordu; çok nadir hasta oluyorlardı ve her şeyi öğrenmelerini sağlayan keskin bir zekaya sahiplerdi. Gördüğüm manzaradan çıkardığım sonuç; yetimhane iyi çalışıyordu. Çocuklar bakılıyor, eğitiliyor ve birer Protestan olarak yetiştiriliyorlardı. Büyüdüklerinde yetenekli olanlar Ermeni köylerine okul açmaları için gönderiliyordu. Ermeniler onların tüm masraflarını karşılamaktan memnunlardı. Bu kadar yetenekli olmayanlarda, Ermeni ailelerine hizmetli olarak gönderiliyordu.”²⁰².

Barkley’in seyahatnamesinde aktardığına göre yetimhanenin yöneticisi Mrs. Baghdarian Türk mahallesi haricinde, daha geniş bir ev bulamadığından dolayı burada yaşadığını dile getirmiş ve bazı çekincelerinden bahsetmiştir. Örneğin; çocukların bahçede oynayamadığını ya da evde yüksek sesle ilahi söyleyemediklerini çünkü çevrelerindeki inançlı kişiler tarafından rahatsız edilmek istemediklerini dile getirmiştir. Mrs. Baghdarian, toplamış olduğu paraya 400 pound daha eklenirse tüccar

²⁰¹ Günümüzde Plovdiv ya a Filibe olarak bilinen Bulgaristan’ın Sofya’dan sonraki ikinci büyük kenti. Bakınız: “<http://www.filozof.net/Turkce/tarihi-eserler-p/12660-plovdivfilibe-nerede-tarihi-verler-hakkinda-bilgi.html>”, Erişim Tarihi: 03.04.2018.

²⁰² (Barkley 2016; s.45-46).

olan eşinin de desteği ile şehirdeki Hristiyan mahallesinde daha fazla odalı daha iyi bir ev yaptırabileceklerini de kendisiyle paylaşmıştır²⁰³.

Anadolu'nun farklı kentlerini gezen Barkley, seyahatnamesinde, hakkında bilgi edindiği Ermeni geleneklerini de paylaşmıştır. Seyyahın aktardığına göre Anadolu'daki Ermeniler, Türk adetlerine çok iyi uyum sağlamışlardır. Ermeni kadınları gün içerisinde kendi odalarında erkeklerden ayrı bir yerde günlerini geçirmektedirler. Sokağa çıktıklarında ise tıpkı bir Türk kadını gibi yüzlerini kapatmakta ve uzun mantolar giyinmektedirler. Şalvarları, bellerine sardıkları renkli şalları, keten bluzları ve üstüne giydikleri bol, kısa yelekleri ile örgü yaptıkları saçlarının ön kısmını kapatan örtüleriyle Ermeni kadınları, içlerinden bazıları genç ve güzel olsalar da koca karı gibi görünmektedirler. Erkekler ise şalvarla beraber bellerine tam oturan kemerlerinin altından dizlerine kadar uzanan kisve giyiyorlar. Kafalarında ise etrafını koyu renkli pamuklu bir bez ile sardıkları feslerini bulundurmaktalar. Ayrıca uzun beyaz çoraplarıyla birlikte sert ayakkabılar giymektedirler. Dışarıdan melankolik, yakışıklılıktan uzak, sıkılmış gibi görünen Ermeni erkeklerinin dış dünya ile ilgili bilgileri ise Barkley'i oldukça şaşırtmıştır. Ermeni erkeklerinin İngiliz devlet adamları Lord Beaconsfield, Lord Salisbury ve gözlerinde ilahlaştırdıkları Gladstone hakkında tartıştiklarını görmek seyyahı son derece mutlu etmiştir²⁰⁴.

Barkley'in seyahatnamesinde, yazarın gördüklerini olduğu gibi aktarması göze çarpmaktadır. Şüphesiz seyyah siyasi olarak karışık bir dönemde Anadolu'ya gelmiştir. Savaş ve yoksulluk toplumun her kesimi için tehdit edici bir unsurdur. Seyahatnamesinde özellikle değindiği Anadolu'daki Ermenilerin "Bir gün bu topraklara İngiltere hükmedecek²⁰⁵" şeklindeki inancını paylaşması, söz konusu dönemde Ermeniler arasındaki mevcut inancı ve temenniye yansıtması bakımından önemlidir.

1896-1897 yılları arasında Anadolu'yu ziyaret eden İngiliz **J. Rendel Harris** ve eşi **Helen B. Harris**, seyahatleri boyunca İngiltere'deki akrabalarına yazmış oldukları ve 19. yüzyılın sonlarında, Anadolu'da Ermenilere yönelik Türklerce gerçekleştirilen

---

²⁰³ (Barkley 2016; s.46).

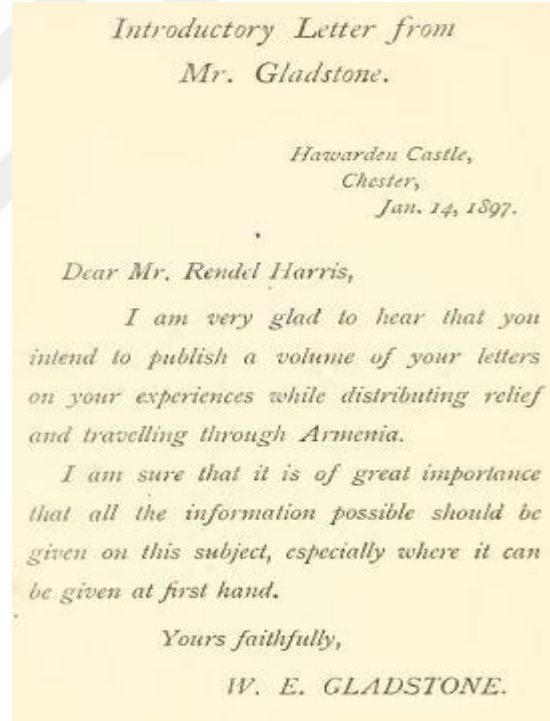
²⁰⁴ (Barkley 2016; s.96).

²⁰⁵ (Barkley 2016; s.97).

katliamları konu edinen mektupların ilerleyen yıllarda derlenmesiyle oluşan “Ermeni Mektupları” isimli eserde, Türkler, Ermeniler ve ülkedeki mevcut siyasi durum ile ilgili oldukça önemli bilgiler paylaşmışlardır. Dönemin eski İngiltere başbakanı William Ewart Gladstone tarafından mektupların yayınlanmasına izin verdiği için tebrik edilen J. Rendel Harris, bu mektubu aynı zamanda kitabında da paylaşmıştır. Derlenen mektupların bir araya getirilerek yayınlanmasına “Türk egemenliğindeki Doğulu Hristiyanların kurtuluş davasına katkı sağlayabileceğine inandığı” için izin verdiğini aktaran Harris, kitabının ön sözünde mektuplarda anlatılan gaddarlıklara birebir şahit olduğunu ve hiçbir şekilde abartı içermediğini belirtmektedir.

Görsel 2.2.9: Gladstone’un Tebrik Mektubu²⁰⁶.

Ayrıca mektuplarda kullanılan uzlaşmacı üslubun, mektubun yerine ulaşmasının Türk yetkililerce engellenmesini önlemek amacıyla kullanıldığını da eklemektedir. Harris, kitabının ön sözünde Ermeni kültürünün ve milli yaşamının bir “uygarlık ormanı” olduğundan ve devletin, bu ormanı tamamen yok etmeyi amaçlayan politikasına karşın giderek gelişen bir din anlayışının mevcudiyetinden bahsetmektedir. Söz konusu mektupların ilk üçü İstanbul’da yazılmış olup dördüncü mektup 12 Nisan 1896’da İzmir’den gönderilmiştir:

Introductory Letter from
Mr. Gladstone.

Hawarden Castle,
Chester,
Jan. 14, 1897.

Dear Mr. Rendel Harris,

I am very glad to hear that you intend to publish a volume of your letters on your experiences while distributing relief and travelling through Armenia.

I am sure that it is of great importance that all the information possible should be given on this subject, especially where it can be given at first hand.

Yours faithfully,
W. E. GLADSTONE.

“Sevgili Dostlarım, Helen’in önceden bildirdiği haberlere ekleyecek çok fazla bir şeyim yok; yarın biz küçük bir Yunan vapuruyla İskenderiye’ye gitmek için buradan ayrılmayı umuyoruz ve burası mektuplarımızın Britanya Posta Servisi tarafından korunduğu son yer. Artık fırsat buldukça neler yaptığımızı size bildiririm diye düşünüyorum.

²⁰⁶ (Harris 2008; s.13-14).

Çağrımızın bizi sürüklediği yerlere daha fazla yaklaştıkça, durum daha iç karartıcı bir hal alır oldu. Biz Urfa'da, Bayan Shattuck'ın arkadaşı ve yardımcısı olan, günün tüm yükünü ve sıcağını taşıyan genç misyoner bir hanımefendi ile tanıştık. Bayan M. Iowalı saygıdeğer bir Amerikan; istekli, aktif, oldukça hızlı aynı zamanda kendisi son beş yıldır çalıştığı yere dönmek için sadece izin bekleyen oldukça ilginç bir Hristiyan'dır.

Görsel 2.2.10: J. Rendel Harris²⁰⁷.

Kendisinin aktardığına göre büyük katliamlardan öncesine kadar, Muş'tan yürüyerek (on beş günlük mesafe) gelen sefil durumdaki binlerce mülteciyle ilgileniyorlarmış. Bayan M. bu insanlardan mikrop kapmış ve bilinci kapalı halde haftalar boyunca yatarken yanından asla iki saatten fazla ayrılmayan Bayan S.'nin ilgisi ve bakımı sayesinde eski sağlığına kavuşmuş ve sonunda İzmir'e gelebilmiş. Böyle bir kadere sahip olmasının kendisi için iyi olduğunu düşünüyor; şayet Amerikan Kurulu izin verir ve Türkler de gerekli pasaportu ona teslim ederlerse derhal bizimle geleceğini söylüyor. Fakat tüm bunlar şu an için öngörülebilir değil. Belki de içişlerinden gelen iletilerin suretlerini ve çevirilerini Batı'ya göndermede oldukça başarılı olduğundan şu an için burada bulunması daha hayırlıdır. Mektuplarından bazılarını İngiltere'deki dostlarımıza gönderme hususunda anlaştık. Yani siz, hastalığı sonrası yeniden çıkan saçlarıyla, Hristiyan inancıyla dolu ve Hristiyanlara büyük bir sevgi besleyen parlak bir Batılı Amerikan kızı hayal edebilirsiniz.

Burada devam eden Hristiyan kahramanlıklarının, Eusebius'un Din Tarihi kitabının dokuzuncu sayısındaki Filistin Şehitleri anlatımına benzediğini görüyorum. Ayrıca olayların bizim düşündüğümüzden çok daha kötü olduğu ve bölgedeki yoksulluğun, insanlara göç etmekten başka bir çare bırakmama noktasına vardığı da gayet açık.

Birçok şehirden Ermenilerin Sultan'a ya tarlalarını yeniden ekmek için onlara olanak tanınması ya ülkeden ayrılmalarına izin vermesi ya da onları yoksulluktan kurtarmaları için askerlerini yeniden göndermesi hususunda dilekçe verdikleri haberini aldık.

²⁰⁷ <https://capthk.com/category/reliability-of-the-bible/textual-criticism/>, Erişim Tarihi: 28.03.2018.

İkinci konu ise bizi daha fazla düşünmeye itmekte. Öyle görünüyor ki, birtakım kimseler Ermenistan'ı kazıp daha uzak bir yere taşımak gibi absürt bir şey öneriyorlar. Dün Fransız gemilerinden biri ile İzmir'den geçmekte olan zengin bir Amerikalı demiryolu kralı ile uzun bir sohbetim oldu. Kendisi, şayet onları New York'a ulaştırabilirsem ve Batılı ülkelerde ikamet etmelerini sağlayabilirsem birkaç bin Ermeni'yi alma konusunda söz verdi gibi. Tabii bundan bir şeyin çıkıp çıkmayacağını öngörmek zor. Fakat belki de böyle bir şeyin yapılması gerekecek ve bu durum için hükümete gitmek durumunda kalabilecektik. Bir zırhlı gemiden daha fazla maliyeti yok neticede²⁰⁸. Bununla beraber bu konuda şimdilik daha fazla konuşmamalıyız; sadece bu ümitsiz yoksulluğa karşı gardımızı almalı ve umutların söndüğü son kertede yardıma hazır olmak zorundayız. Mevcut olaylara hâkim oldukça her şey hakkında daha fazla bilgi sahibi olacağız.

Büyük bir ihtimalle gazetelerden Türklerin Harput'a yaptıkları yardımları kesmiş olduklarını ve yardımları, kendi yerel idareleri vasıtasıyla dağıtmayı teklif ettiklerini duymuşsunuzdur. Ayrılmadan hemen önce İstanbul'a gelen telgrafları gördüm. Doğru hatırlıyorsam Amerikan misyonerlerinden biri olan Bay Gates'ten gelmişlerdi. İstanbul Komitesi Başkanı Bay Whittall onları elçiye gönderiyordu ve yeni yardım hareketine istekli olan memurlar üzerinde hemen bir baskı kuracağına şüphem yok (ama kime?). Bay Philip Currie bu kriz süresince çok ulvi bir görev yapmıştır ve izlemek zorunda kaldığı Lord Beaconsfield'in politikası yüzünden cezalandırılmak zorunda değildir. O, muhtemelen İstanbul'da kendini adalete adayan ve nispeten sözünü dinletebilen tek kişidir.

Toplumdaki tüm sınıflardan ve tüm milletlerden şaşkıncu bir nezakete karşılandık. İstanbul'daki yoksul Ermeniler yapmaya çalıştığımız şey konusunda bir fikir edinmiş gibi görünüyorlar ve birçok konuda bize ufak yardımları dokundu. Bir Türk dükkanından yorgan alırken, satıcı ve alıcı arasındaki başarılı iletişim konusunda bana yardımı dokunan bir genç bir adam, teşekkür etme isteğimi -Bahşişe gerek yok. Hiçbir şey, bu halkımız için.- diyerek geri çevirdi. Bu bize gösterilen büyük inceliğin sadece küçük bir örneği. Asıl şaşılacak şey her yerde kol gezen Türk casuslarının henüz yakamıza yapışmamaları. En azından şimdilik paçayı sıyırmış görünüyoruz.

Bu akşam Helen, Sailor's Rest'te bir toplantıda olacak. Bu çalışmadan sorumlu bir arkadaşımızı -erkek kardeşi de burada ve eğitim misyonunda görevli olan- İrlanda'dan Bayan Turnely'yi bulduk. Her yerde halkımızdan kimseler bulmak çok memnun edici; bu vatanımızı

daha yakın hissettiriyor, seyahati daha kolay kılıp dünyayı daha küçük bir yer haline getiriyor; ayrıca tüm bu avantajlar tarafımızca ödüllendiriliyor. Orta boy bir dünyada insanlığın birliğine inanmak, çok daha geniş bir dünyadakine kıyasla daha kolay ve ben son olarak ırkların ve dinlerin baskın etkilerine meydan okuyan güçlü bağlara yönelik içten bir hisse sahibim.

Sevgilerimiz, İngiltere'deki tüm dostlarımıza. Artık mektuplar daha yavaş gelecek. Tanrı hepinizi korusun.

J.R.H. ”²⁰⁹.

İzmir'den gemi ile ayrılıp Hatay'a ve oradan da Maraş, Antep, Sivas, Malatya, Diyarbakır ve Harput'a giden J. Rendel ve Helen B. Harris, sonraki mektuplarında Türklerin bu bölgelerdeki Ermenilere karşı büyük katliamlara giriştiklerini, kadınlara ve kızlara tecavüz ettiklerini, Ermenilerin dini ve milli değerleriyle alay edildiğini ve onları yoksulluğa, açlığa mahkûm ettiklerini anlatmaktadırlar. Ayrıca Abdülhamit yönetiminin gaddarlığı da hatıratıta vurgulanan diğer bir noktadır. Gönderilen mektuplardan bölgede Amerikan misyonerlerin yoğun faaliyetler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca yine mektuplarda nadir de olsa bazı Türklerin Ermenileri katliamlardan koruduğuna, zengin Ermenilerin ve bazı yardımsever kimselerin Türk devleti tarafından göz altına alındıklarına değinilmiştir²¹⁰.

J.R. Harris ve eşi H.B. Harris'in hatıratında abartı göze çarpmaktadır. H.B. Harris'in İngiltere'deki dostlarına yazmış olduğu bir mektubunda “Türklerle mümkün olduğunca az iletişimde bulunmayı²¹¹” temenni ettiğini belirtmesi gözlemlerinin tarafsız olmadığı hissiyatını uyandırmaktadır. J.R. Harris'in hatıratın önsözünde belirttiği “Mektuplarda kullanılan yumuşak üslubun, Türk görevlilerin engellemelerinin önüne geçmek” olduğunu belirtmesi de bu hissiyatı destekleyen diğer bir unsurdur. Diğer taraftan hatıratı oluşturan mektuplarda asla Ermeni grupların gerçekleştirdiği katliamlardan ya da asayiş sorunlardan bahsedilmemesi göze çarpmaktadır. Hatırat, Anadolu Ermenilerinin mevcut dönemdeki günlük hayatı, okul, hastane, kilise gibi yapıları hakkında bilgi vermesi, Amerikan ve İngiliz misyonerlerin Anadolu'da ne kadar

---

²⁰⁹ (Harris 2008; s.29-32).

²¹⁰ (Harris 2008; s.32-154).

²¹¹ (Harris 2008; s.45).

etkili oldukları ve Gregoryen Ermenilerin, Katolik ve Protestanlara karşı değişen tutumlarını yansıtmaları nedeniyle dikkate alınmıştır.

1898 senesine İzmir'e gelen ve şehirdeki Ermenilerle ilgili önemli bilgiler paylaşan bir diğer seyyah Alman **Paul von Lindau**'dur. Midilli adasından şehre gelen seyyahın dikkatini çeken ilk detaylardan biri şehirdeki sokak yaşamının birbirinden çok ayrı olduğudur. Frenk sokağında gezerken içinde bir Batı şehrinde geziyormuş hissiyatı uyandığını belirten Lindau, burada gördüğü kadınların ve erkeklerin son moda kıyafetler içinde çok bakımlı ve temiz göründüklerini belirtmektedir. Bütün denizciler tarafından kentin "El Dorado"²¹² olarak anıldığını belirten seyyah, şehirdeki ziyafetlerin ve eğlence hayatının görülmeye değer olduğunu dile getirmektedir. Şehrin en iyi durumdaki mahallesinin Frenk mahallesi olduğunu belirten seyyah, şehrin batısına, Ermeni, Türk ve Yahudilerin yaşadığı mahallelere gidildiğinde, mahalleler arası farkın çok belirgin olduğunu ve durumun daha da kötüleştiğini belirtmektedir. Türk mahallesini en sessiz fakat bina kirliliğinin en çok olduğu mahalle olarak betimleyen seyyaha göre kentin en pis ve gürültülü mahallesi ise Yahudi mahallesidir. Pis kokulu ve tiksinti uyandıran bir yer olarak tanımladığı Yahudi mahallesinin aynı zamanda oldukça kalabalık bir yer olduğunu aktaran Lindau'ya göre Yahudilere sabun, hamam, banyo ve sinagog edindirmek amacıyla kurulan ve önemli yardımlar toplayan "Alliance Israelite"²¹³ kuruluşu, Yahudilerin içinde bulunduğu korkunç boyutlardaki sefalet hakkında henüz bir şey yapabilmiş değildir. Ermeni mahallesinde diğer ikisine göre daha bakımlı evlerin göze çarptığını belirten Lindau, evlerde "Doğu'nun bu akıllı ve seçkin halkının buralara kadar taşıdığı kültürün izlerini görmenin mümkün olduğunu" belirtmektedir.

Şehirde yaklaşık 200.000 kişinin yaşadığını belirten seyyaha göre bu sayının 89.000 kadarını Müslümanlar, 52.000 kadarını Ortodoks Rumlar, 5.600 kadarını

---

²¹² Güney Amerika'da yağmur ormanlarının derinliklerinde bulunan ve muazzam zenginliklere sahip olduğuna inanılan efsane kent. Bakınız: "<http://tarihinizinde.com/el-dorado-altin-adam-efsanesi/>", Erişim Tarihi: 03.04.2018.

²¹³ Tam adıyla Alliance Israelite Universelle; 1860 yılında Fransa'da altı genç tarafından tüm dünyada ayrımcılığa karşı dindaşlarını koruma, eğitim, bilgi ve meslek yaşantularını iyileştirme amacıyla kurulmuş örgüt. Alliance Israelite, 19.Yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde açtığı okullar ile ülkenin Yahudileri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bakınız: "<http://www.salom.com.tr/haber-76164-150-yillik-bir-tarihin-izinden-alliance-israelite-universelle.html>", Erişim Tarihi: 03.04.2018.

Ermeniler, 16.000 kadarını Yahudiler ve kalanını da Latin kökenli olanlar ile Frenkler oluşturmaktadır. Lindau şehirde Ermenilere ait 1 adet 130 yataklı hastane ile 3 adet Gregoryen Ermenilere ait kilise bulunduğunu belirtmektedir. Şehirde ticaret Rum ve Ermenilerin elindedir fakat Rumların Ermenilerle bu konuda baş etmeleri mümkün değildir. Çünkü Ermeniler, sebatkar oluşları, kurnazlıkları, çalışkanlıklarıyla farklılık yaratmaktadırlar. Şehirdeki en zengin aileler Ermeni ailelerdir. Ayrıca Lindau'nun belirttiğine göre eğitime büyük önem veren Ermeniler içinden şehrin en başarılı avukatları çıkmaktadır. Şehirdeki Gregoryen Ermeniler Türklerle nispeten iyi geçinmelerine karşın Katolik Ermenilere karşı büyük bir nefret beslemektedirler. İzmir vilayetindeki sayıları en çok 800 kadar olan Katolik Ermeniler, Gregoryen Ermenilerle her türlü ilişkiden mümkün olduğunca kaçınmaktadırlar²¹⁴.

Lindau'nun seyahatnamesi, İzmir'deki Frenklerin ve genel olarak Hristiyan tebaanın Anadolu'nun doğusundaki karışıklıktan pek etkilenmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Seyyahın şehirdeki Ermeni nüfusunu kendinden önce şehri ziyaret eden seyyahlardan farklı belirtmesi de dikkat çekmektedir. Lindau'nun seyahatnamesinde değindiği diğer önemli bir husus, şehirdeki Ermenilerin ticarete ve eğitimde ne kadar kendilerini geliştirmiş olduklarıdır. İzmir'deki Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasındaki münasebet de seyahatnamedeki dikkati çeken diğer bir noktadır.

---

²¹⁴ (Pınar 2001; s.313-329).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. ERMENİLERİN 19. YÜZYIL BATI ANADOLU TOPLUMUNDAKİ YERİ

III.I. Sosyo-Ekonomik ve Ticari Hayatta Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenileri sosyolojik olarak beş grupta incelemek mümkündür. Zengin olan hem sivil hem de siyasi hayatta etki ve güç sahibi olan ilk gruptu. İkinci grupta ise iktisadi kuruluşlarda çalışanlar, tüccarlar, başkent ve diğer Anadolu şehirlerinde sanayi ile uğraşan kişiler bulunmaktaydı. Üçüncü ve çoğunluğu oluşturan grup, İmparatorluğun her köşesine dağılmış olan köylü sınıfıydı. Dördüncü grup, yüksek platolarda, dağlık kesimlerde, Zeytun ve Sasun'daki gibi yarı özerk biçimde dağınık şekilde yaşayanların oluşturduğu gruptu. Beşinci grubu ise yüksek rütbeli din adamları ve papazlar oluşturmaktaydı. Bunlar İmparatorluğun en zengin topluluklarının başında yer almaktaydılar. Savaşın tehlikelerinden ve askerlik sorumluluğundan uzak yaşayan bu cemaat kısa zamanda hem nüfusça çoğalmış hem de iktisadi açıdan epey gelişmiş, ayrıcalıklı bir konuma yükselmişti. Çalışkanlıkları, tutumlu davranışları, sebatkar ve sabırlı oluşları, yaratıcılık ve eğitim-kültür alanlarına verdikleri önem ile muhteşem bir ilerleme kaydetmişlerdi. Anadolu'nun doğusunda kırsal kesimde yaşayan Ermeniler daha çok tarımsal faaliyetler, yöresel el işçiliği ve küçük çaplı ticaretle meşguldüler. Büyük kentler ve kasabalarda yaşayanlar ise işletme sahibi, vergi memuru, sanatkâr, bankacı, matbaacı, simsar, kuyumcu ve ağırlıkla ithalat ihracat yapan ticaret erbabıydı. İçlerinden birçoğu da -özellikle Türklere- söz konusu döneme göre aşırı yüksek faizlerle borç veren ve hatta bu yolla hayli zenginleşen tefecilerdi. Ne var ki, bunlar arasında devleti için çalışmak isteyen, Türk kültürünü özümsemiş, zeki, bağımsızlık fikrine henüz kapılmamış, sadık bir grup mevcuttu. Bu sebeple, becerileri ve çalışkanlıklarının yardımıyla İmparatorluğun değişik kademelerinde kamuda görev almış ve en üst düzey derecelere sahip olmuşlardı²¹⁵.

---

²¹⁵ (Sonyel 2009; s.44-45).

Bilhassa 1856'da Islahat Fermanı'ndan sonra devletin kapıları Ermenilere hep açık olmuştu. II. Mahmut'un hükümdarlığı boyunca Ermenilere, devlete olan sadakatleri nedeniyle başlıklarında İmparatorluk simgesini taşımalarına müsaade edilmişti. Sultan Abdülmecit'in hükümdarlığı boyunca ve sonrasında Ermeniler devlet kademelerinde, memurluk ve diplomatlık gibi üst düzey görevlere sahip oldular. Büyük çoğunluğu müfettiş, büyükelçilik, valilik gibi görevlere atandılar. Osmanlı

tarihinde ilk kez bir Ermeni'nin Naftia Nezareti'ne getirilmesi 1868 yılındadır. "Ermeni meselesi" İmparatorluğun varlığını tehlikeye sokma neticesine gelene kadar Ermeni vatandaşlar devletin birçok önemli kademesinde görevlerine devam etmişlerdir. Avrupalı tüccarlar ticari ilişkilerinde kendilerini ispatlamış Ermenilere güveniyor, onlarla çalışıyorlardı. Zamanla Avrupalı kapitalistlerin Osmanlı üzerindeki etkisi ve İmparatorluğun iç işlerine karışma oranları arttıkça, devletin en zengin ve aydın grubu Ermeniler de aynı oranda güçlerini arttırdılar. Osmanlı'da sarayın Maliye Nezareti'nden baş kahyasına kadar bütün makamlar Ermenilerin elindeydi. Sultan'ın Ermenilere güveni o kadar sınırsızdı ki her hafta Ermeni eşrafından "Gümüşgerdanlar"ın evine akşam yemeğine katılırdı. Sarayın kapıları da her daim bu ailenin üyelerine açıktı. Kısaca, Osmanlı Devleti, Ermeni tebaasına alan gözetmeksizin ayrıcalıklar ve olanaklar tanımıştı. İmparatorluğun en kilit noktalarına yükselmişlerdi²¹⁷.

²¹⁶ Kapriyel Noradunkyan (1852-1936), 1912-1913'te Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanı, (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.21).

²¹⁷ (Sonyel 2009; s.45-46).

Görsel 3.1.2: Mikayel Portukal Paşa²¹⁸.

İmparatorlukta Ermeni Paşa sayısı 29'du. Maliye, Hazine, Hariciye, Nafia, Posta bakanlıkları dahil 22 bakan, 4 Ayan azası, 1876 İmparatorluk Parlamentosu'nda 10 vekil, 5 müsteşar Ermeni tebaadandı. Viyana, Brüksel, Londra, Roma, Lahey ve Barcelona büyükelçileri, 10'dan fazla konsolos-başkonsolos, çok sayıda danışman, müdür, sekreter, birçok kentte genel vali yardımcısı veya bölge vali yardımcısı, 11 üniversite öğretim görevlisi ve daha birçok yüksek rütbeden memur Ermeni'ydi. Ayrıca birçok tanınmış Ermeni yazar, şair, mimar, gazeteci, avukat, doktor, oyuncu, besteci vb.

mevcuttu. Ermenilerin sanat, ticaret ve bilimdeki yetenekleri devlet ve halk için büyük yararlar sağlamıştı²¹⁹.

²¹⁸ Mikayel Portukal (1842-1897), *Hazine-i Hassa Nazırı*, [Bibliothèque Nubar de l'UGAB], (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.11).

²¹⁹ (Sonyel 2009; s.46).

ESPAGNE, résidence MADRID.
S. E. Turkhan Bey, envoyé extraordi-
naire (accrédité le 30 Novembre 1886
—24 Rebi-ul-ewel 1304).
Marcarian Artin Effendi, 1^{or} secrétaire.

Consulats à

MADRID, MM. Jaime Girona, consul gé-
néral.
Don Ignacio di Arce Ma-
ran, consul général.
ADRA, Joachim Cormian, vice-
consul.
ALICANTE, José Vicient, consul.
ALMÉRÍA, Adalberto Ruiz y Gil, consul.
BARCELONE, Azarian Youssof Effendi,
consul général.

Günümüzde, Ermenilerin çoğunlukla İzmir olmak üzere Batı Anadolu'ya göçünün, Roupen Hanedanı'nın yönettiği Adana-Çukurova ve çevresinde hüküm sürmüş olan Kilikya Ermeni Krallığı'nın dağılması sonucu gerçekleştiği düşünülmektedir. Bonaventure F. Slaars'ın belirttiğine göre 14.Yüzyılda İzmir'e yerleşen Ermeniler kentte küçük bir kilise inşa ettiler ve bu kilisenin bitişiğinde küçük bir mezarlık bulunmaktaydı. Slaars, kitabını yayınladığı 1868 senesinde, burada bulunan ve ilerleyen yıllarda şehirdeki büyük mezarlığa taşınan bir Ermeni mezar taşının 215 yıl öncesine (yani 1653 senesine) ait olduğunu ve o dönemde yaşayan yaşlı Ermenilerin kendisine kentte çok daha eski mezar taşlarını görmüş olduklarını dile getirdiklerini bildirmektedir. Slaars ayrıca Batı Anadolu'ya Ermenilerin yerleşmesinin 14. Yüzyılda olduğuna dair savını, Tavernier'in, seyahatnamesinde İzmir'deki Ermeni sayısını yaklaşık 8.000 kişi olarak belirtmiş olmasıyla desteklemektedir. Zira daha önce iddia edildiği üzere bölgeye ilk Ermeni göçü 17. Yüzyılda İran baskısıyla gerçekleşmiş olsa,

²²⁰ 1891 senesine ait "Annuaire Oriental Du Commerce"de yayınlanan bilgilere göre, Barcelona Konsülü Yusuf Azaryan Efendi ve Madrid Başkonsolosu I. Sekreteri Artin Markaryan Efendi. Bkz.: "<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57559815?rk=42918;4>". Erişim Tarihi: 18.04.2018.

şehirde Tavernier'in belirttiği üzere Ermenilerin bu kadar kısa bir sürede ticarete söz sahibi olmaları ve sayılarının bu kadar yoğun olması mümkün değildir²²¹.

Slaars'ın belirttiğine göre 1717 yılında Rus İmparatoru I. Petro (Büyük Petro), İzmirli zengin bir tüccar olan Ermeni Pierre Abro adına imtiyaz verdi ve böylece Anadolu Ermenilerine Rusya yolu açılmış oldu. Bir yıl sonra 1718'de Rusya'da Ermeniler tarafından ilk ipek işleme tesisleri kuruldu ve Ermeniler Ruslara ipekli kumaşların nasıl imal edileceğini öğrettiler. Zamanla İzmir'in dünya ticaret ağındaki öneminin artmasıyla, daha önce Hollanda, Avusturya, Venedik ve Polonya gibi ülkelere göç etmiş olan Ermeniler İzmir'e yerleşmeye başladılar ve şehirdeki Ermeni nüfusu hızla arttı. Avrupa'dan şehre göç eden Ermeniler daha önce yaşadıkları yerlerden edinmiş oldukları ticari becerilerini de İzmir'e taşımış oldular. Az da olsa kentte kuyumculuk, kumaş boyama vb. işleri başarı ile icra edenler de mevcuttu. Şehirdeki Ermeniler, Frenklerden kesin bir şekilde daha zengindiler. Hatta birçok Ermeni aile, şehirdeki Rum ve İngiliz ailelerden bile varlıklıydı. Bir Ermeni kadını Paris modasını takip ederken, bir Ermeni erkeğinin görünümü başında taşıdığı kırmızı fes hariç bir Avrupalıdan farksızdı²²².

İzmir Ermenilerinin, yüzyıllar boyunca ticarete söz sahibi olduklarını anlamaktayız. İzmir ve çevresinde Ermeni varlığından ilk kez bir ticaret antlaşmasında bahsedilmiş olması da bunun bir tesadüf olmadığını göstermektedir²²³. Nitekim yüzyıllar boyunca bölgeyi ziyaret eden seyyahlar şehirdeki Ermenilerin ağırlıkla ticaret erbabı olduklarını paylaşmışlardır.

İzmir Ermenilerinin 18. Yüzyıl ortalarından 19. Yüzyıl sonlarına kadar Amerikalı ve İngiliz tüccarlar ile olan ekonomik münasebetleri de önemlidir. 1838 yılı Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ticaret antlaşmasına kadar İmparatorluk sınırlarında yabancıların "doğrudan" ticaret yapmaları yasal değildi. İngiliz tüccarlar, Rum ve Ermenileri, özellikle tarımsal ürünlerin toplanması ve bu

²²¹ (Oikonomos ve Slaars 2001; s.223-224).

²²² (Oikonomos ve Slaars 2001; s.224-226).

²²³ Bizans İmparatoru "VIII. Mihail (Michael Paleologus 1223-1282)" ile Cenevizliler arasında 1261 senesinde yapılan bir ticaret antlaşmasında, Ermenilerin varlığından bahsedilmiş ve Ermeni tüccarların isimleri Rum tüccarların isimleriyle birlikte anılmıştır. Bkz.: (Şenocak 2003; s.193).

ürünlerin iç piyasaya arzının gerçekleşmesinde aracı olarak kullandılar. Söz edilen ticaret antlaşması ile İzmir dış ticaretinde kontrol İngilizlerin eline geçmiş oldu. İngilizler, bu antlaşmadan elde ettikleri ayrıcalıklı gücü, araçlar ve komisyoncular üzerinde baskı oluşturmak amacıyla kullandılar. Çoğu zaman Ermeni ve Rum tüccarlarını tehdit ettiler ve birçok kere de onlara mal vermeyerek iflaslarına sebep oldular²²⁴.

İngilizler ile olan ticaret ilişkilerinde, özellikle İngiliz pamuklu dokumaları, Ermenilerin üzerinde söz sahibi olduğu ticari kalemlerden biriydi. Ermeniler ticari olarak bu alanda o kadar becerikliydiler ki şehirdeki birçok İngiliz ve Rum manifaturacı ticarethanelerini ya kapatmak ya da Ermenilere devretmek zorunda kalıyordu. Nitekim 19.Yüzyılda İzmir'deki manifatura ticarethanelerinin büyük çoğunluğu Ermenilere aitti. Khaçadur Dadayan'ın derlediği belgelere göre 1899 yılı itibariyle;

“İzmir’in Zenginlikleriyle Meşhur Ermenileri: Hovsep Çelebi Yusufyan, Krikor Kuyumcuyan, Ispartalyan Kardeşler, Avedikyan Kardeşler, Zareh Taktakyan, Tovmas Tovmasyan, Garabet Arabyan, Garabet Balyozyan, Garabet Serçoyan, Ğugas Yesayan, Madteos Balyozyan, Manuk Çakçıyan, Movses Tevyan, Harutyun Kuyumcuyan, Hagop Vemyan, Harutyun Voskanyan, Hovannes Parseğyan, Bedros Bakırcıyan, Boğos Gosdantyan.

Birinci Sınıf Manifatura Tüccarları: Papazyan-Andonyan Şirketi, Yıldızcıyan-Odabaşyan Şirketi, Avedikyan Kardeşler, Kuyumcuyan Kardeşler, Topalyan Kardeşler, Sukiasyan Kardeşler, Ispartalyan Kardeşler, Yesayan-Bergamalyan Şirketi, Takvor Ispartalyan, Garabed Arabyan, Garabed Hagopyan, Hampartzum Hampartzumyan, Nazaret Gürünyan, Bedros Bakırcıyan, Sarkis, Sivrisaryan ve Şirketi, İsdeban İplikciyan, Dikran İplikciyan.

İkinci Sınıf Manifatura Tüccarları: Karnig Artarmorukyan, Dadamyan Kardeşler, Odabaşyan Kardeşler, Edvard Karakaş, Alaverdyan Kardeşler, Hayk Elmasyan, Mağakyan-İzmirliyan Şirketi, Mesrob Papazyan, Misak Panosyan ve Şirketi, Hagop Papazyan, Hagop Gümüşyan, Sarkis Artarmorukyan, Dikran Artarmorukyan, Dikran Kaspaaryan, Sarkis Sukiasyan ve Şirketi, Onnik Yeğyzazaryan.

---

²²⁴ (Mildanoğlu 2017; s.232-233).

Üçüncü Sınıf Manifatura Tüccarları: Artin Yeramyanyan, Artin Tokatlıyan, Avedis Kasparyan, Avedis Khaçaduryan, Çakıcıyan Kardeşler, Tekeyan ve Sağıryan Şirketi, Khaçadur Avakyan, Mihran Boğosyan, Hovhannes Şahinyan, Hovhannes Babayan, Hagop Garabedyan, Harutyun Nevşehirliyan, Sarkis Kuyumcuyan, Sirag Boğosyan.

Pamuk, İncir, Buğday, Afyon ve Kuru Üzüm Tüccarları: Aram Hampartzumyan, Armenak Akçeliyan, Avedis Köleyan, Kaspar Yeğvartyan, Kevork Celepyan, Elmasyan Kardeşler, Tavityan Kardeşler, Zakyanyan Kardeşler, Yesayan Kardeşler, Şirinyan Kardeşler, Arevyan Kardeşler, Varbedyan Kardeşler, Simonyan Kardeşler, Ohanyan Kardeşler, Levon Mıgırdiçyan, Loğofet Balyozyan, Khaçadur Zakyanyan, Garabed Arabyan, Gülbenk Gürinyan, Gostant Sukiasyan, Madteos Balyozyan, Mihran Zambakçıyan, Mihran Papazyan, Hagopcan Balıkçıyan, Hagop Dilsizyan, Harutyun Keklikyan, Bağdasar Cermakyan, Rupen Ağaşaryan.

Altın telli Dokuma (Sırmacı) Tüccarları: Arakel Papazyan, Movses Tevyan, Sarkis Hampartzumyan, Sarkis Bıdımıyan, Isdepan Celebyan.

Yazma ve Tülbent Tüccarları: Artin Manuelyan, Kevork Panosyan, Kasparyan Kardeşler (Fabrika Sahipleri), Eligüzelyan Kardeşler, Takvor Ğazarosyan, Garabed Hagopyan, Hayrabad, Papazyan, Mıgırdiç Mağakyan, Mihrtad Ğazarosyan, Nerses Kasparyan, Şirinyan ve Şirketi, Sarkis Ğazarosyan, S. Sivrisaryan ve Şirketi (Fabrika Sahipleri), Ohan Baklavacıyan (Fabrika Sahipleri), Ohancan Kalusdyan, Kırkağaçlıyan, Levon Mıgırdiçyan, Keresteciyan (Fabrika Sahipleri).

İnşaat Malzemesi Tüccarları: Abraham Bergamalıyan, Kalust Papazyan, Karnig Sarafyan, Manuk Çakıcıyan.

Yiyecek Tüccarları: Şeritciyan Kardeşler, Mağakyan Kardeşler, Melkon Kasparyan, Hagop Uncuyan.

Perakendeciler: Varbetyan Kardeşler, Mıgırdiç Ağamcanyan, Hagop Ağamcanyan, Hovsep Mağazacıyan, Sarkis Avakyan.

Saat Tüccarları: Armenak Karakaşyan (Karakaşyan ve Zmiürnagesyan Şirketi), Simon Simonyan.²²⁵

İzmir'in Amerikalı tüccarlar ile tanışması, 18. Yüzyıl sonlarında, 1797 yılında Amerikan bayraklı gemilerle İzmir Limanına, Uzakdoğu ve bilhassa Bengal'den

---

²²⁵ (Dadayan 2012; s.39-42).

getirilen mallar vasıtasıyla gerçekleşmiştir²²⁶. Sonradan feshedilen, Amerika ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki 1862 tarihli antlaşmaya göre Amerikalılar, Osmanlı topraklarında simsar kullanabileceklerdi ve Osmanlı yetkilileri de bu duruma müsaade edecekti²²⁷.

Amerikan gemilerinin şehre getirdiği kahve, baharat, boya gibi mallar Erzurum, Van, Harput gibi noktalara gönderilirdi. Bu yolculuk için de toptancı-perakendeci, simsar ve komisyonculardan oluşan bir organizasyon gerekliydi. Kıyı kesimlerinde ağırlıklı olarak Rumların görev aldığı bu organizasyon için Anadolu içlerinde Ermeniler görevlendirilmekteydiler. Zamanla İzmir’de ticaret hacminin genişlemesiyle yeni Ermeni-Amerikan ortaklıkları kuruldu; birçok kişi Amerikan vatandaşlığı aldı. Şehirde ticaretin geniş ölçekte gerçekleşmesi ve birçok Avrupalı, Rus ve Amerikan tüccarın bölgede iş yapmasıyla, İzmir, bankacılık ve borsacılık faaliyetleri için de bir çekim merkezi haline geldi²²⁸.

Günümüz resmi İzmir Ticaret Borsası’nın temeli 1891’de atılmıştır. 14 Aralık 1891’de Nişli Hacı Efendi ve tüccar dostları tarafından İzmir Borsası kurulmuştur. Yabancı tüccarların desteği ile söz konusu dönemde İzmir’in ünlü tüccarlarından Garabed Arabyan da şehir merkezinde bir borsa binası inşa ettirip özel girişimde bulunsa da çabaları nihayete erememiştir. 1886 Umum Borsalar Nizamnamesiyle, borsa kurma işinin devletin tekelinde olması ve her şehirde sadece bir adet borsanın bulunabilmesi zorunluluğundan dolayı Valilik duruma el atmış ve Nişli Hacı Efendi’nin kurmuş olduğu borsa 1892’de resmi kabul edilmiştir²²⁹.

19. Yüzyılda, bilhassa ikinci yarı dönemde, demiryolu ağının inşası ve bu ağın deniz ticaretiyle bağlantısı, Batı Anadolu kentlerine parlak bir dönemin kapılarını aralamıştır. Bölgenin zengin potansiyeli sayesinde tarım ürünleri İzmir limanından dünyanın birçok köşesine ihraç edilmeye başlandı. Demiryolu ağı çevresinde bulunan

²²⁶ (Mildanoğlu 2017; s.233).

²²⁷ Sözü edilen 1862 yılına ait “Ticaret ve Gemicilik Antlaşması”, 1876 senesinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından tek taraflı olarak feshedilmiştir. Fesih bildiri, dönemin Dışişleri Bakanı Safvet Paşa tarafından Başkan Grant, Washington hükümeti ve Amerikan kongresine bildirilmiştir. BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi [HR.SYS.], Nr.:46/5, 08 Aralık 1876.

²²⁸ (Mildanoğlu 2017; s.233).

²²⁹ Bkz.: “<http://www.izmirdergisi.com/tr/mimari/1869-izmir-in-yillara-meydan-okuyan-yapisi-borsa-binasi>”, Erişim Tarihi: 21.04.2018.

yerleşim yerlerinde hem demografi hem de kentin genel görünümünü değiştirmeye başladı²³⁰.

1860 yılında Aydın-İzmir ve 1865'te İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hatları ile sonraki yıllarda pek çok yeni hattın inşası, yerleşim yerleri birbirine bağlandı. Aydın-Nazilli, Afyon-Alaşehir ve Manisa ile çevresindeki hatların inşası için Muş ve Van civarlarından gelen Ermeniler bölgedeki nüfusun artmasına katkıda bulunmuşlardır²³¹.

Ermeniler, İzmir'de kâğıt sektöründe de ticari girişimlerde bulunmuşlardır. Düzoğlu Agop isimli bir İzmirli Ermeni, Halkapınar'da kâğıt fabrikasının kurulması için, İzmir'den Fransa'ya kâğıt hamuru ticareti yapan Fransız bir ortağın da yardımıyla, devletten ruhsat almıştır²³².

Batı Anadolu'da Ermenilerin, İzmir kadar olmasa da ticaretinde söz sahibi olduğu diğer bir kent de Afyonkarahisar'dı. Batı Anadolu'da kervan yolu üzerinde bulunan kent, ulaşım alanında teknolojinin gelişmesiyle ticari önemini de artırdı. Konumu itibariyle kozmopolit bir yapıda olan şehir, gelişim sürecinde hem doğudan hem de batıdan göç aldığı için fakirinden zenginine birçok Ermeni kentte yaşamını sürdürmekteydi. Afyonkarahisar 19. Yüzyılda el işleri, halı-kilim dokuma, silah yapımı (tüfenkçilik), sedef kakmacılığı, ahşap süsleme, keçe-hasır yapımı, bakır, gümüş ve altın işçiliği ile deri işleme konularında adından söz edilen bir kentti²³³.

Afyonkarahisar, isminden de anlaşılacağı üzere, şehirde yetiştirilen ve büyük ölçekte ticareti yapılan afyon bitkisi ile ünlüydü. Genelde ishal, karın ve kas ağrılarında kullanılan afyon bitkisi, kurutulan ve yarısı yağdan oluşan haşhaş tohumlarından imal edilmekteydi. Bunun yanı sıra şehrin yakın çevresinden, Banaz'dan, çıkarılan mermer de diğer önemli bir ticari üründü. Mermer işinde, büyük ticaret erbabı olan Işılyanlar, bölgede oldukça ünlüydüler. Diğer doğu illerine nazaran yolların düzgünlüğü ve güvenli oluşu, bölgede ticareti geliştiren bir unsurdu. Bölgede dükkanlar genellikle büyük depolara sahip ve ürünlerle dolu olurdu. Ayrıca tüm sene de açık olurlardı. Bu

---

²³⁰ (Yapucu 2007; s.17).

²³¹ (Mildanoğlu 2017; s.160).

²³² (Mildanoğlu 2017; s.234).

²³³ (Polat 2011; s.184).

dükkanlarda tiftik, buğday, afyonun en kalitelisi ve haşhaş bulmak mümkündü. Şehirde, zanaat dallarında babadan oğula geçme durumu devam etmekteydi. Böylece nesiller boyu tüccar aileler varlıklarını zenginleşerek devam ettirmişlerdi. 1890 yılında şehirde iki büyük otel bulunmaktaydı. Ayrıca şehirde, pahalı kumaşların, elbiselerin, değerli takı ve mücevherat ile şık eşyaların satıldığı iki dükkân bulunmakta; bu dükkanlardan birisi de şehrin ünlü Ermeni tüccarlarından İbranosyan'a aitti. Ayrıca; Zarafyanlar, Altunyanlar, Avakyanlar, Andonyanlar, Mızrakyanlar, Markaryanlar, Nersesyanlar, Varbetyanlar ve Palancıyanlar (Harutyun Palancıyan), şehrin en varlıklı ve en ünlü tüccarlarındandılar²³⁴. Agopçuyanlar ve Maraşlıyanlar ise şehirdeki döviz bürolarının sahipleriydiler. Şehirde bulunan iki kürkçü dükkanından biri David Kürkçüyan'a aitti. Tütüncüyanlar, İçliyanlar, Düğmecıyanlar, Aslanyanlar ve Meymaryanlar şehrin diğer saygıdeğer ticaret erbaplarıydılar²³⁵.

Sahip olduğu zengin su kaynakları, ipek üretimi için kenti çevreleyen uçsuz bucaksız dutluklarıyla Bursa, ticari açıdan tarihinin her döneminde kazanç vadeden bir kenttir. 1902 yılında, şehirde 50'den fazla ipekli kumaş fabrikası vardı ve 600.000 ipekli kumaş alışverişi yapılmıştı. Kentte büyük ölçekte havlu, altın telli el işlemleri, ipekli, bornoz ve peştamal üretilmekteydi. Bursa, sahip olduğu verimli, ekilebilir topraklar ile büyük ölçekte zirai üretime de fırsat vermekteydi. Pamuk, meyve-sebze gibi zirai mamullerin yanı sıra yağ-süt gibi hayvansal mamullerin üretimi konusunda kent bölge ekonomisinde ayrı bir yere sahipti. Ayrıca kentin oldukça büyük olan kestanesi de ünlüydü. Bursa Ermenileri, kentte, zanaat, ticaret ve üretimin birçok alanında görev almaktaydılar. Tekstil, Meyve-sebze üretimi ile ipek böcekçiliği bu alanların başında gelmekteydi. Ağatonlar (Krikor Ağaton), şehirde çok modern bir ipek dokuma fabrikasının sahibiydi. Bursa'daki dokumacılık ve tekstil sektörü ağırlıklı olarak Ermenilerin elindeydi. Şehirdeki birçok Ermeni, kendi havlu-bornoz, kilim dokuma atölyelerine sahiptiler²³⁶. Daha alt ekonomik düzeydeki Ermeniler ise bu tekstil ve dokuma atölyelerinde çalışarak ya da terzilik yaparak gelir elde etmekteydiler. Raif Kaplanoğlu'nun derlediği belgelere göre 1831 yılı kayıtlarında, şehirde, Ermeni 182

²³⁴ (Dadayan 2012; s.16-17).

²³⁵ (Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne 1895; s.94).

²³⁶ (Dadayan 2012; s.28).

terzi, 36 basmacı ve 1 boyacı bulunmaktaydı. Ayrıca yiyecek ve hizmet sektöründe çalışan 20 hamal, 33 hizmetçi ve 4 öğretmen ile 2 kasap, 22 pazarcı ve 89 çiftçi Ermeni'ydi²³⁷.

Bunların haricinde günümüzün adliye mahkemeleri olan Mahkeme-i Bidayet'te de Bursa Ermenileri aktif görev almaktaydılar. Mahkemenin katipleri ve azaları arasında Ermeniler mevcuttu²³⁸.

Ermenilerin 19. Yüzyıl'da ticaretinde söz sahibi oldukları diğer bir Batı Anadolu kenti, Kütahya'ydı. Bu yüzyılda kent, kumaş ticaretiyle özellikle ketenli dokumalarıyla öne çıkmaktaydı. Kütahya ayrıca, buğday ve meyve-sebze gibi kentin zirai ürünlerinin dışında, Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilen çinileriyle de ünlüydü. Kütahya Ermenileri, başta ticaret olmak üzere, çuhacılık ve diğer zanaatlar ile geçimlerini sağlamaktaydılar. Şehirde, büyük ölçekte ihracat yapan varlıklı tüccarlar, aynı zamanda kentin en güzel evlerine de sahip olan Ermenilerdi. Çürükdişyanlar, Tahmizyanlar, Palantsyanlar, Der-Khungianosyanlar, Tekeyanlar, Şangulyanlar, Der-Harutyunyanlar, Simityanlar, Meldonyanlar ve Kehyayanlar, Kütahya'nın ticaretle uğraşan en varlıklı aileleriydiler²³⁹.

Kütahya Ermenileri, ağırlıklı olarak ticaret, çiftçilik ve terzi gibi meslek alanlarının yanı sıra "müzekkilik" ve dava vekilliği denilen iş kollarıyla da oldukça ilgilidiler. Müzekkilik, bir davada şahitlik yapacak kimselerin ne derece güvenilir ve adil olduğunu araştırma işi olarak tanımlanabilir. Birçok davada aynı kişilere müzekki olması için başvurulduğundan, bu kişilerin geniş bir sosyal çevreye sahip, dürüstlükleriyle ön plana çıkan kimseler olması gerekmektedir. Nitekim müzekkiler, kentin tanınmış aile üyelerinden, dürüst esnaf ve tüccarlardan, mahkeme katipleri, dava vekilleri ve devlet görevlilerinden seçilmekteydiler²⁴⁰.

Mahkeme tarafından araştırılacak kimse, önce mahalle muhtarından ve imamından soruşturulur; sonrasında da ahvali müzekkiler tarafından araştırılırdı. Müzekkiler arasında sıkça, günümüzdeki avukatlık görevini yerine getiren dava vekilleri

²³⁷ (Kaplanoğlu 2011; s.147-155).

²³⁸ Hüdavendigar Salnamesi-1314 (İSAM), Bursa, s.219.

²³⁹ (Dadayan 2012; s.49).

²⁴⁰ (Tiftik 2009; s.177).

de yer almakta, bu göreve gayrimüslimler de icabet etmekteydiler. Davayı üstlenecek vekilin Müslüman olup olmaması çok da önemli değildi. Zira bir Müslüman dava vekilliği için bir gayrimüslimi de tercih edebilirdi. Örneğin; Okçu Köyü'nden Şahbaz oğlu Ali, hakkında bir Rum tarafından açılan alacak davasında kendini savunması için Ermeni tebaadan dava vekilliği için Garabet Efendi ile anlaşmıştı. 20.Yüzyıl başlarında kentte bulunan 12 dava vekilinden 7'si gayrimüslimdi. Bu gayrimüslim vekillerden beşi ise Ermeni'ydi²⁴¹.

III.II. Batı Anadolu Vilayetlerinde Sancaklara Göre Ermeni Yerleşimleri

III.II.I. Hüdavendigar (Bursa) Vilayeti

Ermeni göçmenlerinin, Bursa vilayetinin kuzeyindeki alanlara yerleşimi 16. Yüzyıl sonu ile 17. Yüzyılın başlarında gerçekleştiği düşünülmektedir. Daha güneydeki, Bursa, Afyon ve Kütahya'ya Ermenilerin yerleşimi ise bu tarihten çok daha önce, Kilikya Ermeni Krallığı'nın dağılması neticesinde, 14. Yüzyılda gerçekleşmiştir. İlk yerleşimlerden sonra bu bölgelere doğudan büyük oranda göç akımı gerçekleştiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında doğudan gelen yoğun göçle bölgedeki Ermeni nüfusu hızla artmıştır. Bu göçler sebebiyle yeni birçok yerleşim yeri kurulmuş ve nüfus 80000'e dayanmıştır²⁴².

19. Yüzyıl sonu, 20. Yüzyıl başlarında Bursa vilayeti, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olmak üzere 4 piskoposluk alanına ayrılmıştı. Bunlar: Bursa, Afyon, Kütahya ve Balıkesir'dir²⁴³.

III.II.I.I Bursa Sancağı

Marmara Denizi kıyısına 20 km uzaklıkta, Olympos'un (Uludağ'ın) eteklerinde yer alan Bursa, tepeliklerden oluşan bir şehir olup Hüdavendigar vilayetinin merkeziydi. 19. Yüzyıl sonlarında kentteki muhacirler ile birlikte Ermeniler ve Rumlar kent nüfusun yaklaşık üçte birini teşkil etmekteydiler. Merkez kazada Ermeniler ağırlık

²⁴¹ (Batur 2002; s.67).

²⁴² (Tuna 2013; s.24).

²⁴³ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.145).

olarak **Emir Sultan** ve **Setbaşı** mahallelerinde ikamet ediyorlardı. Karpaz, 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımına göre, Bursa Merkez'de 3232'si erkek, 2594'ü kadın olmak üzere 5826 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir²⁴⁴.

Ermenilerin Bursa'ya ilk geliş tarihleri tam olarak bilinmemekle beraber, 1440-1450 yıllarında Ermeni Piskoposu Hovagim'in kentte görev yaptığı ve 17. Yüzyıl başlarında da Van-Başkale Katolikosu I. Pilibbos'un kenti ziyaret ettiği ve buradaki Ermeni cemaati tarafından ağırlandığı bilinmektedir. Celali İsyanları ve İran baskısından kaçan Ermenilerin yöreye göç etmesiyle 17. Yüzyıl başında bu bölgedeki Ermeni nüfusunun kayda değer ölçüde arttığı söylenebilir²⁴⁵.

Görsel 3.2.1.1.1: Setbaşı Köprüsü ve Setbaşı Mahallesi²⁴⁶.

²⁴⁴ (Karpaz 2010; s.278).

²⁴⁵ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.150).

²⁴⁶ "<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>", Erişim Tarihi: 01.05.2018.

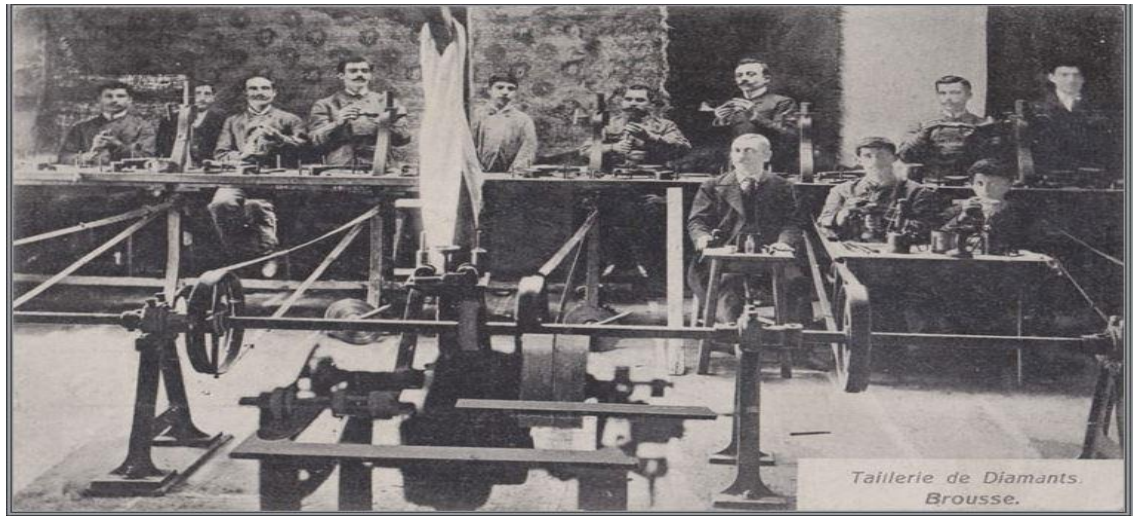

Bursa'da huzurlu bir yaşam süren Ermeniler, Setbaşı Mahallesi'nde, mahallenin ismini taşıyan köprüünün yakınında bir kilise ile piskoposluk binası, karma bir lise ve çok sayıda ilkokula sahiptiler. Kentteki Ermeniler, başta ipek işleme olmak üzere, halı dokuma, kuyumculuk ve elmas işleme faaliyetleriyle meşguldüler. Su kaynaklarının bolluğu ile meşhur olan kentin Çekirge semtinde, kentin önemli yapılarından olan Splendid Oteli, Garabed Papazyan isimli bir Ermeni'ye aitti²⁴⁷.

Görsel 3.2.1.1.2: Splendid Hotel-Bursa²⁴⁸.

Görsel 3.2.1.1.3: Elmas İşleme Atölyesi²⁴⁹.

²⁴⁷ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s. 150).

²⁴⁸ Garabed Papazyan isimli bir Ermeni'ye ait olan ve Bursa'nın Çekirge semtinde yer alan kaplıcalarıyla ünlü Splendid Hotel. Bkz.: "<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>", Erişim Tarihi: 01.05.2018.

²⁴⁹ "<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>", Erişim Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.1.4: Bursa (Merkez), Ermeni Mahallesi ve Ermeni Mezarlığı Girişi²⁵⁰.

Orhangazi (Pazarköy) kazasında, İznik Gölü'nün kuzeyinde bulunan Keramet kasabası, 1215 kişiden oluşan bir Ermeni kasabasıydı ve buradaki Ermeni cemaati 17. Yüzyılın sonunda inşa edilmiş olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve yaklaşık 130 öğrencinin öğrenim gördüğü bir ilkokula sahiptiler. Bu kasabanın halkı çoğunlukla geçimini çiftçilik ve ipek böcekçiliği yaparak sağlardı. Keramet kasabasına yaklaşık 2 saatlik bir mesafede bulunan Yeniköy (Medz Nor Küğ), Surp Garabed Kilisesi ve birçok ilkokula ev sahipliği yapmaktaydı. 1200 haneli, 7937 Ermeni'nin yaşadığı bu yerleşim yerinde, halk çoğunlukla zeytincilik, bağcılık ve zanaatkârlıkla geçimini sağlamaktaydı. Buranın dericileri, ham ipek ve kumaş dokumacıları ile bıçakçıları çevre kentlere ün salmıştı. Bu yerleşim yerine yakın olan bir başka Ermeni yoğun yerleşke de Çengiler'di. 1500'lü yıllarda kurulmuş, yaklaşık 5000 kişinin yaşadığı bu kasaba, Surp Minas ve Surp Anardzat kiliseleri ile yaklaşık 900 öğrencinin eğitim gördüğü üç ilkokul ve bir orta okula ev sahipliği yapmaktaydı²⁵¹.

²⁵⁰ Michel Paboudjian Koleksiyonu, Paris. Bkz.: "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>", Erişim Tarihi: 01.05.2018.

²⁵¹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.151).

*Kuyumculuk, demircilik, kalaycılık, deri işleme ve tarım bu yöre halkının uğraşları arasındaydı. Ayrıca Çengiler’de, buhar gücüyle çalışan 500-600 çarklı dokuma atölyelerinde yüzlerce kişi istihdam edilmekteydi. Ayrıca bu yörenin zanaatkarlarının kurmuş olduğu bir kooperatifle Lyon, Milano ve Londra gibi Avrupa kentlerine ham ipek ihracatı yapılmaktaydı. Çengiler’in yanı sıra, İznik Gölü’nün güneybatısında yer alan Surp Kevork Kilisesi’nin bulunduğu **Gürle** ile Surp Hireşdagabed Kilisesi’nin bulunduğu **Sölöz** kasabaları, Orhangazi kazasının Ermeni nüfusu barındıran yerleşim yerleriydi. Sölöz kasabasının Ermeni sakinleri 1915 yılındaki tehcirle sürgün edilmişlerdir²⁵².*

Bu bölgeden Amerika-Detroit’e göç etmiş Vartuhi Keteyan Korkyan ile yapılan görüşmede, kendisi, önceden yaşadığı yer olan Çengiler’deki evini ve Ermeni mahallesindeki gündelik hayatı şu şekilde aktarmıştır:

“Üç katlı, kerpiç bir evde yaşıyorlardı. Eve doğrudan sokaktan girilirdi. Girişteki üstü açık avlunun bir tarafında, mutfığa ve yiyeceklerin muhafaza edildiği odaya açılan kapılar bulunuyordu. Ahır, giriş seviyesinden hafifçe alçaktaydı; burada, üzüm ezmek için kullanılan yükseltilmiş bir alan vardı. Üzümlerden çıkan su önce leğenlere, oradan da fiçılara akardı. Raki da ahırda yapılırdı.

Avlunun diğer tarafında ise, dış kapıdan girildiğinde görülmeyen, insanların oturarak yıkanabildikleri bir bölme vardı. Ayda bir defa hamama gidilirdi. Çamaşırlar evin yakınındaki derelerde yıkanıp çalılıkların üzerine serilir, kısa sürede kururdu.

Yemekler mutfakta hazırlanır, ahşap bir merdivenle çıkılan ikinci kattaki büyük odada yenirdi. Yiyecekler, bu odanın bir duvarının önüne sıralanmış büyük kaplarda muhafaza edilirdi; diğer bir duvarda ise yatakların bulunduğu yükük vardı. Oda, her biri bir ocakla ısıtılan iki başka odaya açılıyordu. Kışın bu odalarda, yazın ise ceviz, hurma (Trabzon hurması), şamfıstığı ve kestane ağaçlarının bulunduğu arka avluda yatılırdı.

İkinci kattaki ahşap çıkmada tahta oturaklı bir tuvalet vardı. Dışki toprağa düşer, sonra üzeri örtülürdü. Kurulama için kullanılan bez parçaları yakılırdı.

---

²⁵² (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.151).

*Kadınlar, küçük bir ücret karşılığında mahalledeki fırını kullanabilirlerdi. Her sokakta suyu içilebilen bir çeşme bulunurdu.*²⁵³.

Görsel 3.2.1.1.5: Bursalı bir Ermeni, Lusin Donerian²⁵⁴.

Gemlik kazasında bağlı **Benli**, yaklaşık 7000 kişinin yaşadığı ve nüfusunun tamamı Ermenilerden oluşan bir kasabaydı. Aşağı Benli (Cihatlı) ve Yukarı Benli (Şahinyurdu) olarak iki kısımdan oluşan yerleşke Surp Hagop ve Meryem Ana kiliselerine de ev sahipliği yapmaktaydı. Bu kasabanın ahalisi geçimini ağırlıklı olarak hayvancılık, tarım, çeşitli zanaatlar ve yakın çevrede ünlendikleri demircilik ile sağlamaktaydılar. Benli'nin iki kilometre kadar güneyinde yer alan ve 17. Yüzyılın ortalarında inşa edilmiş Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne ev sahipliği yapan

Gersak kasabası da 5000 kişiye yakın Ermeni nüfusuyla bölgenin önemli bir yerleşim yeri idi. Sancağın batısında yer alan **Mihaliç**, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti)** ve **Orhaneli (Edrenos)** kazaları da Müslüman nüfus haricinde ağırlıklı olarak Rum nüfus barındırır da 5442 kadar Ermeni'nin yaşadığı ve Surp Sarkis ile Surp Krikor Lusavoriç kiliselerinin bulunduğu yerleşim alanlarıydı²⁵⁵. Karpat, 1881/82-1893 Osmanlı Genel

²⁵³ (Matossian ve Villa 2012; s.51).

²⁵⁴ Dzovig Torigian Koleksiyonu. Bkz.: "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>", Erişim Tarihi: 01.05.2018.

²⁵⁵ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.151-153).

Sayımını referans alarak Bursa sancağında toplam 11823'ü kadın, 12193'ü erkek olmak üzere 24016 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir²⁵⁶.

III.II.I.II. Bilecik (Ertuğrul) Sancağı

17. Yüzyıl başlarında Erzurum, Van, Ağrı, Kars yöresinden gelen göçmenler tarafından kurulmuş on üç Ermeni köyü bulunmaktaydı. 1865 senesinden itibaren Bilecik piskoposu aynı zamanda yöredeki bu köylerin de dini lideri konumunda bulunuyordu. İstanbul Ermeni Patrikliğine göre 20. Yüzyıl başında Bilecik sancağında yaşayan toplam Ermeni sayısı 28629'dur. Bursa ile İzmit sancaklarına yakın köyler haricinde bu yöredeki Ermeniler, 18. Yüzyıldan itibaren Türkçe konuşmakta ama kendi lehçelerindeki bazı kelimeleri de karıştırmaktaydılar. 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Ermeni okullarının yaygınlaşmasıyla, sonradan gelen nesil Ermeni diline hâkim olarak yetişmiştir²⁵⁷.

Görsel 3.2.1.2.1: Ermeni okulu öğrencilerinden oluşan bando takımı²⁵⁸.

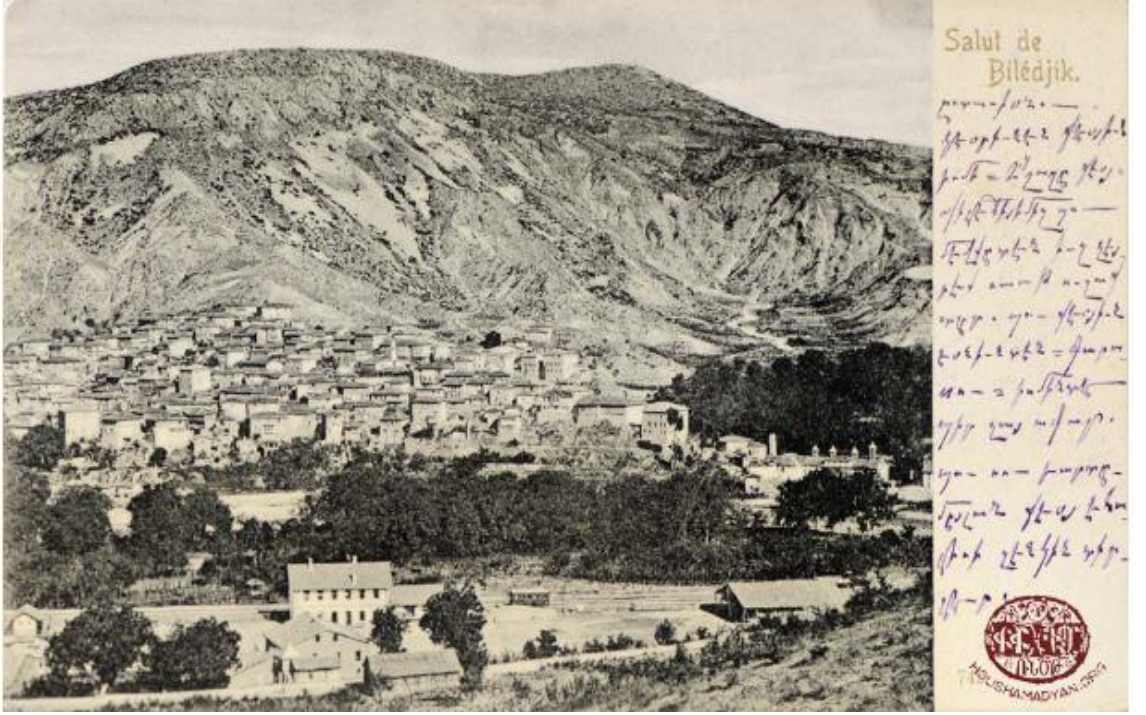
²⁵⁶ (Karpas 2010; s.278).

²⁵⁷ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.154).

²⁵⁸ 1911 yılında Bilecik'teki bir Ermeni okulunun bando takımı ve grubun lideri olan okulun müzik öğretmeni, Nubarian Library, Paris. Bkz.: "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>". Erişim Tarihi: 02.05.2018.

Karpat'ın aktardığında göre Bilecik merkez ilçede 19. Yüzyıl sonunda 3213'ü kadın, 3124'ü erkek olmak üzere 6337 Ermeni yaşamaktadır. Bu tarihte Merkez ilçenin toplam nüfusu ise 61929'tür²⁵⁹.

Görsel 3.2.1.2.2: Bilecik kentinin görünümü²⁶⁰.

Bilecik kazası, Bali Paşa'daki mahalleler, Surp Toros Ermeni Kilisesi ile kuruluşu 1834 olan ve 1914'te 278 öğrencisi bulunan iki ilkokula ev sahipliği yapmaktaydılar. Yöre halkının esas uğraşı ipekböcekçiliği idi ve kazada neredeyse tamamı Ermeniler tarafından işletilen on yedi atölyede ipekli kumaş dokunmaktaydı. Kazanın kuzeyinde yer alan Pamukova (Mekece) ve Osmaneli'nde az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Bir ilkokulun ve Surp Krikor Kilisesi'nin bulunduğu Gölpazarı'nda ise yaklaşık 500 Ermeni ikamet etmekteydi. Güneybatıda, yaklaşık 2000'den fazla Ermeni'nin yaşadığı Göldağı kasabası ve Sakarya Irmağı'nın sağ tarafında büyükçe bir köy olan 2500 kişilik Ermeni nüfusuyla Vezirhan, yörenin önemli, Ermeni yerleşim alanlarıydı. Yenişehir kazası ise, üç Ermeni köyüne ev sahipliği yapmaktaydı. 1817 yılında Hristiyanlar tarafından kurulmuş olan, 40 hanenin bulunduğu ve 20. Yüzyılın

²⁵⁹ (Karpas 2010; s.278).

²⁶⁰ Mekhitarist Order, San Lazzaro-Venice, "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>". Erişim Tarihi: 02.05.2018.

başında Surp Krikor'a vakfedilmiş bir kilisenin bulunduğu İznik'teki **Yeniköy**, Surp Garabed Kilisesi ile iki okulun bulunduğu **Marmaracık** ve halkının daha çok tarımla geçindiği, Surp Hagop Kilisesi'nin bulunduğu **Yenişehir** kazanın önemli Ermeni yerleşim alanlarıydı. Ayrıca **İnegöl** kazasında **Yenice** ile **Cerrah**; **Söğüt** kazasında ise **Çalkara**, **Muratça** ve **Hisarcık** ile **Söğüt**, yörede Ermenilerin yaşadığı diğer önemli yerleşim alanlarıdır²⁶¹. Karpat, 19. Yüzyıl sonu için Ertuğrul sancağındaki toplam Ermeni nüfusunun 8440'ı kadın, 8956'sı erkek olmak üzere 17396 kişiden oluştuğunu belirtmektedir²⁶².

III.II.I.III. Kütahya Sancağı

18. Yüzyıldan önce İstanbul Ermeni Patrikliği'nin denetim alanında olan bu bölgedeki Ermeniler, 1770 yılına kadar önce Armaş (İzmit) Piskoposluğu'nun yetki alanında bulunmuş, sonrasında, 1844 senesinden sonra, kendileri, Uşak ile Afyonkarahisar'ı da yetki alanı içine dahil eden bir piskoposluk oluşturmuşlardır. Bu bölgedeki Ermenilerin varlığının çevre yöredekilere göre daha eski olduğu düşünülmektedir. Zira Kütahya'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin varlığı 1420'lere dayanmaktadır²⁶³.

---

²⁶¹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.154-155).

²⁶² (Karpat 2010; s.278).

²⁶³ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.156).

Görsel 3.2.1.3.1: 19.Yüzyıl Sonunda Kütahya'nın Görünümü²⁶⁴.

Kütahya kazası, 15. Yüzyıl başlarında inşa edilen kentin bilinen en eski Ermeni kilisesi olan Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile 1490'da inşası tamamlanan Surp Sarkis Kilisesi'ne sahipti. 19. Yüzyılın ortalarına doğru kentin Ermeni nüfusunda azalma olduğundan Surp Sarkis Kilisesi terkedilmişti. Kazada inşa edilen son dini yapı, 1512'de tamamlanan Surp Toros Kilisesi'dir. Bu kilisenin yanına 1860 yılında bir kız okulu ilave edilmiştir. Kazadaki Ermeniler geçimlerini yoğunlukla çinicilikle karşılamaktaydılar. Kentte çok sayıda Ermeni'nin çini imalat atölyelerine sahip oldukları bilinmektedir. Bu atölyelerde imal edilen çiniler, çoğunlukla ibadethanelerde kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmekteydi. Ayrıca Paris ve Londra gibi Avrupa şehirlerine de çini ihracatı gerçekleştirilmekteydi. Çinicilik haricinde bölgedeki Ermenilerin ilgi gösterdiği diğer bir üretim dalı da halı dokumacılığıydı. Kevorkian, 20.

²⁶⁴ Michel Paboudjian Koleksiyonu, Paris. "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>", Erişim Tarihi: 03.05.2018.

Yüzyıl başlarında kazada hala faaliyet gösteren 4 ayrı işletmenin var olduğunu belirtmektedir²⁶⁵.

1906 yılında 320 Ermeni'nin yaşadığı ve Surp Stepanos Kilisesi'nin bulunduğu **Tavşanlı**, çevresinde 200 kadar Ermeni'nin ikamet ettiği Surp Haç Kilisesi'ne sahip **Virancık** ve daha kırsal kesimde yer alan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğu **Alınca**, Ermeniler için Kütahya kazasının önemli yerleşim bölgeleriydi. Ayrıca Kütahya, Anadolu Ermeni tarihi için önemli bir yere sahiptir. 1915'te İstanbul hükümetinin tehcir emrini yerine getirmeyen Kütahya valisi Faik Ali Bey'in yardımıyla tüm Kütahya sancağındaki Ermeni nüfusu, tehcire tabii olmaktan kurtulmuştur. 1922 yılında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının Yunan ordusunu İzmir'e doğru çekilmeye mecbur bırakmasıyla birlikte şehirdeki Ermeni nüfusunun tamamı şehri terk etmiştir²⁶⁶.

Karpat, 1881-82/1893 Osmanlı Genel Sayımını referans gösterdiği çalışmasında, Kütahya Merkez kazanın Ermeni nüfusunu 1443'ü kadın, 1365'i erkek olmak üzere toplam 2808 Kütahya sancağının güneyinde yaklaşık 1100 kişiden oluşan nüfuslarıyla Ermeniler, **Uşak kazasında** Türkler ve Rumlarla yan yana yaşamaktaydılar. Bu kazada, daha önce yanan fakat sonraları tekrar inşa edilen Surp Asdvadzadzin Kilisesi bulunmaktaydı. Uşak'taki Ermenilerin kökenin İran'dan göç eden yaklaşık 120 aileye dayandığı ve Ermeniler arasında bölgeye hâkim olan esas iş kolunun halıcılık olmasının bu durumdan kaynaklandığı düşünülmektedir²⁶⁷.

---

²⁶⁵ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.157).

²⁶⁶ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s. 157-159).

²⁶⁷ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.160).

Görsel 3.2.1.3.2: Uşakta Bir Ermeni Evi²⁶⁸.

Eskişehir kazasında, Porsuk Çayı'nın kıyısına yakın bir yerde kurulan Ermeni mahallesinin geçmişi 17. Yüzyıla dayanmaktaydı. Merkezde yer alan Surp Yerrortutyun Kilisesi kazanın en önemli dini yapılarından biriydi. 1914 senesinde yaklaşık 221 öğrencinin eğitim gördüğü Surp Santukht ile Surp Mesrob okulları kazada yer alan Ermeni eğitim kurumlarıydı. Kazadaki Ermeni mahallesinin 19. Yüzyıl sonunda yaklaşık 1000 kişiden oluştuğu

bilinmektedir. **Yayla** ve **Çiftlik** isimli iki Ermeni köyü de bu kazanın sınırları içinde yer almaktaydı. Kevorkian'ın paylaştığı, Alboyacıyan'ın Patrikhane kayıtlarını referans alarak verdiği bilgiye göre 1915 öncesinde kazada yaşayan toplam Ermeni sayısı 4510 kişidir²⁶⁹.

Karpat, 1881/82-1893 sayımına göre Eskişehir kazasındaki toplam Ermeni nüfusunun 568'i kadın, 604'ü erkek olmak üzere 1172 kişi olduğu bilgisini paylaşmaktadır²⁷⁰.

²⁶⁸ Natali Avazyan Koleksiyonu. "<https://tr.pinterest.com/pin/517702919639922917>". Erişim Tarihi: 04.05.2018.

²⁶⁹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.160-161).

²⁷⁰ (Karpat 2010; s.278).

Görsel 3.2.1.3.3: Eskişehir'in Sivrihisar ilçesindeki Surp Yerrortutyun Kilisesi²⁷¹.

Görsel 3.2.1.3.4: Eskişehir, Hoşnudiye Ermeni Mahallesi²⁷².

²⁷¹ 17.Yüzyılda inşa edilen Surp Yerrortutyun Kilisesi, 1876 yangınında zarar görmüş, 1881 yılında Patrik Nerses Varjabedian himayesinde mimar Mintes Panoyat tarafından yeniden inşa edilmiştir. Kilisenin tamamı taş imalidir ve Anadolu'nun en büyük kiliselerinden biri olma özelliğine sahiptir. Senelerce bakımsız kalan kilisede 2010 yılında restorasyon çalışmaları başlamış olup kilise günümüzde toplantı ve kültürel aktiviteler için hizmet vermektedir. Bkz.: "<https://sivrihisar.bel.tr/gezilecek-yerler/surp-yerortutyun-ermeni-klisesi/>", Erişim Tarihi: 04.05.2018.

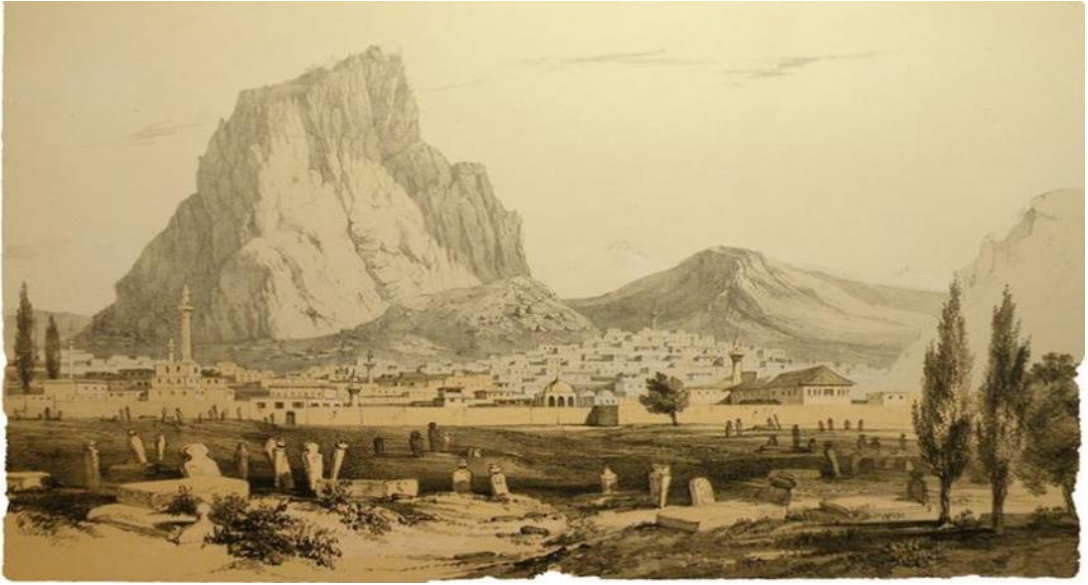
²⁷² Garabed H. Hadjinlian ve Oğulları. 24 Nisan 1906, Eskişehir Hoşnudiye Ermeni Mahallesi Kartpostalı.

Bkz.: "http://www.bbc.co.uk/worldservice/arts/2010/05/100518_strand_gallery_postcards.shtml", Erişim Tarihi: 04.05.2018.

III.II.IV. Afyonkarahisar Sancağı

Afyon üretimi ile ünlü olan kent aynı zamanda Karahisar-i Sahip olarak da bilinmekteydi. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımına göre Karpas, sancaktaki toplam Ermeni sayısını 2674'ü kadın, 2776'sı erkek olmak üzere 5450 kişi olarak vermiştir²⁷³.

Görsel 3.2.1.4.1: 19. Yüzyıl ortalarında Afyonkarahisar²⁷⁴.

*Merkez kazada Ermenilere ait Surp Toros ile Surp Asdvadzadzin Kiliseleri ve dört ilkokul ile 450 öğrencilik iki adet Sahakyan isimli okul vardı. Şehirdeki başlıca geçim kaynakları ile Ermenilerin yoğunlukla çalıştıkları iş kolları demir madeni işlemeciliği, mermer ocakları işletmeciliği, telkâri gümüş kakmalı ahşap mobilya ve eşya üretimi ile yün imalatıydı. Ayrıca bölge için silah imalatı, keçe nakışçılığı, haşhaş yağı imalatı ve ticareti oldukça önemliydi. Sancağın kuzeyinde, **Elmadağ (Aziziye) kazası** ile Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin olduğu **Musluca** ve sancağın güneyindeki **Sandıklı** kazasında da az sayıda Ermeni yaşamaktaydı²⁷⁵.*

²⁷³ (Karpas 2010; s.280).

²⁷⁴ (Léon de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838). Bkz.:

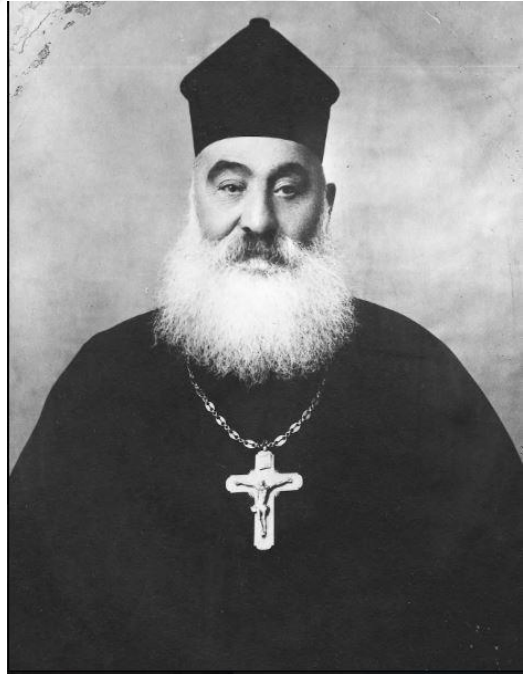
“<http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”, Erişim Tarihi: 10.05.2018.

²⁷⁵ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s. 161-162).

Görsel 3.2.1.4.2: Afyonlu Ermeni Bir Aile²⁷⁶.

Görsel 3.2.1.4.3: Afyonlu Ermeni, Şahnur Uşulyan²⁷⁷. Görsel 3.2.1.4.4: Papaz Khaçadur Donelian²⁷⁸.

²⁷⁶ Afyonlu Ermeni Bir Aile. Bkz.: "<http://www.bolsohays.com/yazar-233/afyonkarahisar-ermenileri.html>", Erişim Tarihi: 10.05.2018.

²⁷⁷ Geleneksel düğün kıyafeti içerisinde Afyonlu bir Ermeni gelin, Şahnur Uşulyan. Bkz.: "http://www.genocide-museum.am/trk/online_exhibition_14.php". Erişim Tarihi: 10.05.2018.

²⁷⁸ Afyonlu Ermeni Papaz, Khaçadur Donelian. Bkz.: "<http://evrensmyrna.blogspot.com.tr/2012/02/afyonkarahisar-sehrinde-yasams-olan.html>". Erişim Tarihi: 10.05.2018.

III.II.I.V. Balıkesir Sancağı

Patrikhanenin sayımına göre 20. Yüzyıl başlarında yaklaşık 20000²⁷⁹ kadar Ermeni nüfusu barındıran Karasi (Balıkesir) sancağında Ermeni yerleşimleri 17.Yüzyılda oluşmaya başlamıştı. Bölgeye yerleşen Ermeniler, nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık gayrimüslim topluluktur. Zanaatkarlıklarıyla ün salmış olan Ermeniler, Balıkesir'in ticaret ve ekonomisine de bu becerileriyle katkıda bulunmuşlardır²⁸⁰.

Görsel 3.2.1.5.1: Mariam Fırkatian ve oğlu Roupen²⁸¹.

*Önceleri tek tek, farklı mahallelerden evler satın alan Ermeniler, zamanla Ali Fakiye Mahallesi'nde (ya da Ali Fakih) toplanmaya başlamışlardır²⁸². Coğrafi konumundan dolayı bu bölgedeki Ermeni cemaati, İstanbul ve Bursa'daki Ermeni cemaatiyle yakın ilişki içerisindeydiler. **Balıkesir kazası** dahilinde **Ali Fakiye Mahallesi**'ne yerleşmiş olan Ermeniler, burada bulunan ve bölgedeki tüm Ermeniler üzerinde otoriteye sahip olan bir başpiskoposluk binasına, üç*

²⁷⁹ Karpas, 1906/7 Osmanlı Genel Sayımını referans alarak Balıkesir (Karesi) sancağı için Katolik Ermeniler de dahil olmak üzere 7611 kişilik bir Ermeni nüfusunun varlığından bahsetmektedir. Bkz.: (Karpas 2010; s.338).

²⁸⁰ (Mercan 2014; s.1).

²⁸¹ 1914 yılına ait Bandırmalı Ermeni Mariam Fırkatian ve oğlu Roupen. (Direction du Patrimoine de Saint-Martin-d'Hères, France), "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>". Erişim Tarihi: 14.05.2018.

²⁸² (Mercan 2014; s.6).

okula ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne sahiptiler. Ayrıca kazanın yakınlarında 75 haneden oluşan **Balya** ve 52 haneden oluşan **Burhaniye** köyleri de Ermeni yerleşimleriyle²⁸³.

Bizans döneminde Panormo olarak bilinen **Bandırma kazası**, Balıkesir kazasının denize açılan merkezi konumundaydı. Burada Meryem Ana Kilisesi'ne, üç ilkokul ve bir ortaokula sahip olan Ermenilerin başlıca faaliyette buldukları ekonomik alanlar tarım, ipekböcekçiliği, nakış, dokumacılıktı. İki Ermeni ilkokulunun ve bir kilisenin bulunduğu yaklaşık 1000 kişilik bir Ermeni nüfusunu barındıran **Erdek**'te Ermeniler ve Rumlar iç içe yaşamaktaydılar. 245 hanelik bir Ermeni cemaatinin bulunduğu **Aydıncık**'ta iki Ermeni okulu ve Surp Harutyun Kilisesi bulunmaktaydı. Manyas Gölü çevresindeki yerleşim alanlarında yaşayan yaklaşık 1200 kişilik Ermeni nüfusuyla, Marmara Denizi kıyısındaki Surp Sarkis Kilisesi'nin de bulunduğu **Ermeniköy (Tatlısu)** yaklaşık 1300 kişilik nüfusuyla dikkat çeken Ermeni yerleşim alanlarıydı²⁸⁴.

Görsel 3.2.1.5.2: 20.Yüzyıl Başında Bandırma²⁸⁵.

III.II.II. Aydın (İzmir) Vilayeti

Nüfus bakımından ağırlıkları olmasa dahi, vilayetin ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir rol üstlenen İzmir Ermenilerin sayısı 20. Yüzyıl başlarında

²⁸³ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.162-163).

²⁸⁴ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.163).

²⁸⁵ Michel Paboudjian Koleksiyonu, Paris. Bkz.: "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>". Erişim Tarihi: 14.05.2018.

Patrikhane istatistiklerine göre 21145'tir. 1914 Osmanlı Nüfus Sayımında ise idari bölge olarak Aydın'da yaşayan toplam Ermeni'nin sayısı 20.287 idi. Vilayette, Apostoliklerin yönetiminde 23 dini yapı bulunurken; Protestanlara ait 1, Katoliklere ait 2 kilise vardı. Ayrıca Viyana Mikhitaristlerine²⁸⁶ ait iki lise ile 3000 öğrencinin öğrenim gördüğü toplam 27 ilkokul mevcuttu.

III.II.II.I. İzmir Sancağı

Görsel: 3.2.2.1.1: İzmir Ermeni Mahallesi, Haynots²⁸⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti olan İzmir, 19. Yüzyılda Ege kıyılarının en hareketli ticaret noktalarından birisiydi. Bölgedeki Ermeni varlığı ilk olarak 13. Yüzyılı işaret etse de 14. Yüzyılda Kilikya Krallığı'nın yıkılması ve sonrasında Celali İsyanları ile İran baskısından dolayı Ermeni nüfusunun göçler sonucu hızla arttığı söylenebilir. Vital Cuinet'in 1893 yılındaki çalışmasına göre 19. Yüzyıl sonunda İzmir merkez sancakta bulunan Ermenilerin sayısı 9157'si Gregoryen,

²⁸⁶ Sivashlı Mikhitar Appahayr tarafından Latin misyonerliğinin etkisi altında İstanbul'da kurulan fakat daha sonra İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin tutumundan dolayı faaliyetlerine Venedik ve Viyana'da devam eden, bir Ermeni birliği oluşturma amacı güden topluluk. Bkz.: Karin Bal; "<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8469/mikhitar-appa-avrupai-anlamda-bir-birlik-yaratti>", Erişim Tarihi: 15.05.2018.

²⁸⁷ Ermenicede Ermenilerin Yeri anlamına gelen Haynots, İzmir'de Ermenilerin yaşadığı mahalleye verilen isimdi. Bkz.: "<http://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/kultur-turizmi/47-19-uncu-yuzyil-sevihat-rehberlerinde-izmir>". Erişim Tarihi: 25.05.2018.

151'i Protestan, 737'si Katolik olmak üzere toplamda 10045 kişiye ulaşmıştır²⁸⁸. Buraya ilk göç edenler, **Apano Mahallesi**'ne yerleşip bir de kilise inşa ettiler. 16. Yüzyıl sonu ile 17. Yüzyıl başında gelenler ise kentin doğusundaki Emirsultan'da Surp İstepannos Kilisesi'ni inşa ederek **Haynots Mahallesi**'ni kurdular. İzmir'e üçüncü göç dalgasıyla gelen Ermeniler ise Nahcivan ve Ankaralı Katolik Ermenilerdi. Bu grup 1688 yılında tamamen yerle bir olan şehrin kalkınmasında önemli rol oynamışlardır²⁸⁹.

Görsel 3.2.2.1.2: Basmane'de Bir Ermeni Yürüyüşü²⁹⁰.

Haynots adıyla bilinen Ermeni mahallesi, rıhtımın arkasında, şehrin merkezinde yer almaktaydı. Bu mahalle, temiz, sağlam, güzel evleriyle; geniş sokaklarıyla bilinmekteydi. 1845 yangınıyla büyük bölümü yok alan mahalle boşaltılarak sonrasında tamamen Avrupalı tarzda evlerin inşasıyla yeniden tasarlanmıştı. Mahalle, farklı

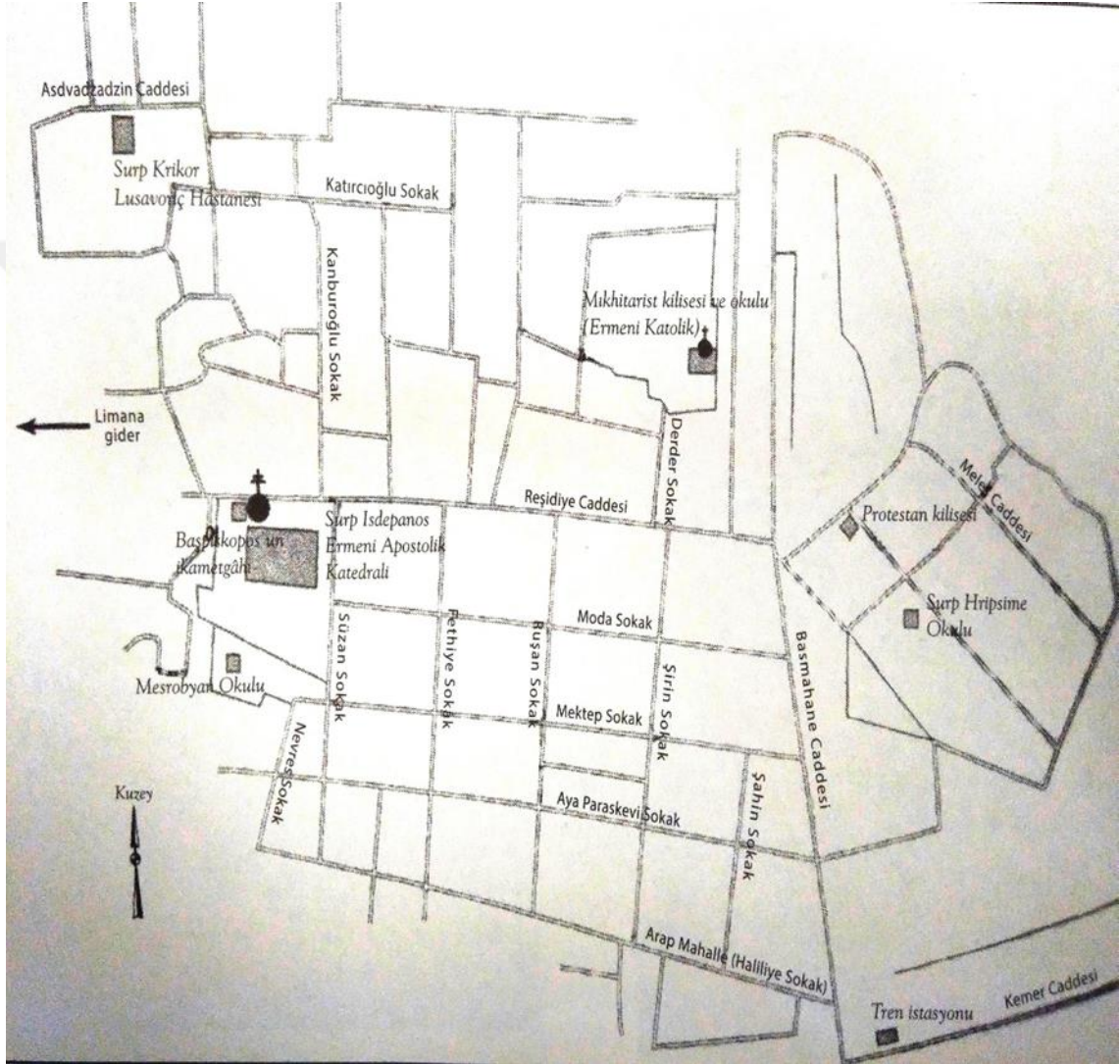
²⁸⁸ (Cuinet 1893; s.423).

²⁸⁹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s. 165).

²⁹⁰ Bkz.: "http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_16.php", Erişim Tarihi: 25.05.2018.

büyüklüklerdeki 54 bloktan meydana gelmekteydi ve Reşadiye ile Basmane²⁹¹ isimli iki büyük cadde bu mahallenin içinde yer almaktaydı. Hali vakti yerinde olan Ermeniler, kentteki Avrupalıların yaşadığı rihtıma yakın yerlerde ikamet ederlerdi²⁹².

Görsel 3.2.2.1.3: İzmir Ermeni Mahallesi²⁹³.

İzmir Ermeni yerleşimlerinin merkezinde yer alan Surp İstepannos Kilisesi ilki 1688 Depremi'nden sonra olmak üzere toplamda üç kere restore edilmiştir. İzmir'in o dönem en büyük yapılarından biri olan kilisenin hemen yanında yer alan

²⁹¹ İzmir'de Ermenilerin kumaş ve baskı atölyelerini kurdukları yer olan Basımhane ya da Basmahane zamanla Basmane'ye dönüşmüştür. Bkz.: (Beyru 2011; s.190).

²⁹² (Hewsen 2018; s.52).

²⁹³ (Hewsen 2018; s.62).

Başpiskoposluk binası ise Abroyan ailesi tarafından yaptırılan Surp Mesrob Koleji ve Ermeni Kütüphanesi'nin inşasından sonra, 1858 yılında yeniden restore edilmiştir. Bunların haricinde, kendilerine bağlı okulları da bulunmak üzere Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Harutyun isimli iki kilise daha mevcuttu. Ayrıca, 1801'de kurulup 1878 yılında büyütülen Surp Krikor Ermeni Hastanesi de bulunmaktaydı²⁹⁴.

*Görsel:3.2.2.1.4: Surp Istepannos Ermeni Kilisesi*²⁹⁵.

Ayrıca şehrin 1895 yılındaki ticaret rehberinde 1790'da inşa edilen ve 1876 yılında da Hacı Agop ve Ohannes Spartalı tarafından genişletilen bir Ermeni hastanesinden bahsedilmektedir²⁹⁶.

Şehirde, 19. Yüzyılda sayıları 12.000'i bulan Ermenilerin büyük çoğunluğu Gregoryendi. İstisnai olarak çok az sayıda Katolik, bundan daha az sayıda da Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin çabasıyla Protestan olmuş Ermeniler mevcuttu²⁹⁷. Kentteki küçük Katolik cemaati kendi kiliseleri olan Meryem Ana Kilisesi'ne sahiptiler. Avusturya-Macaristan'ın desteğini arkasına alan Katolik Ermeniler, Viyana Mikhitaristleri Lisesi'ni kurdular. Ayrıca pek çoğu Fransız ve İtalyan kimliğine sahip Katolik Ermeni aile, Frenk statüsüne haizdi. Özellikle Fransa devletinin de desteği ile bu kimseler çoğunlukla Katolik Ermeni benliklerini yadsıyarak, Avrupalı kimliklerine sahip çıkmaktaydılar. En bilinenleri Ballardur ailesi olmakla

²⁹⁴ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.165-166).

²⁹⁵ Mekhitarist Order, San Lazzaro, Venice. Bkz.: "<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-aydinizmir.html>". Erişim Tarihi: 23.05.2018.

²⁹⁶ Indicateur des Professions Commerciales et industrielles de Smyrne, "<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5814719z/f484.image.texteImage>", Erişim Tarihi: 28.05.2018.

²⁹⁷ (Oikonomos ve Slaars 2001; s.224).

*birlikte Isaverdentsler ve Missir-Filippachiler de bu gruba dahildi. Az sayıdaki Protestan da 1880 yılında kendi ibadethanelerini inşa etmişlerdir*²⁹⁸.

*Görsel 3.2.2.1.5; Surp Mesrobyan Erkek Okulu*²⁹⁹.

*Büyük ticarethane sahibi Ermeni tüccarlar, zamanında İzmir'den İtalya, Rusya, Mısır ve İngiltere ile ticaret ilişkileri geliştirmekte; halı, deri ürünleri, tahıl, kuru incir, tütün ve meyve-sebze ithali yaparken Avrupa malı araç gereç ve moda için uygun kıyafet ithal etmekteydiler. Ermeni esnaf sınıfını kuyumcular, saatçiler, ipekli kumaş üreticileri oluştururken, kırsal kesimde, kent çevresindeki farklı kasabalarda yaşayan Ermeniler ise çiftçilik, bağcılık, incir üretimi ve zeytincilik gibi ekonomik faaliyetlerle uğraşmaktaydılar*³⁰⁰. Ayrıca şehirde memurluk yapan Ermeniler de mevcuttu³⁰¹.

²⁹⁸ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s. 166).

²⁹⁹ Armenians on Web. Bkz.: "<http://team-aow.discuforum.info/1697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>". Erişim Tarihi: 23.05.2018.

³⁰⁰ (Hovannisian 2018; s.9).

Görsel 3.2.2.1.6: Surp Mesrobyan Okulu Öğrencileri³⁰².

İzmir, Avrupalı ve Amerikalı eğitim kurumlarının bulunduğu, Ermenilerin Batı'ya açılan kapısı konumunda olan bir kentti. Kentte bulunan bu eğitim kurumlarında çok sayıda Ermeni çocuk eğitim görmekteydi. En bilinenleri Mesrobyan Erkek Okulu ve Hripsimyan Kız Okulu olan daha pek çok eğitim kurumu Apostolik Kilisesi³⁰³'nin idaresi altındaydı.

İzmir Ermenilerinin gurur abidesi Surp Mesrobyan Erkek Okulu, 18. Yüzyıl sonlarında Abroyan ailesince kurulmuştu. Bedros Yusufyan'ın maddi desteğiyle okulda İngilizce ve Fransızca yabancı dil dersleri verilmeye başlanmıştı. Zamanının önemli entelektüellerinden ve okulun yöneticilerinden biri olan Antreas Papazyan, 1841'de Mesrobyan'da okuyan küçük çocuklar ile bir okul tiyatrosunun ve öğrencilerin

³⁰¹ Evrak memurluğu yapan bir Ermeni Mamuryan Efendi. Bkz.: Aydın Vilayet Salnamesi-1297, s. 69.

³⁰² Öğretmenleri ile Surp Mesrobyan Erkek Koleji'nin 8. Sınıf öğrencileri. Armenians on Web. Bkz.: "<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>". Erişim Tarihi: 23.05.2018.

³⁰³ Apostolik kilise ünvanı, sadece İsa'nın havarileri tarafından kurulan kiliselere verilen bir ünvanıdır. Bkz.: "https://www.turkcebilgi.com/ermeni_apostolik_kilisesi". Erişim Tarihi: 24.05.2018.

eserlerinin basıldığı bir matbaanın kurulmasına vesile olmuştu. Daha sonraları eğitim müfredatı üzerine tartışmaların yaşandığı bir dönemde okul yöneticiliğinden ayrılan Papazyan, dini kurumların eğitim kurumları üzerindeki baskısının sona ermesi gerektiğini savunarak Mesrobyan Okulu'nu Tanzimat'tan önce seküler eğitim konusunda bir odak noktası haline getirmiştir. Mesrobyan Okulu, ünü sadece İzmir ile sınırlı bir okul değil aynı zamanda çevre bölgeler ile İstanbul'da dahi bilinen bir eğitim kurumuydu. Okula çevre kentlerden ve İstanbul'dan gelen çok sayıda öğrenci kaydoluyordu. 19. Yüzyıl sonlarına doğru toplumun önemli figürlerinden Madteos Mamuryan, Isdepan Vosganyan, Krikor Çilingiryan, Krikor Mseryan gibi isimler "Ermenilerin Yeni Atina'sı" olarak adlandırılan bu okulun mezunlarıdır³⁰⁴.

Görsel 3.2.2.1.7: Surp Hripsimyan Okulu Öğretmenleri³⁰⁵.

Surp Hripsimyan Kız Okulu ise 1830-35 yıllarında İzmir'de kurulan diğer bir eğitim kurumudur. Okul esasen 1820'lerde eğitim hayatına başlamış olsa da uzun bir süre kendi binasına sahip değildi. Sonraları tüccar

Hagop Sarkisyan tarafından bağışlanan binaya taşınan okul 1845'te yanmış fakat 1849'da tamamen yenilenmiştir. Hripsime Gosdantyan'ın bağışlarıyla yenilenen binaya sonradan iki kat daha eklenmiştir. Tüm bu süreç boyunca okulun öğrencileri Anarad Hıgutyun Katolik Okulu'nda eğitimlerine devam etmişlerdi. 1840 ve 50'lerde İzmir'deki Ermeni okulları tek bir çatıda toplanmıştı³⁰⁶.

³⁰⁴ (Kharatian 2018; s.85-86).

³⁰⁵ Surp Hripsimyan Öğretmenleri. Armenians on Web. Bkz.: "<http://team-aow.discuforum.info/t697-İzmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>". Erişim Tarihi: 23.05.2018.

³⁰⁶ (Kharatian 2018; s.86).

Görsel 3.2.2.1.8: Surp Hripsimyan Kız Okulu³⁰⁷.

İzmir’de Ermeni erkek çocukları için 1850 yılında inşa edilen diğer bir okul da Ağabekyan Okulu’ydu. Bu okulun yöneticileri arasında ünlü isimler Madteos Mamuryan ile Margos Ağabekyan da bulunmaktaydılar.

Sonraları okulun gösterdiği başarı ve

insanların ilgisi üzerine geniş bir bina daha yapılmıştı ve burada o dönem Ermenilerinin pek alışık olmadığı “karma sistem” ile eğitim vermeye başlandı. Yeni uygulanan bu Avrupalı eğitim sistemi, muhafazakâr Ermeniler arasında tepkiyle karşılandı. Okul, kısa zamanda gösterdiği başarıya rağmen kısa ömürlü olmuştur. Aynı yıllarda Dikran Savalan’ın kurmuş olduğu 40 öğrencilik özel okul da Ağabekyan Okulu ile aynı kaderi paylaşmıştır³⁰⁸.

Ayrıca şehrin tanınmış entelektüellerinin özel okullarının yanı sıra Katolik Ermeni Mikhitaristlerine ait okullar ile Evanjelik cemaatin yönetimindeki okullar da kentte eğitim hizmeti vermekteydiler³⁰⁹.

İzmir’i ziyaret etmiş olan seyyahlardan Karl von Scherzer, 1873 yılında İzmir’deki Ermeni okulları ile alakalı gözlemlerini şu şekilde paylaşmıştır:

“Bir Amerikalı gezginin bir zamanlar Ermeniler için söylediği -elbette kelimenin dar anlamıyla- Doğu halkları arasında en çok, Ermenilerin Fenike karakteri taşıdıkları, bugün için de geçerli bir saptamadır. Çabuk uyum sağlayan, çalışkan ve girişimci insanlar olan Ermeniler,

³⁰⁷ Surp Hripsimyan Kız Okulu. Armenians on Web. Bkz.: “<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>”. Erişim Tarihi: 23.05.2018.

³⁰⁸ (Kharatian 2018 s.87).

³⁰⁹ (Hovannisian 2018; s.9-10).

eğitim ve öğretimin yararını anlamış ve bu yönde çalışmalar yapmışlardır. Eğitimde milliyetçi unsurları hâkim kılmak, özellikle yeni nesilde heyecanla uygulama alanı bulmuştur. Ermeni Cemaat Okulu (353-400 öğrencisi vardır), ki genel olarak iyi bir okuldur; fakat son zamanlarda beklenen düzeyde değildir, yeni gelen yönetimle birlikte eski ihtilafların son bulması, iyi bir eğitim için gerekli çözümlerin üretilmesini kolaylaştıracaktır. Okulda verilen dersler; tarih, coğrafya, fizik ve matematiktir. Ermenicenin yanı sıra, belli düzeyde Türkçe, Rumca, Fransızca ve İngilizce de öğretilmektedir. Cemaatin kız okulu (250-300 kız öğrencisi vardır) Fransızca eğitim vermektedir ve iyi bir okuldur. İzmir’de yaşayan 6000 Ermeni arasında eğitimin gerekliliği ve öğrenme merakı hiç de eksik değildir; bunun da önemli göstergesi, varlıklı Ermeni ailelerin, çocuklarını İngiliz ve Fransız kolejlerine vermeleridir. Yüksek eğitime verilen bu önem hiç kuşkusuz insanı mutlu ediyor; vilayetin iç kesimlerindeyse bu durum bambaşkadır, Manisa, Aydın ve Turgutlu gibi yerlerdeki okullar büyük eksiklikler içindedir ve nitelikli öğretmenlerden yoksundur. Adı geçen bu şehirlere ulaşımın yoğunlaşmasıyla birlikte bu okulların da daha iyi olacağına kuşku yoktur. Ayrıca, son zamanlarda İstanbul’daki Ermeniler arasında görölen düşümsel hareketlilik, hiç kuşku yok, kısa sürede Küçük Asya’daki Ermenileri de etkileyecek onları da harekete geçirecektir.”³¹⁰.

Şehrin yakınlarında Ermenilerin yaşadığı iki kasaba daha vardı. Bunlar **Burnabad (Bornova)** ile **Kordelio (Karşıyaka)** idi. Her iki kasabanın Ermeni cemaati bir kilise ve okula sahiptiler³¹¹.

Sancağın kuzeyinde antik bir başkent olan **Bergama kazası** (Pergamon ya da Pergauma) Ermeni yerleşimlerinin bulunduğu alanlardan birisiydi. Ermenilere ait iki ilkokulun ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi’nin bulunduğu kazanın nüfusu Karpat’ın belirttiğine göre 1881/82-1893 sayımına göre 809 kiřidir³¹². İlerleyen yıllarda bu sayı daha da azalmıştır. Kazadaki Ermeniler daha çok marokencilikle (dericilikle) uğrařmaktaydılar³¹³.

---

³¹⁰ (Scherzer 2001; s.38).

³¹¹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.173).

³¹² (Karpat 2010; s.258).

³¹³ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.173).

Görsel 3.2.2.1.9: Surp Sarkis Ermeni Kilisesi³¹⁴.

*İzmir sancağına bağlı Ermeniler bakımından önem arz eden ikinci merkez ise **Ödemiş kazası** idi. 1881/82-1893 sayımına göre kazadaki Ermeni sayısı 512'si kadın, 581'i erkek olmak üzere toplam 1093 kişiydi³¹⁵. İlk Ermeni yerleşimlerinin 17. Yüzyılda başladığı düşünülen kazanın Ermenileri, 1805'te inşa edilen Surp Hripsime Kilisesi ile iki okula sahiptiler. Ermeni el işçiliğinin güzel örneklerinden ipek mendiller ve işlemeli örtüler o dönem, yörede oldukça ünlüydü. Ayrıca **Menemen**'de Ermenilere ait Surp Sarkis Kilisesi ve bir okul ile **Bayındır** ve **Söke**'de de Meryem Ana Kiliseleri ve birer okul mevcuttu³¹⁶. Bu kazalardaki toplam Ermeni sayısı ise 1890'larda 350 kişi civarındaydı³¹⁷.*

³¹⁴ Menemen Surp Sarkis Ermeni Kilisesi. Bölgede varlığını devam ettiren nadir Ermeni yapılardan olan bu kilise günümüzde metruk haldedir. Cengiz Ergün. Çekim Tarihi: 18.05.2018.

³¹⁵ (Karpas 2010; s.258).

³¹⁶ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.174).

³¹⁷ (Karpas 2010; s.258-260).

III.II.II.II. Manisa (Magnesia) Sancağı

Neredeyse her evinde bir dokuma tezgahının bulunduğu Manisa'da, Ermenilerin başlıca uğraştıkları ekonomik faaliyetler de halıcılık ve dokumacılıktı. Manisa, 19. Yüzyıl boyunca önemli bir Ermeni nüfusuna sahipti. Karpas'ın belirttiğine göre, merkez sancağın 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımında Ermeni nüfusu, 1102'si kadın, 1125'i erkek olmak üzere 2227 kişiydi³¹⁸. Cuinet ise çalışmasında Ermeni nüfusunu 2000 kişi olarak belirtmektedir³¹⁹.

Merkez'de Surp Sion Kilisesi ile çevresindeki Surp Hripsime ve Surp Krikor okullarının çevresinde yoğunlaşan yerleşimleriyle Manisa Ermenileri, ağırlıklı olarak **Aşağı Malta Mahallesi**'nde ikamet etmekteydiler. Ayrıca kazanın diğer bölümlerinde; Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin ve Ermenilere ait bir okulun bulunduğu **Turgutlu**'da 580, iki okul ve bir kilisenin bulunduğu **Akhisar**'da 349, cemaat nüfusunu çoğunlukla Tebriz ve Erivan Ermenilerinin oluşturduğu **Kırkağaç**'ta ise 770³²⁰ kişi yaşamaktaydı. Burada yaşayan Ermeniler, iplik ve un fabrikalarına sahiptiler. Ayrıca Kırkağaç'ta Ermeni çocuklar için Surp Nareg Erkek Okulu ile Vartuhyan Kız Okulu bulunmaktaydı³²¹.

III.II.II.III. Denizli ve Aydın Sancakları

Vilayetin güneyinde bulunan Aydın'daki Ermeni yerleşim tarihinin başlangıcının 17. Yüzyıla dayandığı düşünülmektedir. Buna rağmen, burada, çevresine göre daha sınırlı bir Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. Karpas, 19. Yüzyıl son çeyreği için Aydın merkez kazada 256 Gregoryen Ermeni'nin bulunduğunu belirtmektedir³²². Cuinet'in verdiği rakam ise 634'tür³²³. Sancakta, 17. Yüzyılın ortalarında inşa edilen Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile Viyana Mikhitaristleri yönetimi altında bulunan bir manastır

---

³¹⁸ (Karpas 2010; s.258).

³¹⁹ (Cuinet 1893; s.536).

³²⁰ Turgutlu, Akhisar ve Kırkağaç'ın 19. Yüzyıl sonu Ermeni nüfusu hakkında bilgi için bkz.: (Karpas 2010; s.258).

³²¹ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.174-175).

³²² (Karpas 2010; s.258).

³²³ (Cuinet 1893; s.581).

ve Surp Krikor Okulu bulunmaktaydı. Kazanın batı kısmında yer alan Ermeni mahallesi Tabakçay ile Türk mahallesinden ayrılmaktaydı. Bölgenin yaygın ekonomik uğraşı olan dokumacılık Ermeniler arasında da rağbet görmekteydi. Aydın'dan yaklaşık 25 km uzaklıkta bulunan **Nazilli** de Ermeni yerleşimlerinin olduğu bir bölgeydi³²⁴. Cuinet, 1893'te burada 274 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir³²⁵.

Denizli'de ise Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 630 kişinin yaşadığı bir Ermeni topluluğu mevcuttu³²⁶. Şehirde Ermeniler, 17. Yüzyılda yapılmış Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile 1880'li yıllarda kurulmuş olan bir okula sahiptiler³²⁷.

III.III. Ermeni Yardım Kuruluşları

III.III.I. Sünikliler (Sünyats) Cemiyeti (Sünyats ingerutyun)

Cemiyet, ismini Ermenistan'ın güney kısmında yer alan bir eyaletten almaktadır. Celali isyanlarından kaçan ve Nahcivan, Karabağ gibi bölgelerden Batı Anadolu ve İzmir'e göç eden 1000 kadar aileye ve onların atalarına gönderme yapan bir adla anılan bu cemiyet, Mesrobyan Okulu'nun ünlü öğretmeni Antreas Papazyan tarafından, esas itibariyle İzmir ve çevresinde yeni eğitim kurumları açmak amacıyla kurulmuştur. Cemaatten çok ya da az fark etmeksizin toplanan bağışlarla bu cemiyet sayesinde Manisa, Aydın, İzmir ve ilçelerinde yeni okullar açılmıştır. Sonraları Piskopos Madteos'un karşı çıkmasıyla çalışmalarına ara veren cemiyet, 1879 sonrası A. Papazyan öncülüğünde tekrar çalışmalarına devam etmek istese de uzun ömürlü olamamıştır³²⁸.

III.III.II. Fukaraperver Cemiyeti (Ağkadakham ingerutyun)

Kırsal kesimden şehre göç eden ve maddi imkânsızlık içerisinde bulunanlara iş ve barınacak yer temini hususunda yardımcı olma amacıyla Ermeni gençler tarafından İzmir'de 1896 yılında kurulan cemiyetti. Halkın geniş katılımı ve İzmir Ermeni

³²⁴ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.175-176).

³²⁵ (Cuinet 1893; s.610).

³²⁶ 1906/7 Osmanlı Genel Sayımına göre. Bkz.: (Karpas 2010; s. 336).

³²⁷ (Kevorkian ve Paboudjian 2013; s.176).

³²⁸ (Mildanoğlu 2017; s.222).

cemaatinin cömert bağışlarıyla parlak bir dönem geçiren derneğin yöneticileri arasında Hovannes Elmasyan, Minas Minasyan, Simon Bardizbanyan gibi isimler yer almaktaydı³²⁹. Aynı isimle, İstanbul Topkapı'da da 1898 senesinde kurulan cemiyet günümüzde hala faaliyetine devam etmektedir. Atalay'ın belirttiğine göre bu dernek, 2014 yılında 296 Müslüman ve 4 Ermeni vatandaşa yardım etmekteydi³³⁰.

III.III.III. Atölye (Arhesdanots)

1895 yılında, okulunu bitiren çocukların işsiz kalmamalarını sağlamak ve yoksul çocuklara bir meslek kazandırmak amacıyla Surp İstepannos Kilisesi avlusunda kurulan ve Garabet Arabyan tarafından finansal destek sağlanan zanaat atölyesiydi. Bu atölyede işinin ehli zanaatkarlar tarafından çocuklara dokumacılık, kunduracılık gibi işler öğretilirdi³³¹.

III.III.IV. Yetimleri Himaye , Yardım Cemiyeti-Kızlar Yetimhanesi

1879 yılında piskopos Muratyans tarafından, yetim çocukların eğitim ve giyim ihtiyaçlarını karşılama amacıyla kurulan "Himaye (Hokadar) Cemiyeti" ile 1891 yılında bir grup yardımsever kadın tarafından kurulan "Yetimlere Yardım (Vorpakhnam) Cemiyeti"'nin birleşmesiyle 1893'te bir yetimhane kurulmuştur. 1894 senesinde bu yetimhane yatılı okula dönüştürülerek Anadolu'nun birçok kentinden yetim kızların ihtiyaçlarının giderilmesine ve burada eğitim almasına olanak sağlanmıştı. Cemaatten varlıklı ailelerin desteğiyle, bu dernek Maraş, Diyarbakır, Harput gibi uzak yerlerde dahi çok sayıda yetimin beslenme, eğitim gibi ihtiyaçlarına destek olmuştu³³².

III.III.V. La Abcadasirratz

---

³²⁹ (Mildanoğlu 2017; s. 228-229).

³³⁰ Elif Atalay, "Fukara Perver Cemiyeti'nin İzinde Topkapı", Agos Gazetesi, 23.06.2014, "<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7411/fukara-perver-cemiyetinin-izinde-topkapi>", Erişim Tarihi: 28.05.2018.

³³¹ (Mildanoğlu 2017; s.228).

³³² (Mildanoğlu 2017; s.226-227).

Hasta ve acil tedaviye gereksinim duyan yoksullara gereken destek ve tedaviyi, üyelerinin yardımıyla gerçekleştiren yardım kuruluşuydu. Ayrıca dernekte görevli bir doktorları da mevcuttu. Dernek başkanı M.G. Esseyan'dı³³³.

III.III.VI. La Guertacere

Yöneticiliğini Vartuhi A. Spartalı'nın yaptığı, yoksul çocuklara yardım eden dini bir topluluktu³³⁴.

Sayılanların haricinde İzmir'de Ermeni hayırseverler tarafından, yetimlere ve yoksullara yardım etme amacı dışında sporu sevdirmek, eğitimi yaygınlaştırmak gibi daha birçok amaçla farklı dernek ve kulüpler de kurulmuştur³³⁵.

III.IV. Batı Anadolu Basın-Yayın Hayatında Ermeniler

III.IV.I. Ermenice Yayınların Tarihi

15. Yüzyılın ikinci yarısında Johannes Gutenberg'in matbaayı icat etmesinden yaklaşık 60 sene sonra 1512-1513 yıllarında, Venedik'te Günahkar Hagop (Hagop Meğabard) sayesinde ilk Ermenice kitaplar basıldı. Bu tarihten sonra dünyanın farklı köşelerinde matbaalar açılmaya ve binlerce kitap basılmaya başlandı³³⁶.

Görsel 3.4.1.1: İlk Ermenice Gazete- Aztarar³³⁷.

18. Yüzyılın sonlarına doğru, Hindistan'ın Madras kenti kayda değer bir Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapmaktaydı. Madras Ermenilerinin dini liderlerinden Harutyun Şmavonyan'ın, Hindistan'daki İngiliz yayınlarından esinlenerek kendi cemaati için Klasik Ermenice bir gazete

³³³ (Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne 1895; s.59-60).

³³⁴ (Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne 1895; s.60).

³³⁵ Söz konusu dernekler ve kulüpler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: (Mildanoğlu 2017; s221-230).

³³⁶ (Mildanoğlu 2017; s.184-185).

³³⁷ Aztarar 1794, bkz.: "<http://ermenikulturu.com/ermenice-sureli-yayinlar/>". Erişim Tarihi: 29.05.2018.

çıkarma düşüncesiyle 16 Ekim 1794 yılında **Aztarar (Haberci)** ilk Ermenice aylık gazete olarak yayın hayatına başlar. “Aztarar, Madras Ermeni cemaatinin hayırsever bayları ve iffetli bayanlarına armağan edilmiştir.” sözleriyle Madras’ın zengin Ermenilerinin desteğini de sağlayan Şmavonyan, başyazarı olduğu gazetenin İstanbul’a da ulaşmasını sağlamıştır. Son yayın tarihi olan 1796 yılına kadar Aztarar’ın 18 sayısı yayınlanmıştır³³⁸.

Aztarar’ın yayın hayatına veda etmesinden üç sene sonra Venedik Mikhitaryanlarından Ğugas İnciciyan isimli bir din adamı tarafından din, dil bilim ve askeri konuları içeren bir yıllık yayımlanmıştır. **Darekrutyun (Vakayiname)** isimli bu yıllık, dört sene boyunca yayın hayatına devam etmiştir. Sonrasında yine İnciciyan tarafından 1820 senesine kadar yayınlanan ve doğa olaylarını konu alan **Yeĝanag Püzantyan (Bizans İklimi)** yayın dilinin Modern Ermenice olması bakımından önemlidir³³⁹.

1812 senesinde, Ermeni cemaatinde okumayı sevdirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla Amira Hovannes Çelebi Düzyan’ın önderliğinde Arşarunyats Cemiyeti vasıtasıyla Venedik’te din adamlarının denetimin altında **Tidag Püzantyan (Bizans Gözlemcisi)** isimli dergi yayın hayatına başlamıştır. Derginin hedef kitlesi halk olduğu için açık ve anlaşılır bir dille yayınlanmış olması önemlidir. Tidag Püzantyan’ın yayınlanmasından kısa bir süre sonra, cemiyetin faaliyetlerini durdurmasıyla derginin yayın hayatı da sona ermiştir.

19. Yüzyıl başlarında dikkat çeken diğer önemli bir Ermenice yayın faaliyeti ise Latin misyonerlere aittir. Avrupa’daki baskılar neticesinde Rusya’nın Ermeni yoğun yerleşim yerlerinden biri olan Astrahan’a gelen Cizvit rahipleri, buradaki Ermeni cemaati arasında tarikatlarının fikirlerini ve inançlarını yaymak amacıyla 1816 senesinde Rusça ve Ermenice **Arevelyan Dzanuntsmunk** isimli gazeteyi yayımlarlar. Aynı sene Rus Çarı Aleksandr-I tarafından sürülmeleriyle yayın hayatı son bulan

---

³³⁸ (Mildanoğlu 2014; s.11).

³³⁹ (Mildanoğlu 2014; s.11).

gazete, hem çift dilli oluşu hem de Rus topraklarındaki ilk Ermenice yayın olması sebebiyle önemlidir³⁴⁰.

III.IV.II. İzmir Ermeni Basını

Avrupalı ve Amerikalı misyonerler, 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı'nın kıyı kesimlerine yerleşerek özellikle Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetlerine giriştiler. Yayıncılık faaliyetlerine de oldukça ilgili olan bu grup, içeriğinde ağırlıklıca dini konular olmak üzere bazı ilgi çekici konuları ve bilimsel bilgileri de bulunduran **İşdemaran Bidani Kidelyats (Yararlı Bilgiler Ambarı)** isimli bir dergi çıkardılar. Amerika'nın finansal desteğiyle hiçbir maddi sorun yaşamayan dergi, 1854'te İstanbul'a taşınarak 1915'e kadar **Avedaper** ismi altında yayın hayatına devam etmiştir. Mildanoğlu, bu yıla kadarki yayınların ağırlıklıca dini propaganda amacıyla çıkarıldıklarını ve uzun ömürlü olamadıklarını belirtmektedir³⁴¹.

19. Yüzyılda İzmir, ticari kimliğinin yanı sıra kültürel bir kimliğe de sahiptir. 1759'dan itibaren Mahdesi Margos Matbaası kitaplar, dergiler ve gazeteler yayınlarken şehrin sosyo-kültürel hayatına canlılık katmıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar çok sayıda Batı Ermenice (Aşkharapar) yayın çıkarılmış ve bu yayınlarda şehir ve dünyadan birçok haberle birlikte ticaret, tarih ve siyaset konularında yazılar, makaleler paylaşılmıştır. Söz konusu yazılarda şayet Ermeni toplumunun kendi içinde birliği sağlanırsa sosyo-ekonomik ve kültürel reformların gerçekleştirilebileceği de vurgulanmaktaydı. İzmir Ermeni Okulları içinde ayrı bir yere sahip olan Mesrobyan Okulu, Mahdesi Margos Matbaası ile birlikte, Ermeni cemaatinin kültürel gelişimi açısından da oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Okulun 1840'lı yıllarda kendi matbaasına sahip olmasıyla birlikte birçok ders kitabı, eser çevirisi ve kitapçık yayımlanabilmiştir³⁴².

³⁴⁰ Tıdag Püzantyan ve Arevelyan Dzanuntsmunk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Mildanoğlu 2014; s.11-12).

³⁴¹ (Mildanoğlu 2014; s.12).

³⁴² (Seferian 2018; s.169-170).

Mesrobyan Okulu ile birlikte Dedeyan Matbaası da İzmir Ermeni cemaatinin göz bebeği konumundaydı. Mesrobyan Okulu öğrencilerinden olan Hovannes, Dikran, Isdepan ve Sarkis Dedeyan kardeşlerin kurmuş oldukları matbaa aracılığıyla Latince'den çeviriler yayımlanmaktaydı. 1853 yılında Arpi Araradyan (Ararat Güneşi) Shakespeare'in Yanlışlıklar Komedyası'nı, Shakespeare Oyunları başlığı altında yayınlamış, Shakespeare'in diğer eserlerinin de çevirilerinin yayınlanmasına ön ayak olmuştur. Sonrasında da Dedeyan Kardeşler, çeviri kitapları abonelerine ulaştırma gayreti içine girdiler. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Binbir Gece Masalları, Yanlışlıklar Komedyası'nın ayrı ciltler halinde yayınlanması planlanıyordu fakat Arpi Araradyan'ın yayın hayatı sona erince çeviriler de yarım kaldı. İzmir'in önemli Ermeni aydınlarından Vosganyan, Mamuryan, Çilingiryan gibi isimler, çeviri eserlerle toplumu meşgul eden, kafaları kurcalayan sorulara yanıtlar aradılar. Bu dönemde Yunan klasiklerini, Hugo'nun, Voltaire'in, Schiller'in eserlerinin Ermenice çevirilerini şehirde bulmak mümkündü ³⁴³.

Tablo-1: İzmir'de Ermeniler Tarafından Kurulan Matbaalardan Bazıları.

Matbaa Adı	Kuruluş/Faaliyet Yılı	Kurucusu/Kurucuları	Basılan Bazı Önemli Eserler
Mahdesi Margos Matbaası	1759	Hacı Margos	Kronolojik Tasvir, Öğütler Kitabı
Isdepan Baboyan Matbaası	1840	Isdepan Baboyan	Arşaluys Araradyan (Ararat Şafağı)
Mesrobyan Okulu Matbaası	1773-1846	Çelebi Bedros Yusufyan tarafından finanse edildi.	Ermenistan'ın Altın Çağı, Mantık (Rumcadan)
Tatigyan Matbaası		Boğos Tatigyan	La Reforme, Le Courier de Smyrne, İntibah, Terakki
Arakadzunyats Matbaası	1843	Khaçadur Selumyants, Han Kevork, Babo	Hayrenaser (Yurtsever)

³⁴³ (Seferian 2018; s.169-172).

		<i>Bebir, Han Haçikyan</i>	
<i>Dedeyan Kardeşler Matbaası</i>	1851	<i>Harutyun Dedeyan ve Kardeşleri</i>	<i>Arpi Araradyan, Timag (Maske), Dzağig (Çiçek), Arevelyan Mamul (Doğu Basını) ve 130 eserin çevirisi</i>
<i>Krikor Mseryan Matbaası</i>	1878	<i>Krikor Mseryan</i>	<i>Medeora (Meteor), Tistapanutyun (Mitoloji), Vart u Sokhag (Gül ve Bülbül)</i>
<i>Madteos Mamuryan Matbaası</i>	1871	<i>Madteos Mamuryan</i>	<i>Arevelyan Mamul, Artzakank (Yankı), Taşink (Antlaşma)</i>
<i>Parseğ Keşişyan Matbaası</i>	1905	<i>Parseğ Keşişyan</i>	<i>Arşaluy (Şafak), Mimos (Soytarı), Petag (Kovan)</i>

Kaynak: Zakarya Mildanoğlu (2014), *İzmir Ermenileri*, s.187-193.

İzmir dışında, Bursa'da 1874 yılında **Brusa** adlı yayın ile 1869-1879 yılları arasında **Khüdavendigar** isimli Ermenice harfli Türkçe vilayet gazetesi ve 1911 yılında **Çengiler'de AG (Kaynak)** isimli aylık iktisat ve edebiyat dergisi basılmıştır³⁴⁴.

III.V. Batı Anadolu'dan Tanınmış Bazı Ermeniler

III.V.I. Isdepan Vosganyan

İzmir doğumlu olan Vosganyan, 1825 yılında dünyaya gelmişti. Öğrencisi olduğu Mesrobyan Okulu'nda öğretmenlik ve sonrasında da yöneticilik yapmıştı. İhtisasına Paris'te devam eden Vosganyan, devrime yakından tanıklık eden bir isimdi. Fransa'dan döndükten sonra **Arevelk (Doğu)** ve **Arevmudk (Batı)** isimli süreli yayınlar çıkarmış ve bu yayınlarda Modern Ermenice ile özgürlük konuları üzerine makaleler kaleme almıştır. Çağdaşlaşma ve ideoloji alanlarında çalışmak üzere bir dönem

³⁴⁴ (Mildanoğlu 2014; s.47,113,392).

İtalya'da bulunmuş ve döndükten sonra da yöneticiliğini yaptığı Mesrobyan Okulu'nda ders kitapları ve eğitim programının değişimi konusunda çaba harcamıştı. Karşılaştığı birçok zorluğa rağmen La Reforme dergisini kurmuş ve otuz yıl boyunca bu dergide siyasi makaleler ile edebi eserler yayınlamıştı. Vosganyan, Ermeni toplumu içinde ulusal bir dilin oluşumu, dilde sadeleşme, edebiyatı zenginleştirme gibi konuları gündeme getirmiş; yazılarında bireyin milli kimliğinin önemine vurgu yapmıştı. Kaleme aldığı eserlerinde Klasik Ermenice yerine gündelik bir dil kullanması, okuyucu çevresinin genişlemesini sağlamıştı. Monarşiye karşı çıkan Vosganyan, Ermeni Cumhuriyeti fikrini savunan yazarların başında gelmekteydi³⁴⁵.

III.V.II. Madteos Mamuryan

Ermeni cemaatinin kültürel aydınlanması (Ermeni Rönesansı) konusunda en önemli isimlerden biri olan Madteos Mamuryan, 1830 yılında İzmir'de dünyaya gelmişti. Çoğunlukla Ermeni edebiyatına ve fikir dünyasına yaptığı katkılarla bilinen Mamuryan, çevirmen, siyasi düşünür, filolog, eğitimci ve ekonomistti. Mamuryan da Mesrobyan Okulu mezunlarından. İzmir'deki eğitiminden sonra ihtisasına Fransa Ermenilerinin ünlü Muradyan Okulu'nda devam etti. Buradan, 1851 yılında ünlü Fransız yazar ve politikacı Lamartine'in elinden ödül alarak mezun olan Mamuryan, sonrasında İzmir'e dönerek Ağabekyan Okulu'nun kurucuları arasında yer almıştır. Aralarında Beaumarchais'in Sevil Berberi, Stendhal'in Kırmızı ve Siyah, Verne'in 80 Günde Devri Alem ve Goethe'nin Genç Werther'in Acıları gibi birçok ünlü yabancı edebi eserin çevirilerini Ermeniceye kazandırmıştır. Döneminin birçok gazete ve dergisi için makaleler kaleme alan Mamuryan, politik gündemi meşgul eden Ermeni Sorunu hakkında da "Tutsak bir milletin yegane kurtarıcısı yine kendi dili, edebiyatı, kendi aydınlanması, kendi azmi ve kendi birliğidir." şeklinde düşüncesini dile getirmiştir. Mamuryan, yeni nesilin çok iyi bir eğitim alması konusunda ısrarcıydı. Bu bağlamda Batı'nın yararlı olan bilim ve tekniğinden yararlanılmalı fakat Doğu'nun değerleri de yitirilmemeliydi. Mamuryan aynı zamanda Çilingiryan ile birlikte toplumda kadın hakları konusunda savaş veren düşünürlerden biriydi. 2 Ocak 1901 yılında doğduğu

---

³⁴⁵ (Seferian 2018; s.172-173).

yerde, İzmir’de hayatını kaybeden Mamuryan’ın öncüsü olduğu **Arevelyan Mamul** gazetesi birkaç yıl daha yayın hayatına devam etti ve 1909 yılında kapandı³⁴⁶.

III.V.III. Sahak Abro(yan) Efendi

15 Eylül 1823’te İzmir’de doğan Sahak Abro Efendi, genç yaşta İstanbul’a göç etmiş ve Bab-ı Ali’nin tercüme bürosunda görev almıştı. 1852 yılı Şubat ayından 1853 yılı Ağustos ayına kadar Krikor Margos ile birlikte **Noyyan Ağavni (Rehber Güvercin)** isimli haftalık bir yayın çıkarmıştır. Hariciye Nezaretinde birçok mühim görevi üstlendikten sonra “Mabeyn-i Humayun Baş Tercümanlığı” ve “Hariciye Nezareti Umumi Katipliği” gibi yüksek hizmetlere atanma başarısı göstermiştir. Abro Efendi, aralarında Jean Baptiste Say’ın “Siyasi Ekonomi” ve Machiavelli’nin “Hükümdar” isimli eserlerinin de bulunduğu önemli eserlerin çevirilerini Türkçe’ye kazandırmıştır³⁴⁷.

III.V.IV. Andon Çelebi (Gavur Andon)

Bursalı Ermeni bir aileye mensup olan Andon, 17. Yüzyılda yaşamış olup zenginliği ve sahtekarlığı ile ün salmış bir tüccardır. Kirli işleri nedeniyle yaşadığı toplumda hemen herkesin nefret ettiği “Gümrük Emni Hasan Ağa” ile kardeş olan Andon, engin dil bilgisine karşın ağabeyini örnek almış ve onun yardımıyla İzmir gümrüğünde elde ettiği mevkiden muazzam bir servet edinmiştir. Andon, devrinin en mühim dilleri olan Türkçe, Rumca, İspanyolca, İngilizce, Ermenice, Farsça, İtalyanca gibi dilleri mükemmel derecede bilmekteydi. Sahtekarlıkları dolayısıyla yakalanıp idam edilen ağabeyiyle aynı kaderi paylaşmak üzereyken, yakalanacağı haberini önceden almasıyla bir Fransız gemisine atlayarak Livorno’ya kaçmıştır. Dabağyan’ın belirttiğine göre ünlü Ermeni tarihçi Eremya (Çelebi) Kömürcüyan, İstanbul Tarihi isimli eserinde kendisinden “Gavur Andon” diye bahsetmektedir³⁴⁸.

III.V.V. Margos Ağabekyan

---

³⁴⁶ (Seferian 2018; s.185-193).

³⁴⁷ (Dabağyan 2010; s.30).

³⁴⁸ (Dabağyan 2010; s.31-32).

1830 yılında İzmir’de dünyaya gelen gazeteci Ağabekyan, Mesrobyan Okulu mezunlarındandı. İhtisasına Fransa’da devam eden Ağabekyan, İzmir’e döndükten sonra Ağabekyan Okulu’nu kurmuş ve burada eğitimlik yapmıştır. İlerleyen yıllarda Tiflis ve İstanbul’da yaşamış; bu kentlerde pek çok gazetede görev almıştır³⁴⁹.

III.V.VI. Isdepan Elmas

1864 doğumlu İzmirli piyanist Elmas, 19. Yüzyılın en önemli piyanistlerinden Franz Liszt’in de öğrencisidir. 1937’de ölene dek birçok ülkede konser vermiştir³⁵⁰.

III.V.VII. Hovhannes Apikyan

1860-1931 yılları arasında yaşamış İzmirli matbaacıdır. 1880 yılında İstanbul’da önce Bahriye Nezareti Matbaası’nda, sonra 1895’te ise Yedikule Ermeni Hastanesi’nde müdürlük görevi yapmıştır. Ermeni matbaacılığı ile ilgili yazılar kaleme almıştır³⁵¹.

III.V.VIII. Krikor Çilingiryan

1833 İzmir doğumlu olan Çilingiryan, Mesrobyan Okulu öğrencilerindendi. İmparatorluğun içinde bulunduğu durumdan hoşnut olmayan Çilingiryan, döneminin önemli yayınlarından **Dzağig (Çiçek)**’i kuran isimdir. Yayınladığı çeviri romanlardan birinin (Victor Hugo-Sefiller) sansüre uğraması sonucu yazar, önce **Dzağig**’in yayını durdurmak zorunda kalmış; 1867 yılında da gazetesini İstanbul’a taşımıştır. Dönemin popüler Fransız eserleri hakkında kaleme almış olduğu makalelerini 1880 yılında **Arevelyan Mamul’de (Doğu Basını)** yayınlamıştır. Çilingiryan, özgürlük, kardeşlik, hümanizm gibi konuların yanı sıra Ermeni kadınlarının eğitimi de hararetle savunmaktaydı. Çilingiryan, 1890’lı yıllarda yazarlığı bırakarak hukuk eğitimi ile ilgilenmiştir. Edebiyatın, halkın kendisini yansıttığını savunan yazar, Modern Ermeniceye ve Ermeni edebiyatına büyük katkısıyla bilinmektedir. Seferian’ın belirttiğine göre Bibliyografyacı Teotig, Krikor Çilingiryan ile ilgili şu ifadeleri paylaşmıştır:

³⁴⁹ (Mildanoğlu 2017; s.237).

³⁵⁰ (Mildanoğlu 2017; s.240).

³⁵¹ (Pamukciyan 2003; s.25).

“Yaşına hürmeten (Türk hükümeti tarafından) şehirde kalmasına izin verilen ve bu anlamda Ermeni halkının İzmir’deki son üyesi olan Çilingiryan, 3 Şubat 1923’te ardında hiçbir varisi olmadan hayata veda etti.”³⁵².

III.V.IX. Dr. Sarkis (Serço) Efendi Garabedian

1795’te Manisa’da dünyaya gelen Sarkis Garabedian, eğitimine Manisa’da başlamış; İzmir’e göç ettikten sonra da Mesrobyan Okulu’nda devam etmiştir. Mezun olduktan sonra, bir müddet kentin meşhur eczanesi Velasdi’de çalışmış, sonrasında İtalya’ya giderek ünlü Pisa Üniversitesi Tıp Fakültesine kaydolmuştur. Yunan İsyanı sırasında Osmanlı Girit Kuvvetleri Başhekimliği görevine tayin edilmiştir. Sonrasında patlak veren Rus Savaşı ile birlikte esir alınarak savaş sonuna kadar Odessa’da kalmıştır. Emekliliğinden sonra Ödemiş’e yerleşmiş ve 1869’da burada vefat etmiştir³⁵³.

III.V.X. Krikor Mseryan

1846’da dünyaya gelen Mseryan, hem Mesrobyan hem de Mikhitaryan Okulu öğrencisiydi. Erken yaşta başladığı ticaret kariyerini sonlandırarak kendini edebiyata ve tercümeyle adanmıştı. Bu amaçla Avrupa’dan çok sayıda kitaplar getirtti. Arkadaşlarıyla bir matbaa kurarak **Medeora (Meteor)**, **Vart yev sokhag (Gül ve Bülbül)** ve **Tistapanutyun (Mitoloji)** isimli birçok eser yayınladı fakat Sultan Abdülhamit tarafından matbaası kapatıldı³⁵⁴.

III.V.XI. Parseğ Keşişyan

1870-1909 yılları arasında yaşayan Keşişyan, Kayserili bir aileye mensuptur. İstanbul’da okuduktan sonra gittiği Avrupa’dan tıp eğitimini yarıda keserek İzmir’e yerleşmiş ve burada bir matbaa kurmuştur. **Arşaluys (Şafak)** isimli bir gazete yayımlayan Keşişyan, genç yaşta vefat etmiştir. Matbaayı devralan kardeşi D. Keşişyan, **Petag (Kovan)**, **Mimos (Soytarı)** gibi birçok eser yayınlamıştır³⁵⁵.

³⁵² (Seferian 2018; s.173-174).

³⁵³ (Dabağyan 2010; s.122-123).

³⁵⁴ (Mildanoğlu 2017; s.243).

³⁵⁵ (Mildanoğlu 2017; s.242).

III.V.XII. Soğomon (Gomidas Vartabed) Soğomonyan (Kevorkyan)

Asıl adı Soğomon olan Gomidas, 26 Eylül 1869'da Kütahya'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Henüz altı aylıkken annesini kaybeden Gomidas'ın bakımıyla babaannesi ilgilenmiştir. Kütahya'da bir Ermeni okulunda okuyan Gomidas, daha iyi bir eğitim alması amacıyla Bursa'daki yakınlarının yanına gönderilse de babasını kaybetmesiyle burada eğitimine başlayamadan Kütahya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Yoksul amcasından başka onunla ilgilenecek kimsenin kalmayışı Gomidas'ı bunalıma sürükler ve eve uğramamaya, aç sefil sokaklarda uyumaya başlar. Şehrin ileri gelenleri çocuğun haline çok üzülenler, rahip Terksakyan tarafından Kevorkyan Ruhban Okulu'na yerleştirilmesini sağlarlar. 12 yaşında katedrale giren Gomidas'ın Ermenice bilmemesi başta Başpatrik IV. Kevork'u sinirlendirse de çocuğun söylediği Ermenice ilahi karşısında mest olarak Ermenice öğrenebilmesi için hiçbir yardımın kendisinden esirgenmemesini istemiştir. Kevorkyan Ruhban Okulu'na girişiyle Gomidas adeta yeniden doğmuştur. Artık imzasını Kevorkyan ismini kullanarak atmaktadır. Burada Ermeniceye hakim olduktan sonra ilgisini müziğe yöneltmiş ve Hampartzum³⁵⁶ nota sistemini öğrenmiştir. Bir arkadaşının daveti üzerine gittiği Eçmiyazin'de, sonrasında ona büyük ün kazandıracak bir uğraş edinmiş; Paskalya Bayramı sırasında köylülerin söylediği şarkıların notalarını çıkarmıştır. 1893'te ruhban okulundaki müzik hocalarından biri kovulunca yerine Gomidas tayin edilmiş bu da arkadaşları arasında kıskançlığa neden olmuştu. Fakat Gomidas sadece bir müzik hocası değil aynı zamanda ruhani bir sığata da sahip olmak istiyordu. Sonraları İstanbul Patrikliği görevinde de bulunmuş olan Khirimyan tarafından kendisine, asıl adı Soğomon değiştirilerek 17. Yüzyılda yaşamış bir müzisyenin ismi olan Gomidas adı verilmiş ve kendisi ruhaniler arasındaki yerini almıştır. Rahip Gomidas yıllarca köy köy gezerek, çoğu kez de gizlenerek köylülerin söyledikleri şarkıların notalarını kaydetti. Okula döndüğünde ise öğrencilerine kendi köylerindeki şarkıları kaydetmeleri gibi ödevler verdi ve bu şekilde Ermenice, Türkçe, Kürtçe gibi birçok dilde binlerce eserlik bir arşiv oluşturdu. Başarılı oldukça çevresinde kendisini kıskananların alaylarına,

³⁵⁶ Hamparsum Limonciyan tarafından Ermeni alfabesindeki bazı seslerin stilize edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu nota sisteminde diyez, bemol gibi ses değiştirme işaretleri bulunmaz. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İslam Ansiklopedisi, "<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d270193>", Erişim Tarihi: 31.05.2018.

iftiralarına maruz kaldı. Khirimyan'ın aracılığıyla bulduğu maddi destek sayesinde Berlin'e giden Gomidas, burada özel akademik dersler aldı³⁵⁷.

Gomidas'ın Berlin'de büyük maddi sıkıntılarla karşılaştığı ve çoğu kez günde bir öğün yemek yiyebildiği bilinmektedir. Almanya'dan geri döndükten sonra onu koruyup kollayan, destek olan Khirimyan'ı kaybeden Gomidas, kendisini istemeyenlerin arasında kaldı. Bu dönemde projeleri iptal edilerek okuldaki müzik eğitmenliğine de son verilmiştir. Sonrasında yanına aldığı yaşlı bir aşçıyla İstanbul'a yerleşen rahip, buradaki liselerde müzik eğitmenliği yaparak, korolar kurmuştur. Enver ve Talat Paşalarla tanışıp ahbaplık kuran Gomidas, yabancı basında da adını duyurmayı başarmıştır. Yurtdışında birçok konser veren rahibin İstanbul'da da "Türk ordusuna bağış" amacıyla düzenlediği konserler mevcuttu. 1915'te çok sayıda Ermeni aydınla birlikte göz altına alınan Gomidas, yanlışlıkla gözaltına alındığını düşünürken trenle Ankara'ya gönderilir. Sonrasında ise at arabalarıyla götürüldükleri Çankırı'da hapsedilmiştir. Burada bir yemek sonrası çok susayan tutuklularla birlikte gelen kovadan su içen Gomidas, içme sırası kendine geldiğinde görevli askerin kovadaki suyu suratına fırlatmasıyla donup kalmıştır. Bu olay sonrası tuhaflaşan, kendi kendine konuşmaya başlayan rahip, birçok kez sinir krizi geçirmiştir. İstanbul'da Halide Edip, Şehzade Abdülmecid Efendi gibi dostlarının yoğun çabası neticesinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Gomidas ve diğer sekiz Ermeni aydınının serbest bırakılması yönündeki telgrafını Çankırı Kaymakamlığı'na göndermiştir. Fakat bu telgraf iki gün boyunca tutuklulardan gizlendi. Tutuklandıktan üç hafta sonra İstanbul'a dönen Gomidas için artık çok şey değişmişti. Sık sık ağlıyor, uyuyamıyor ve sinir krizleri geçiyordu. Onun için endişelenen arkadaşları bir gün polise haber verdiler ve onu kandırarak bir nazırın kendisine müzik ile ilgili birkaç soru soracağını söyleyerek arabaya bindirdiler. Aşçısının da kendisiyle gelmesini isteyen Gomidas, araba Şişli tarafına dönünce kandırıldığı anladı. Şişli'deki bir akıl hastanesine yatırılan rahip, dönemin ünlü psikiyatrlarına muayene oldu. Arkadaşları Gomidas'ın tedavi masraflarını karşılayabilmek için rahibin sahip olduğu her şeyi satmak zorunda kaldılar. Bu dönemde arkadaşlarına düşman olan Gomidas, sonrasında Fransa'ya çok iyi bir kliniğe gönderildi fakat hiçbir iyileşme

---

³⁵⁷ (Pamukciyan 2003; s.356).

belirtisi gösteremedi. Tüm mal varlığı satılınca bir devlet hastanesine nakledilmek zorunda kalınan rahip 1935'te hayatını kaybetti. Anadolu'daki tüm halkların yöresel ezgilerini derleyip kaydeden rahip Gomidas, bugün tüm dünya tarafından tanınan ve takdir edilen bir isimdir³⁵⁸.

III.V.XIII. Nubar (Nubaryan) Paşa

1825 senesinde Azerbaycan tarafından İzmir'e göç etmiş bir ailenin ferdi olarak bu kentte dünyaya gelen Nubar Paşa, Lozan'da Ermeni delegasyonuna başkanlık yapan Boğos Nubar Paşa'nın babasıdır. Yükseköğrenimi İsviçre ve Fransa'da tamamlayan Nubar Nubaryan, Mısır'ın Dışişleri Nazırlığı'nı yapan dayısı Boğos Yusufyan aracılığıyla Mehmet Ali Paşa'nın hizmetine girmiştir. Mısır Demiryolları'nın kurulmasında büyük emek sahibi olan Nubar Nubaryan, Osmanlı Devleti'nden Süveyş Kanalı'nın inşasına yönelik izin alan kişi olması ve Mısır'ın ilk başbakanlık görevini üstlenmesi nedeniyle de önemli bir şahsiyettir³⁵⁹.

III.V.XIV. Boğos Tatikyan

İzmir doğumlu ünlü Ermeni ressam Tatikyan, Osmanlı padişahlarının portrelerini çizmiş olması ve Osmanlı Kıyafetleri Albümü'nü hazırlamasıyla ünlüdür. İllüstrasyon, Taş baskı (litografi) uzmanıdır. Kendisi ayrıca İzmir'deki ilk fotoğrafhaneyi açan isimdir³⁶⁰.

---

³⁵⁸ (Dadyan 2011; s.247-256).

³⁵⁹ (Dabağyan 2010; s.76-80).

³⁶⁰ (Pamukciyan 2003; s.363).

Görsel 3.5.14.1: Tatikyan'ın bir taş baskı gravür çalışması: İzmir'de Simitçi ve Börekçi³⁶¹.

Sayılan isimlerin haricinde bölgede, tüccar Ispartalıyanlar, matbaacı Dedeyanlar, hayırsever ve aydın Gosdantyanlar³⁶², Bardisbanyanlar³⁶³, Balkapanoğulları ve Latifyanlar³⁶⁴ gibi ünlü pek çok Ermeni aile bulunmaktaydı.

³⁶¹ "<http://ekmekhane.blogspot.com/2012/02/?m=0>", Erişim Tarihi: 31.05.2018.

³⁶² (Mildanoğlu 2017; s.239-241).

³⁶³ Günümüzde Ege Üniversitesi bünyesinde kafeterya olarak hizmet vermekte olan Yeşil Köşk, geçmişte Bardisbanyan ailesinin mülküydü. Bkz.: "<http://www.visitizmir.org/tr/ilce/bornova/nasil-gelmeli/bardisbanian-koeskue>". Erişim Tarihi: 31.05.2018.

³⁶⁴ Yapucu, çalışmasında Balkapanoğulları ve Latifyanların özellikle Aydın ve çevresinde çok büyük toprakların sahipleri olduklarını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Yapucu 2007, s.114-115).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. BATI ANADOLU'DA ERMENİLERİN NEDEN OLDUKLARI ASAYİŞ SORUNLARI

IV.I. Ermeni Cemaati Arasında Misyonerlik Faaliyetleri

16. Yüzyılda Osmanlı'nın artık bir süper güç olduğu ve varlığının kabul edilip onunla iyi ilişkiler geliştirilmesinin gerekliliği, birçok Avrupalı hükümdar tarafından anlaşılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkiler kurması, aynı zamanda birçok ulusu bünyesinde barındıran devlet yapısının da gelen diplomatlar vasıtasıyla yabancı etkisine açılması anlamına geliyordu. Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'nda göreve atanan birçok diplomat, geldikleri yerde kendileri ve ülkeleri yararına çalışacak işbirlikçileri arayışına girişmişlerdi. Yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın bünyesinde hareketlenmeye başlayan Gayrimüslim topluluklar, Avrupa için Osmanlı üzerinde nüfuz edebilecekleri hem siyasi hem de ekonomik bir etki unsuru olacaktı. Avrupalı büyükelçiler özellikle Hristiyanlar ve Yahudilerle iyi geçinmeye, onlara sempatik görünmeye çalışıyorlardı. Katolik Avusturya ve Fransa, Protestan İngiltere ve Hollanda ile sonrasında onlara katılacak olan Ortodoks Rusya, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecek müttefik arayışlarındaydılar³⁶⁵.

Bu dönemde Avrupa'da Osmanlıları ve Osmanlı'nın devlet teşkilatını anlatan kitaplar neşredilmiş; Osmanlı bünyesindeki Hristiyan cemaatlerle iyi ilişkiler kurulması tavsiyesini veren birçok yayın çıkmaya başlamıştı. Zaten Roman Katolik Kilisesi'nde de her zaman Doğu Hristiyanlarına karşı bir ilgi mevcuttu³⁶⁶; fakat bundan bahsetmeden önce kısaca Vatikan'ın siyasi geçmişine de değinmek lazım.

Katolik mezhebinin merkezi olan Vatikan, Aziz Petrus adına kurulmuştur. Petrus, Hz. İsa'nın havarilerinden olup aynı zamanda ilk Papa'dır. Sonrasında seçilen diğer tüm Papa'ların ise onu temsil ettiğine inanılır. Papa'lar, Hz. İsa'nın vekilleridir ve Katolik mezhebi inancına göre asla hata yapmazlar. Katolikliği diğer mezheplerden

---

³⁶⁵ (Sonyel 2014; s.124).

³⁶⁶ (Sonyel 2014; s.126).

ayıran ilkelerden biri de budur. Aynı zamanda Hristiyanlık'ın dünya üzerindeki tek efendileri ve koruyucuları oldukları iddiasındadırlar. Bu sebeple dünya üzerinde bugüne dek gerçekleştirdikleri savaş ve talanın, Hristiyanlığın istikbali adına gerekli olduğuna inanmaktadırlar. Bu uğurda bazen kendi dindaşlarına dahi acımasız davranmaktan geri durmamışlardır. Sözü edilen durumla ilgili verilebilecek en iyi örnek herhalde Ortodoks Bizans'ın 4. Haçlı Seferi sırasında yağmalanmasıdır. Tabii izlenen bu politikanın, esasında dini inancın bir gerekliliğinden mi yoksa kazanılmış mevkiiden doğan kişisel hırs ve arzuların mı kaynaklandığı tartışmaya açıktır. Vatikan'ın tarih boyunca tek bir politik amacının olduğu herkesin malumudur. Bu da tüm insanları Katolik Hristiyan Kilisesi çatısı altında birleştirmektir. Papalık makamına göre bu amacın karşısında duran her türlü ideoloji ortadan kaldırılmalıdır. Dolayısıyla İslam dini de bu amacın gerçekleştirilmesinin önündeki bir engeldir ve “Haçlı Seferleri” düzenlenerek ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır³⁶⁷.

Haçlıların, İslam askerleri karşısında uğradığı birçok yenilgi, İslam'ın koruyuculuğunu üstlenen Osmanlı üzerinde başka yolların tatbik edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkardı. Savaş yoluyla parçalanamayan bir imparatorluk pekala işbirlikçiler yardımıyla içten çökertilebilirdi. Bu amaç doğrultusunda yüzyıllardır devletin üst kademelerinde, hemen her hizmette bulunmuş, vatanına ve devletine sadık Osmanlı Ermenileri seçilen hedeflerden biriydi. Vatikan'ın ve emperyalist güçlerin mevcut planlarını gerçekleştirmelerinde, Osmanlı Ermenilerinin mezhebi bütünlükleri içinde Katolik mezhebine bağlı oluşlarını açıkça dile getirmeyen bir grup mevcuttu. Vatanperver Katolik Ermeniler haricindeki bu grup açıkça Batı'nın sözcülüğünü yapmaktan çekinmemiştir. Özellikle Viyana ve Venedik'te yoğun çalışma ve faaliyette bulunan Katolik Mikhitar Appahayr ve onun takipçileri, Batı ile yoğun iletişim içerisindeydiler. Bu dönemde Batı ile Mikhitaristler³⁶⁸ arasındaki dini ve ticari birliğin haricinde Mikhitaristlerin Batı'ya hayranlığı da göze çarpmaktadır zira Katolik Ermeniler, Gregoryenlerden bahsederken “şarklı, doğulu” tabirlerini kullanmaktaydılar. Esasında geleneklere bağlılığı vurgulayan bu tabirler, aynı

³⁶⁷ (Dabağyan 2004; s. 462-463).

³⁶⁸ Mikhitar, “teselli edici” anlamındadır. Dolayısıyla Mikhitaristler de “teselli edenler, teselli ediciler” anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Dabağyan 2004; s.475).

zamanda Batılılığı benimseyenler için “küçük görme, aşağılama” amacıyla da söylenmekte olduğundan Ermeniler arasındaki gönül birliğine yıkıcı etkileri olmuştur. Katoliklerin desteğiyle bir matbaa kuran Mıkhitaristler, buradan kendi tabirleriyle şarklı Ermenileri kendi inanç çizgilerine yakınlaştıracak dini ve kültürel yayınlar çıkarmaya başladılar. Gregoryen Ermeniler arasında da büyük ilgi çeken bu yayınlar arasında Ermenice harflerle Türkçe hazırlanmış gazete ve dua kitaplarından, Katoliklik çizgisinde neşredilmiş Ermeni Tarihi kitaplarına kadar birçok yayın mevcuttu. Tüm bu çalışmaların yanı sıra Katolik Ermenilerin, Ermeni Kadim Kilisesi’ni Vatikan’a bağlamaya yönelik çabaları Doğu Ermenileri ile Patrikhane’nin büyük tepki göstermesine neden oldu³⁶⁹.

Papalığın misyonerlik hareketinin en büyük destekçisi Fransa’ydı. Fransa, mezhep değiştiren Ermenilere maddi olarak yardımlarda bulunmuş ve bu kimselerin Avrupa’da eğitim almalarına olanak sağlamıştır. Mezhep değiştiren Ermenilerin, Papa’nın ve dolaylı da olsa Fransa’nın koruyuculuğu altına girmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nda bu iki gücün kullarının olması demektir. Vatikan’ın eğitim İstanbul’a yolladığı ilk misyoner olan Clement Galano, İstanbul’da Düzyanlar, Kılıcıyanlar gibi önemli ailelerin mezheplerini değiştirmelerinde başarılı olmuştur. Sonrasında Patrikhane vasıtasıyla sınır dışı edilse de, elde ettiği başarı sayesinde sonraki dönemlerde Vatikan tarafından Anadolu’nun çeşitli yerlerine onlarca misyonerin gönderilmesine öncü olmuştur. Fransa’nın Katolikliğe geçen Ermenileri kendi vatandaşı gibi görmesi ve Fransızlara tanınan ayrıcalıkların onlara da tanınmasını talep etmesi, Osmanlı devlet adamları tarafından hiç hoş karşılanılmamaktaydı. Bu bağlamda Sultan II. Mahmut ilk başta, açıkça, Ermeni Katoliklerine karşı baskıcı bir tutum izlemiş ve Patrikhane’ye Katoliklerle aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturması ve onları tekrar bünyesine kabul etmesi konusunda telkinlerde bulunmuştur. Katolikler arasında tekrar Patrikhane bünyesine katılmaya sıcak bakanlar ile Patrikhane yetkilileri, ünlü Hassa mimarı Amira Krikor Balyan ve Darphane-i Amire emini Amira Kazaz Artin Bezciyan’ın konaklarında toplantılar düzenlediler. Yaklaşık dört ay süren görüşmeler neticesinde 2 Nisan 1820 tarihinde imzalanan

---

³⁶⁹ (Dabağyan 2004; s.462-478).

“Sevgiye Davet” (Hıraver Siro) anlaşması ile 7 Mikhitarist rahip ve pek çok Katolik tekrar Patrikhaneye kabul edildi. Patrikhane bünyesine dönülmesini hazmedemeyen misyonerler, “Patrikhane Katolikleri kabul etti, Patrik hepimizi Katolik yapacak” diyerek Gregoryen Ermenileri tahrik ettiler. Patrikhaneye yürüyen öfkeli kalabalık rahiplere saldırdı, Patrik ise bir Türk’ün evine sığınarak canını zor kurtardı. Bu olaydan sonra yakalanan sorumlulardan dört kişi idam edildi ve aralarında Amira Balyan ve Bezciyan’ın da bulunduğu beş kişi sürgün edildi. Gregoryenlerin öfkesinden korkan Katolik rahipler antlaşmadan çekilerek Latin kiliselerine sığındılar ve Fransa’nın koruması altına girmek istediler. 1830 yılında Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleriyle, Ermenilerin kendi bünyesinde ayrıştırılması işlemi başarıyla gerçekleştirilmiş oldu³⁷⁰.

Batı Anadolu’da kiliseler, eğitim kurumları açan; matbaalarda yayınlar çıkaran Katolik misyonerlerin genel anlamda çok da başarılı olduklarını söylemek güçtür. Çünkü Katoliklik mezhebine geçenlerin sayısı azdır. Karpas’ın “1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı”nı referans aldığı çalışmasına göre Hüdavendigar vilayetinde toplam 57818 Ermeni bulunurken, vilayetteki toplam Katolik sayısı 3350 kişidir. Benzer şekilde Aydın vilayetinin toplam Ermeni nüfusu 14440 kişiden oluşurken vilayetteki toplam Katolik sayısı 875 kişidir³⁷¹. Yine Karpas’ın yayımladığı “1906/7 Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti”ne göre Aydın vilayetindeki toplam Ermeni sayısı 18287 iken Katolik Ermeni sayısı 756’dır. Hüdavendigar vilayeti sınırları içerisinde ise toplam 77865 Ermeni yaşamaktayken Katolik Ermenilerin sayısı 2288 kişidir³⁷².

Batı Anadolu’da Katolik misyonerler kadar dahi başarı gösterememiş olan diğer misyonerlik faaliyetleri ise Protestanlar tarafından yürütülmüştür. 19. Yüzyılda özellikle Amerikan tüccarların İzmir’e gelmeleri ve bir kısmının burada kalarak Ermeni ve Rum tüccarlar ile ticari bağlantılar gerçekleştirmeleri, Amerikan Protestanları arasında Osmanlı topraklarındaki Hristiyanlarla yakın ilişkilerin kurulabileceği umudunu doğurmuştur. Bu bağlamda 1810 yılında Boston’da kurulmuş olan The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli örgüte bağlı misyonerler 1820

³⁷⁰ (Dadyan 2011; s.11-14).

³⁷¹ (Karpas 2010; s. 260,280).

³⁷² (Karpas 2010; s.336,338).

yılında İzmir'e gelerek önce Rumlar sonra da Ermeniler arasında faaliyetlerde bulundular. İngiltere ile aralarındaki savaşın sona ermesiyle, Akdeniz'deki ticari faaliyetlerine ağırlık veren Amerika, Osmanlı Devleti ile de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Amerikan Protestan misyonerlerinin Anadolu'da faaliyetlerine başlaması da aynı döneme rastlar. Amerikan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki ilk merkezleri İzmir'dir. Sonrasında merkezlerini İstanbul'a taşıyana kadar faaliyetlerini İzmir'den yürütmüşlerdir. İzmir haricinde faaliyet gösterdikleri yakın çevredeki Manisa, Afyon, Aydın, Akhisar, Ödemiş, Bayındır gibi yerleşim yerlerinde de uç merkezler kurulmuştur³⁷³.

Amerikalıların kurduğu okullardaki eğitim sisteminin Rumlar tarafından beğenilmemesi, Patrikhaneden gelen tepkiler, Rumların milliyetçi yapısı vs. gibi nedenlerle hedefledikleri başarıyı gerçekleştiremeyen Protestan misyonerler ikinci hedef olarak Ermenileri seçmişlerdir. Ermeniler üzerinde canla başla çalışan en ünlü Amerikan misyonerleri Adger ve Riggs'tir. İlk başlarda Adger ve Riggs'in çalışmaları oldukça yavaş ilerlemiştir. Çünkü Ermenilerin mezhep değiştirmeye karşı sert duruşları çalışmalarda ilerlemeyi oldukça zorlaştırmıştır. Hatta Manisa gibi bazı yerlerde zengin gayrimüslim tüccarlar misyonerlerin işlerini zorlaştırmışlar, onlara baskı uygulamışlardır. İlerleyen yıllarda misyonerlerin sık sık yer değiştirdikleri, bir kısmının Amerika'ya döndüğü ve onların boşalan görev yerlerine Amerika'dan yeni misyonerlerin atandığı görülmektedir. Sonraları Akhisar, Aydın ve İzmir'de küçük kiliseler ve yatılı okullar inşa edilmeye başlanmış; kadın misyoner öğretmenler aracılığıyla Rum ve Ermeni çocuklar bir araya toplanarak eğitimler verilmiştir. İzmir'de milliyetçiliğin güçlenmesi ve faaliyetlerin istenen başarıya ulaşamaması dolayısıyla American Board, misyonerlerinin merkezlerini Ödemiş, Aydın gibi bölgelere kaydırmıştır³⁷⁴.

19. Yüzyılda Batı Anadolu'da Protestanlık adına yoğun faaliyetlere girişen diğer bir ülke de İngiltere'dir. British Church Missionary Society isimli kuruluşa bağlı misyonerler Osmanlı topraklarına gelerek önce Müslüman ve Yahudiler arasında

---

³⁷³ (Erdoğan 2012; s.97-100).

³⁷⁴ (Erdoğan 2012; s.104-107).

misyonerlik faaliyetlerine girişmişler, istedikleri başarıyı elde edemeyince farklı mezheplerdeki Hristiyanlar üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Daha önce Katoliklerle yollarını ayıran Ermeni Patrikhanesi İngilizler için uygun bir başlangıç noktası olarak görülmüştür. İngilizlerin Osmanlı topraklarına yolladığı ilk misyonerlerden olan William Goodell, kurnazca davranarak öncelikle İstanbul Ermeni Patriği Balatlı Garabet'e uğramış ve kendisini tanıtarak Anadolu'da insanların inançlarını kuvvetlendirmek, onlara İncil'i tanıtmak, yoksul Ermeni çocukları için yatılı okul açmak istediğini söyleyerek Patrikhane'nin desteğini istemiştir. Patrik Garabet ise Goodell'e faaliyet alanının Hristiyan olmayan topluluklar olması gerektiği yönündeki görüşünü bildirmiştir. Goodell, amacının herkese İncil'i ve doğru doktrinleri öğretmek olduğunu söyleyerek fiili çalışmalarına başlamış ve en azından bir müddet Patrikhane'nin kendisinin faaliyetlerine göz yumacağından emin olmuştur. İstanbul'un yanı sıra İzmir, Bursa, Gemlik gibi yerlerde çalışmalar yürüten misyoner Goodell'e zamanla başka misyonerler ve Beyrut, Malta gibi yerlerden gelen Protestan Ermeni rahipler de katılmıştır. İlerleyen dönemlerde misyonerliğin yasak olduğu Osmanlı Devleti'nde, Protestan misyonerler yaşadıkları evlerin bir kısmını şapele çevirerek ibadet etmekte, vaazlar vermektedirler³⁷⁵.

Kendilerine katılan çok az sayıdaki (37 erkek, 3 kadın) Protestan mürit ile birlikte, 1846 tarihinde, Patrikhane'nin ve Bab-ı ali'nin tehdit ve uyarılarına rağmen Protestan Kilisesi, İncil okunup dualar edildikten sonra resmen kurulmuştur. Kendilerini artık Ermeni Patrikliğinden ayrı gördüklerinden dolayı, Protestanların işlerini yürütecek, devletle ilişkilerini düzenleyecek kimseleri yoktur. İngiltere ve Prusya sefirleri, Osmanlı yönetiminden, Protestanlara da diğer cemaatlerde olduğu gibi bir piskopos, reis tayin etmesini talep etmişlerdir. Sayıca az olmalarından dolayı Bab-ı ali başta bu duruma pek olumlu bakmasa da daha sonra cizye, mürur gibi işlemlerle ilgilenmesi için kendilerine bir İhtisab Nazırı atanmış, Protestanların idaresi için de Isdepan Seropyan "Protestan Vekili" olarak tayin edilmiştir³⁷⁶.

---

³⁷⁵ (Sarıyıldız 2002 ; s.249-254).

³⁷⁶ (Sarıyıldız 2002; s.264-266).

19. Yüzyıl'da yürütülen misyonerlik faaliyetleri hem cemaatlerin bütünlüğünü parçalamış hem de devlette kargaşaya yol açmıştır. Fransız, İngiliz, Amerikan ve Prusyalı sefirler, diplomatlar misyonerleri kullanarak başta Ermenileri propaganda malzemesi yapmış, onların haklarını koruma bahanesiyle devletin iç işlerine ve kendi tebaasıyla olan ilişkilerine müdahalede bulunmuşlardır. Kurulan okullar ve verilen dini eğitimlerle söz konusu gruplar, önceden tasavvur edilen kalıplara sokulmaya çalışılmıştır³⁷⁷.

Önce Katoliklerin ve sonra da Protestanların ayrılmasıyla Ermeni Kadim Kilisesi parçalanmıştır. Aynı milletten ve aynı inançtan olan insanlar birtakım çıkarlar uğruna feda edilerek birbirlerine düşman hale getirilmişlerdir. Osmanlı'yı içten çökertme aşamalarından birini oluşturan, dini bütünlüğü parçalama faaliyetleri, emperyalist güçlerin ve onlara bağlı çıkar gruplarının, amaçlarını gerçekleştirebilmek uğruna kendi dindaşlarını dahi kullanmaktan çekinmeyeceklerini göstermesi açısından ibret vericidir.

IV.II. Asayiş

Fransız İhtilali sonucunda dünyaya yayılan “özgürlük”, “adalet” ve “ulus devlet” kavramları, özellikle 19. Yüzyılda İmparatorlukların bekasını tehdit etmeye başlamış; imparatorluk bünyesindeki milletler kendi özgürlüklerine sahip olma, kendi adaletlerini sağlayan birer ulus devlet olma idealiyle ayaklanmaya başlamışlardır. Söz konusu durum, Osmanlı İmparatorluğu için de büyük bir sorun teşkil ederek Balkanlardan Kafkaslar ve Arap Yarımadasına kadar İmparatorluk bünyesinde bulunan pek çok milletin devlet otoritesine isyan ederek, bağımsızlık talebinde bulunmasına sebebiyet vermiştir.

19. Yüzyılın son çeyreğinde bağımsızlık talebinde bulunan Ermeniler, Osmanlı'nın son dönemlerinde, İmparatorluk'taki kargaşanın tam da merkezinde yer almaktaydılar. Yüzyıllar önce Doğu Roma'nın baskısı ve zulmüne karşı Türklere sığınan bu millet, artık dini ve milli bütünlüklerini parçalayan Batı'yi ve Rusya'yi “kurtarıcı” olarak görmekteydiler. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin

---

³⁷⁷ (Sarıyıldız 2002; s.266).

Antlaşması'nın maddeleri arasındaki "Osmanlı Hükümeti, bünyesindeki Ermeni halkını Kürt ve Çerkez unsurlara karşı korumayı taahhüt eder" ifadesi ile Ermeniler, Osmanlı Hükümeti tarafından korunmadıklarını gerekçe göstererek sık sık Avrupa'nın müdahalesini talep etmişler ve silahlı mücadeleye girişmişlerdir. 1905 yılına kadar geçen süre zarfında, hedefledikleri bağımsız vatana kavuşabilmek için oluşturdukları komitalarla Ermeni fedailer, bu topraklardaki ilk terör faaliyetlerini de gerçekleştirmiş oldular. Ermenilerin ilk silahlı eylemleri Doğu Anadolu'da, Ruslar ve Batı desteğindeki "İntikam", "Kara Haç" gibi çeteler vasıtasıyla olmuştur. Çeteleri organize eden "Armenakan" isimli komita, Van'da "Mıgırdiç Portakalyan" isimli bir öğretmen tarafından 1880'lerde kurulmuştu. Hükümet güçlerinin gerçekleştirdiği baskınla yurtdışına (Marsilya'ya) sürülen Portakalyan, burada yayınlar çıkarmış ve Ermeniler için devrimci söylemlerde bulunmuştur. Öztarsu, Portakalyan'ın iki konuda önemli bir şahsiyet olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, Anadolu'da eğitim kisvesi altında illegal örgütlenmelere öncülük etmesi; ikincisi ise Avrupalı Ermeniler arasında ihtilalci fikirlerini yayma imkanı bulmasıyla Anadolu'daki silahlı eylemlere diaspora desteğinin önünü açmasıdır³⁷⁸.

1880'lerin sonunda Cenevre'de kurulan Hınçak ve 1890 yılında Tiflis'de kurulan Daşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu), Armenakan'ın mirasına sahip çıkan iki örgüttür. Çalışma ilkeleri arasında hedefleri gerçekleştirmek için her türlü propagandanın, silahlı eylem ve gösterinin meşru sayılabileceğini belirten Hınçak ve "Türk'ü ve Kürt'ü nerede ve hangi şartta görürsen öldür; gericileri, sözünden dönenleri öldür, intikam al" söylemi ile ünlü, nasyonel sosyalist Daşnak örgütleri din adamlarının da yönlendirmeleriyle Ermeni halkının desteğini kazanmaya çalışmıştır. Zaman zaman birbirlerini dinsizlikle suçlayan ve düşman ilan eden bu iki örgüt, aralarında mebusluk dahi yapmış olan üyeleri vasıtasıyla Anadolu'nun batısından

---

³⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Fatih Öztarsu, "Osmanlı'daki İlk Ermeni Silahlı Hareketleri", *Beyaz Tarih* (28.04.2015), "<http://www.beyaztarih.com/osmanli-tarihi/osmanlidaki-ilk-ermeni-silahlı-hareketleri>", Erişim Tarihi: 03.06.2018.

doğusuna kadar pek çok yerde örgütlenerek Osmanlı Bankası Baskını ve Yıldız Suikast Girişimi gibi silahlı eylemlerde bulunmuşlardır³⁷⁹.

Görsel 4.2.1: Kirmastı'da Ermeni Komitacılara Ait Silahlar³⁸⁰.

Osmanlı'da faaliyet gösteren, yabancı devletlere ait posta kuruluşları vasıtasıyla işbirlikleriyle haberleşen, bu sayede örgütlenen ve yine yabancı ülkelere ait gemilerden silah temin eden Ermeni komitacılarını birçok kez Osmanlı zaptiyeleri

³⁷⁹ "<http://www.beyaztarih.com/osmanli-tarihi/osmanlidaki-ilk-ermeni-silahlı-hareketleri>", Erişim Tarihi: 03.06.2018.

³⁸⁰ 1878 yılında, Hüdavendigâr vilayetine bağlı Kirmastı'da ele geçirilen Ermeni komitacılara ait silahlar. (BOA. FTG.f./ 1878--).

yakalasa da bu kimseler, ya yabancı sefirlerin baskısıyla ya da Patrikhane'nin güvence vermesiyle³⁸¹ serbest bırakılmakta ya da sürgüne gönderilmekteydiler³⁸².

Görsel 4.2.2: İnegöl Kazasında Ermeni Komitacılar Ele Geçirilen Silahlar³⁸³.

1840'lı yıllardan itibaren Ermeniler, gerek Rusya'ya gerek Amerika ve Avrupa ülkelerine (çoğunlukla akrabalarının yanına) daha iyi koşullarda yaşama ümidiyle göç etmeye başlamışlardı. Bu göçler aynı zamanda günümüz Ermeni diasporasının da ilk temellerini oluşturmaktadır. “Mürur tezkereleri” başlığı altında da bahsedildiği gibi 19. Yüzyılda hareketleri devlet tarafından en çok takip edilen gruplardan biri de Ermenilerdir. Çoğu kez “zararlı yayınlar” taşıdıkları ya da geri döndüklerinde tehlike

³⁸¹ (Turna 2013; s.184).

³⁸² (Selvi 2011; s.17-18).

³⁸³ (BOA. FTG.f./ 1655--), 29 Ekim 1915.

oluşturabilecekleri gerekçesiyle; mürur talepleri çoğunlukla reddedilen Ermeniler ya başkalarına ait tezkerelerle seyahat etmeye çalışmakta ya da görevli zabıtlere rüşvet vererek usulsüz tezkereler elde etmekteydiler³⁸⁴.

Zaman zaman yabancı diplomatların da usulsüzlüklere karıştığı bilinmektedir. 1847 yılında İzmir'deki İran konsolos vekilinin, Ermenilere sahte pasaport düzenlediğine ve bu eyleme karşı devletin resmi girişimlerde bulunduğu dair bilgiler içeren Meclis-i Vala mazbatası, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde mevcuttur³⁸⁵.

Görsel 4.2.3: Karacabey Kazası, Ermeni Komitacılar Ait Silahlar³⁸⁶.

³⁸⁴ (Turna 2013; s 158-159).

³⁸⁵ Meclis-i Vala'ya ita buyrulan bir kıt'aya göre, İzmir'de bulunan İran şehbenderi vekili, Ermeni milletinden eşhasa celp ile her birisinin aktardığına göre beş yüz ve bin kuruş karşılığı meş'ar kağıtları verdiği ile bu işe devam ederse kendisinin sürüleceği bilgisine dair. (BOA. A.} MKT.MVL./ 6-40-), 8 Aralık 1847.

³⁸⁶ Hüdavendigâr vilayetine bağlı Karacabey kazasında ele geçirilen Ermeni çetelere ait silahlar. (BOA. FTG.f./1674--), 1882.

19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarında çoğunlukla dışardan gelen Ermenilerin, Batı Anadolu'daki yerleşik yoksul Ermenileri kandırarak kirli emellerine alet ettikleri anlaşılmaktadır. 1905 yılında İzmir'de kasaplık yapan Anderyas (ya da Antreas) Nalbantyan ve kardeşi Dikran Nalbantyan, polise verdikleri ifadelerde, kendilerinin aslen Manisalı olduklarını, bir gün Agop takma adlı dışardan gelen zayıfça, kumral, mavi gözlü bir Ermeni'nin kendilerine İzmir'de kuracakları iş yeri için sermaye sözü vererek onlardan yardım talep ettiğini belirtmişlerdir. Yardımın ne olduğunu sorduklarında ise Agop, Nalbantyan kardeşlerin açacakları iş yerinden pasaportsuz birtakım adamları kaçıracağını söylemiştir³⁸⁷.

Nalbantyan kardeşler daha sonra verdikleri ifadelerde, Agop'un teklifini kabul ederek işyerini açtıklarını, Agop vasıtasıyla tanışmış oldukları bazı kimselerin sepetler içinde Manisa ve çevre yerlere bomba ve silah taşıdıklarına şahit olduklarını söylemişlerdir. Kardeşlerin öğrenebildiklerine göre Agop ve adamları "Kasaba (Turgutlu) Demiryolu Köprüleri, Basmane İstasyonu, Kemalpaşa Çayı Köprüsü, Aydın Kumpanyasının Punta İstasyonu, Kemer İstasyonu, İzmir Hükümet Konağı, Pasaport Dairesi, Aydın İstasyonu, Credit Lyonnais Bankası" gibi yerlerde bombalı eylemler düzenlemeyi planlamaktaydılar; fakat Yıldız'daki başarısızlık üzerine eylemlerini 1,5 ay ertelemişlerdi³⁸⁸.

Güvenlik güçlerinin yakaladığı bir başka komitacı olan Mihran Kıyıcıyan isimli şahıs ise, polise verdiği ifadesinde kendisinin aslen Manisalı olduğunu fakat ailesiyle birlikte İzmir'de yaşadığını ve Sivrihisarlıyan mağazasında çeyiz eşyası sattığını belirtmektedir. Aynı mağazada kısa bir dönem birlikte çalıştığı Keğork Ağapetyan isimli biriyle arkadaşlık kurduğunu ve onun "Ermeniler bağımsız olmalı" türünden fikirlerinden etkilenerek komitacılara katıldığını söylemiştir. Mihran zaman zaman, Keğork'un ecnebi görünümlü Ermenilerle gezdiğini fakat kendisinin onlarla hiç tanışmadığını ifade etmiştir. Keğork, işten ayrıldıktan bir müddet sonra Mihran'ın

---

³⁸⁷ (Mutluçağ 1986; s.19-28).

³⁸⁸ (Mutluçağ 1986; s.35-39).

yanına mağazaya gelmiş ve kendisinin iki arkadaşıyla firar edeceğini, isterse onun da kendilerine katılabileceğini belirtmiştir. Mihran'ın güvenlik güçlerine aktardığı bilgilere göre çete, çok sayıda bomba ve silahın başka yerlere taşınmasına aracılık etmiştir. Ayrıca çetenin toplantı yaptığı evlere düzenlenen baskınlarda çok sayıda zararlı yayın ile sabotaj planları ele geçirilmiştir³⁸⁹.

1906 yılında güvenlik güçlerinin ele geçirdiği bir mektupta yer alan şifreli ifadeler dikkat çekicidir. Mektuplarda şifreli ifadelerin kullanılması, artık Osmanlı güçlerinin posta denetimlerini sıkılaştırdığını göstermesi açısından da önemlidir. Bulgaristan'ın Lom şehrindeki A. Mardikyan tarafından İzmir'deki Daşnak üyesi L. Torosyan'a gönderilen mektupta "Mektubunuzu aldım ve vaftiz babaya verdim" ile "Münasip vakitte bize müracaat etmiş olsaydın daha çabuk kurtulmuş olurdun" gibi üstü kapalı ifadelerin yer aldığı görülmüştür. Yapılan araştırma neticesinde, L. Torosyan adlı kişi hakkında İzmir İstinaf Mahkemesi'nin idam kararı almış olduğu öğrenilmiş; fakat kişiye ulaşılamamıştır³⁹⁰.

---

³⁸⁹ (Mutluçağ 1986; s.40-43).

³⁹⁰ (Selvi 2011; s.222-224).

SONUÇ

19. Yüzyıl, Dünya siyasi tarihi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Birçok sosyo-politik, ekonomik ve bilimsel gelişmenin yaşandığı bu yüzyılda, Dünya demir ağlarla örülmeye başlanmış, kıtalar birbirine bağlanmıştır. Ulaşım ve iletişim alanlarında yaşanan teknolojik gelişmeler, uzak diyarlar arasında bilgi alışverişini mümkün kılmıştır.

Farklı coğrafyalar hakkında edinilen yeni bilgiler, insanlarda her zaman merak uyandırır. Bu yargı, 19. Yüzyıl için de geçerlidir. İnsanlar, teknolojik ve ekonomik gelişmenin etkisiyle iş bulma, daha iyi koşullarda yaşama ya da merak ettiği yerleri görme isteğiyle seyahat etmişlerdir. Bununla birlikte, 19. Yüzyıl, Fransız İhtilali'nin yaydığı fikir akımları neticesinde, imparatorlukların dağılma tehlikesinin bulunduğu; bu yüzden devletlerin merkezileşmeye, vatandaşlarının hareketleri üzerinde kontrol sağlamaya çalıştıkları bir yüzyıldır. Devlet yöneticilerinin uygulamaya koyduğu "izin belgesi" taşıma zorunluluğu, insanların neden belirtmeksizin, istedikleri gibi seyahat etme özgürlüklerini ellerinden almıştır. 19. Yüzyılda Osmanlı'ya gelen seyyahların ne amaçla geldiklerinin, nerelere uğradıklarının ve bu süreçte ne gibi problemlerle karşılaştıklarının öğrenilebilmesi için de söz konusu "izin yazıları"ndan bilimsel araştırmalarda yararlanılmaktadır. Mürur tezkereleri, devletin bireyler üzerindeki kontrol mekanizmalarından biri olmasının yanı sıra, günümüz kimlik kartı ve pasaport belgelerinin öncüsü olması; ayrıca, söz konusu devrin karışık siyasi durumu hakkında bilgi vermesi ve ekonomik getirisi sebebiyle kaynak belge niteliğindedirler.

Sahip olduğu coğrafyanın zenginliğinden dolayı, her dönem, Avrupa'nın gıpta ettiği Osmanlı ülkesine 19. Yüzyılda pek çok gezgin uğramıştır. Başkentin yanı sıra, Hristiyan uygarlığı için önem arz eden yerleşim yerlerini görme ümidiyle, Batı Anadolu'ya gelen birçok seyyah ve misyoner bulunmaktadır. Sahip olduğu kültürel hazinenin yanı sıra, ticari öneme de haiz olan bu bölge, seyyahlarla birlikte dünyanın dört bir yanından tüccarların da uğradığı ve iş bağlantıları gerçekleştirdiği bir coğrafyadır. 19. Yüzyıl'da, Batı Anadolu'nun yabancıların gözlemleriyle öğrenilebilmesi için bu seyyahların anıları büyük önem taşımaktadır.

Yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesindeki asli unsurlardan biri olan Ermeniler, Anadolu'nun hemen hemen her yerinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Eğitime önem veren ve son derece gelişmiş bir ticari yeteneğe sahip bu millet, diğer bölgelere nazaran daha az sayıda olsalar da özellikle bölgeyi ziyaret eden seyyahların anlatımlarından anlaşıldığı üzere Batı Anadolu'nun ticari ve sosyo-kültürel hayatında son derece etkili olmuşlardır. Seyyahlara göre Ermeni tüccarlar, Batı ile yoğun ticari ilişkiler içerisindeydiler. Ayrıca ticari yetenek konusunda Rum ve Yahudileri geride bırakan Ermeni tüccarlar, ağırlıkla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Farsça gibi birçok dili biliyor olmaları ve Osmanlı bürokrasisi üzerindeki hakimiyetleri sebebiyle Batılılar tarafından 19. Yüzyılda ticaret ve iş bağlantıları konusunda tercih edilen kimselerdi.

Seyyahların anlatımlarından yapılan diğer bir çıkarıma göre, Batı Anadolu'da diğer gayrimüslim topluluklara istinaden Türklere örf-adet konusunda daha yakın olan Ermeni milletinin kadınlarının güzelliği dillere destandır. Bölgeyi ziyaret eden pek çok seyyahın Ermeni kadınlarının güzelliklerinden övgü ile bahsettikleri görülmüş olup giyim kuşamlarına verdikleri önem sebebiyle seyyahlar tarafından takdir edildikleri tespit edilmiştir.

Ermeniler tarafından bölgede kurulan kiliseler, okullar, matbaalar, ticarethaneler, hastaneler ve yardım kurumları arşiv belgelerinde ve ticaret almanaklarında yer almaktadır. Bu bağlamda, bölgedeki diğer gayrimüslim unsurlara göre nüfusça az olmalarına rağmen, Ermeniler bölgenin ekonomik, eğitim ve sosyo-kültürel hayatına damga vurmuşlardır.

Batı Anadolu toplumunun, Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin 19. Yüzyılda eğitim ve kültür alanındaki reformlarına şahit olduğu tespit edilmiştir. Dünyaca ünlü pek çok Ermeni'nin doğup büyüdüğü yer olan bu bölge, tarihçiler tarafından "Ermeni Rönesansı" olarak bilinen dönemin de başladığı yerdir. Yurtdışında, ağırlıkla Fransa'da yüksek ihtisas yaptıktan sonra ülkelerine dönen Ermeni aydınların, halkın eğitimde büyük sorumluluk üstlenmiş oldukları ve Ermeni milletinin kendi dillerini, edebiyatlarını zenginleştirmelerinde kilit rol oynadıkları sonucuna varılmıştır. Seyyahlar, anılarında bu aydınlar tarafından kurulan okullardan takdirle bahsetmektedirler. Ayrıca Ermeniler tarafından o dönemde kurulan matbaalarda

yayımlanan, başka dillerden yapılan çeviriler ile basılan Ermenice, Türkçe, Fransızca eserler, halkın okuma alışkanlığı kazanması yönünde birtakım çabaların olduğunu da göstermektedir.

Ermenilerin, sanat alanında da Batı Anadolu toplumuna katkıda buldukları sonucuna varılmıştır. 19. Yüzyılda bu bölgede yaşamış ve sanatsal faaliyetlerde bulunmuş pek çok Ermeni, ölümlerinin üzerinden uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, günümüzde dahi dünya çapında üne sahiptirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyılda, içinde bulunduğu siyasi durum, diğer gayrimüslim topluluklarla birlikte Ermenileri de derinden etkilemiştir. Bu dönemde Avrupalı büyük güçlerin, Osmanlı Ermenilerini kullanarak, devleti içten parçalama hedefiyle çeşitli girişimlerde buldukları tespit edilmiştir. Öncelikle misyonerler vasıtasıyla Ermeniler çeşitli mezhep gruplarına bölünmüş; sonrasında ise bu gruplar Avrupalı güçler tarafından koruma altına alınarak devletle bağları kesilmeye çalışılmıştır. Anadolu'da pek çok ayaklanma ve terör olayı gerçekleştiren Ermeni çetelerin, Batı Anadolu'da da güvenlik sorunlarına yol açmış oldukları görülmektedir. Ermeni çeteler, bölgede çoğunlukla silah-adam kaçakçılığı, suikast ve sabotaj girişimleri ile zararlı yayınların basım ve dağıtımını gibi faaliyetler içerisinde bulunmuşlardır. Bu eylemler sırasında yakalanan bir kısım suçlu ise idam edilmiştir.

Bu çalışmada, 19. Yüzyılda Batı Anadolu'yu ziyaret eden seyyahların anlatımlarıyla genel sosyo-ekonomik ve kültürel görünüm hakkında bilgi verilmiş olup; bölgedeki Ermeni nüfusuna, Ermeni kurumlarına ve Ermenilerin Batı Anadolu toplumuna katkılarına değinilmiştir. Anadolu'nun kadim halklarından Ermenilerin, yüzyıllar boyunca Türklerle yan yana, huzur içinde yaşadktan sonra, Avrupalı devletlerin emperyal amaçları uğruna nasıl kurban edildikleri de çalışmada yer almaktadır. Daha fazla seyahatnameye ulaşılarak ve Ermenice yayınlar da dahil edilerek yapılabilecek bu tarzdaki çalışmaların, gerek Batı Anadolu gerekse Ermeniler hakkındaki akademik çalışmaları destekleyeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), Nr:46/5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vala Evrakı (İ.MVL.), Nr:58/1101.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.} MKT.MVL.), Nr:6/40.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.} MKT.MVL.), Nr:32/41.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.} MKT.MHM.), Nr:534/33.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Müteferrik Evrakı (A.} M.), Nr:4/94.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Müteferrik Evrakı (A.} M.), Nr: 21/17.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, FTG.f.. /348--.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, FTG.f.. /1060--.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, FTG.f.. /1655--.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, FTG.f.. /1674--.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, FTG.f./1878--.

Aydın Vilayet Salnamesi- 1297 (İSAM).

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi-1314 (İSAM).

SEYAHATNAMELER

ARUNDELL, Francis V. Jago (1828). *A Visit to The Seven Churches of Asia With An Excursion Into Pisidia*, (London: Published by John Rodwell, Bond Street), (E-Kitap) "<http://books.google.com.tr>". Erişim Tarihi: 25.02.2018.

(1834). *Discoveries In Asia Minor Vol-I*, (London: Published by Richard Bentley, New Burlington Street), (E-Kitap) "<http://books.google.com.tr>". Erişim Tarihi: 25.02.2018.

BARKLEY, C. Henry (2007). *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, Çev.: Nil Demir, (İstanbul: Kesit Yayınları).

BURNABY, Frederick (1998). *Küçük Asya Seyahatnamesi, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876, [On Horseback Through Asia Minor]*, Çev.: Meral Gaspıralı, (İstanbul, Sabah Kitapçılık).

BUSCH, Moritz (1870). *Die Türkei: Reisehandbuch für Rumelien, die untere Donau, Anatolien, Syrien, Palastina, Rhodus und Cypem, Zweite Verbesserte Auflage*, (Triest: Literarisch-Artistische Anstalt/ Julius Ohswaldt), Bayerische Staatbibliothek- München, (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 17.03.2018.

CHATEAUBRIAND, François-Rene (1812). *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary During The Years 1806 and 1807 Vol.1*, Çev.: Frederic Shoberl, (London: Printed for Henry Colburn), (E-Kitap) “<http://books.google.com.tr>”. Erişim Tarihi: 30.01.2018.

DALLAWAY, James (1797). *Constantinople Ancient and Modern, with Excurtions to the Shores and Island of the Archipelago and to the Troad*, (London: Printed by T. Bensley), (E-Kitap) “<http://archive.org>”. Erişim Tarihi: 19.01.2018.

DÖBEL, Ernst Christoph (1843). *Wanderungen im Morgenland*, Herausgegeben von Ludwig Storch, (Döbels Selbst Verlag-III), (E-Kitap) “<http://play.google.com/store/books>”. Erişim Tarihi: 13.02.2018.

DU CAMP, Maxime (1848). *Souvenirs et Paysages d'Orient*, (Paris: Chez Arthus Bertrand), (E-Kitap) “<http://play.google.com/store/books>”. Erişim Tarihi: 26.03.2018.

EVLİYA ÇELEBİ (2016). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi IX. Cilt*, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

FELLOWS, Charles (1852). *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in The Proviencie of Lycia*, (London: Published by John Murray, Albemarle Street), *The Library of the University of Michigan*, (E-Kitap) “<http://archive.org>”. Erişim Tarihi: 28.02.2018.

FERRIERES-SAUVEBOEUF, Comte de Louis François (1790). *Mémoires Historiques, Politiques et Géographiques des Voyages du Comte de Ferrières-Sauveboeuf, faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782, jusqu'en 1789; avec ses Observations sur la Religion, les Moeurs, le Caractère et le Commerce de ces trois Nations*, (A Maestricht Chez T.P. Roux), (E-Kitap) “<http://archive.org>”. Erişim Tarihi: 19.01.2018.

FLAUBERT, Gustave (2016). *Doğu'ya Yolculuk (1849-1851)*, [Voyage en Orient], Çev.: Yaşar Aytunç, (İstanbul: Sel Yayıncılık).

FLIEDNER, Theodor (1858). *Reisen in das heilige Land, nach Smyrna, Beirut, Constantinopel und Cairo, in den Jahren 1851, 1856 und 1857 / Theil-I*, (Düsseldorf: Buchdruckerei von H. Voss), British Museum, (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>". Erişim Tarihi: 19.03.2018.

HALLER, Karl von (1871). *Orientalische Ausflüge*, (Ingenbohl/ Kt. Schwyz: Verlag des Katholischen Bücher Vereins). Bayern Staatsbibliothek, (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>". Erişim Tarihi: 11.03.2018.

HARRIS, J. Rendel ve Helen B. HARRIS (2008). *Ermeni Mektupları (Ermenistan'daki Yakın Dönem Kıyımlarından Canlı Tablolar, 1896-1897)*, [Letters from The Scenes of The Recent Massacres in Armenia], Çev.: Ömer Öztürk, (İstanbul: Yaba Yayınevi).

LUBENAU, Reinhold (2012). *Osmanlı Ülkesinde 1587-1589 II*, Çev.: Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi).

LÜDEKE, Christoph Wilhelm (1780). *Beschreibung des Türkischen Reiches nach seiner Religions und Staatsverfassungs*, (Leipzig: ben Johann Friedrich Junius), (E-Kitap) "<http://books.google.com.tr>". Erişim Tarihi: 16.01.2018.

MONTAGU, Lady Mary Wortley (1861). *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, (Edited by her grand-son Lord Wharnclyffe), (London: by Henry G. Bohn), (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 24.01.2018.

MYLLER, P. Angelicus Maria (1735). *Peregrinus in Jerusalem, Reiss Beschreibungen in Europa, Asia und Africa*, (Wien & Nürnberg: ben Peter Conrad Monath), (E-Kitap) "<http://books.google.com.tr>". Erişim Tarihi: 15.01.2018.

POCOCKE, Richard (1745). *A Description of The East and Some other Countries Vol. II. Part II*. (London: Printed for the author, by W. Bowyer), (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 12.01.2018.

POLONYALI SIMEON (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16.Asır Türkiye'si*, Çev.: Hrand. D. Andreasyan, (İstanbul: Köprü Kitap).

RAMBER, Lui (2011). *Gizli Notlar*, (Ed.: Ömer Hakan Özalp), Çev.: Mehmet Gayur Bleda, (İstanbul: Ark Kitapları).

ROSS, Ludwig (1850). *Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Riederlassungen in Kleinasien*. (Halle: Published by C.E.M. Pfeffer), *The Library of Taylor Instution/ Oxford University*, (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 09.03.2018.

SCHERZER, Karl v. (2001). *İzmir 1873, [Smyrna, mit Besonderen Rücksich auf die Geographischen, Wirtschaftlichen und Intellectuelles Verhältnisse von Vorder-Kleinasien]*, Çev.: İlhan Pınar, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını).

SEIFF, Julius (1875). *Reisen in der Asiatischen Türkei*. (Leipzig: J.C. Hinrichsische Buchhandlung), *Bayern Staatbibliothek*, (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 14.03.2018.

SPON, Jacob (1678). *Voyage d'Italie de Dalmatie de Grece et du Levant: fait aux annees 1675 et 1676*, (Lyon: Chez Antoine Cellier le fils, rue Merciere, a la Constance, avec Privilege dy Roy) (E-Kitap) Gallica- Bibliotheque Nationale de France / Dijital Kütüphane, "<http://bnf.fr>". Erişim Tarihi: 05.01.2018.

TANCOIGNE, J. Michel (1817). *Voyage A Smyrne, Dans l'Archipel et l'ile de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814: Volume 1*, (Paris: Nepveu), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>". Erişim Tarihi: 11.02.2018.

TAVERNIER, J. Baptiste (1676). *Les Six Voyages*, (E-Kitap) Gallica- Bibliotheque Nationale de France / Dijital Kütüphane, "<http://bnf.fr>". Erişim Tarihi: 05.01.2018.

TOURNEFORT, J. Pitton de (1718). *Relation d'un Voyage du Levant*, (Paris: Aux depens de La Compagne), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>". Erişim Tarihi: 10.01.2018.

TURNER, William (1820). *Journal of a Tour in The Levant-Vol.3*, (London: Published by John Murray), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>". Erişim Tarihi:1902.2018.

KİTAPLAR

AKDAĞ, Mustafa (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, (Ankara: Barış Yayınları).

APOSTOLOU, Irini (2013). *Doğu'da Seyyahlar: 19. Yüzyılda Görsel Bakış Açılıarı (18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış)*, (Editör: Jean-Luc Maeso, Marie-Valerie Lesvigne), (İstanbul: Arkas Holding A.Ş).

ARMAOĞLU, Fahir (2016). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, (İstanbul: Timaş Yayınları).

ATAY, Çınar (2012). *İzmir Rıhtımında Ticaret Kordon Boyunda Yaşam 1610-1940*, (İzmir: İzmir Ticaret Odası Kültür Sanat Yayınları 13).

BATUR, Atilla (2002). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat III/I*, (Kütahya: Kütahya Belediyesi Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları).

BAYKARA, Tuncer (1974). *İzmir Şehri ve Tarihi*, (İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası).

BEYRU, Rauf (2011). *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, (İstanbul: Literatür Yayıncılık).

CUINET, Vital (1893). *La Turquie D'Asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie-Mineure*. (Paris: Ernest Leroux).

DABAĞYAN, Levon Panos (2010). *Geçmişten Günümüze Millet-i Sadıka, Osmanlı Ermenileri, Amiralalar-Devlet Adamları-Mimarlar-Hekimler-İlim Adamları*, (İstanbul: Yedirenk Yayıncılık).

(2004). *Türkiye Ermenileri Tarihi*, (İstanbul: IQ Yayınları).

DADAYAN, Khaçadur (2012). *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti-Toplu Belgeler*, (Yerevan: Gasprint Yayıncılık).

DADYAN, Saro (2011). *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).

HEWSEN, Robert H. (2018). "Ege'deki Ermeniler: Smyrna", Ed.: Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler-İzmir*, s.49-64. (İstanbul: Aras Yayıncılık).

HITZEL, Frederick (2013). *Osmanlı Döneminde İzmir: Akdeniz'in Mücevheri (18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış)*, (Editör: Jean-Luc Maeso, Marie-Valerie Lesvigne), (İstanbul: Arkas Holding A.Ş).

HOVANNISIAN, Richard G. (2018). *Tarihi Kentler ve Ermeniler-İzmir*, [Armenian Smyrna-Izmir], Çev.: Aras Ergüneş vd., (İstanbul: Aras Yayıncılık).

İNAL, H. İbrahim (2008). *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Nokta Kitap).

KAPLANOĞLU, Raif (2011). *1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, (Bursa: Akkılıç Kütüphanesi Yayınları).

KARAL, E. Ziya (2011). *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789- 1856)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

KARPAT, Kemal (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (İstanbul: Timaş Yayınları).

_____ (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (İstanbul: Timaş Yayınları).

KEVORKIAN, H. Raymond ve PABOUDJIAN, B. Paul (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, [Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide], Çev.: Mayda Saris, (İstanbul: Aras Yayıncılık).

KHARATIAN, Albert (2018). "Ortaçağ'dan Tanzimat Dönemi'ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler", ed.: Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler-İzmir*, s.65-102, (İstanbul: Aras Yayıncılık).

KILBOURNE MATOSSIAN, Mary ve HOOGASIAN VILLA, Susie (2012). *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı, [Village Life Before 1914-Detroit, Wayne State University Press], Çev.: Altuğ Yılmaz, (İstanbul: Aras Yayıncılık).*

KURAT, A. Nimet (2014). *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar), (Ankara: Türk Tarih Vakfı).*

KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı).*

MAESO, Jean-Luc (2013). *Bir Kentin Yansımaları: Yolculuğa Davet (18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış), (Editör: Jean-Luc Maeso, Marie-Valerie Lesvigne), (İstanbul: Arkas Holding A.Ş).*

MEYER, Guy (2013). *17.Yüzyılın Sonundan 19. Yüzyıla Kadar İzmir'de Seyyahlar: Süreklilik İçinde Değişim (18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış), (Editör: Jean-Luc Maeso, Marie-Valerie Lesvigne), (İstanbul: Arkas Holding A.Ş).*

MİLDANOĞLU, Zakarya (2017). *İzmir Ermenileri, Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sahipleri, (İstanbul: Aras Yayıncılık).*

_____ (2014). *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000, (İstanbul: Aras Yayıncılık).*

MUTLUÇAĞ, Hayri (1986). *İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör, (İstanbul: Amaç Basımevi).*

OIKONOMOS, Konstantinos ve SLAARS, F. Bonaventure (2001). *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir, [Etude Sur Smyrne-1868], Çev.: Bilge Umar, (İstanbul: İletişim Yayınları).*

OMEROD, A. Henry (1924). *Piracy in The Ancient World, An Essay in Mediterranean History,* (London& Liverpool: Hodder and Stoughton LTD. / The University Press of Liverpool LTD), (E-Kitap)

“http://www.sno.pro1.ru/lib/ormerod_piracy_in_the_ancient_world/ormerod_piracy_in_the_ancient_world.pdf”. Erişim Tarihi: 28.01.2018.

PAMUKCIYAN, Kevork (2003). *Biyografileriyle Ermeniler,* (İstanbul: Aras Yayıncılık).

PINAR, İlhan (1998). *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl,* (İzmir: Akademi Kitabevi).

_____ (1996). *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl,* (İzmir: Akademi Kitabevi).

_____ (1994). *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl-I,* (İzmir: Akademi Kitabevi).

_____ (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1918,* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları).

PULLUKÇUOĞLU, Olcay Yapucu (2007). *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak-Aydın,* (İstanbul: Kitap Yayınevi).

SEFERIAN, Sona (2018). “İzmirli Çevirmenler-Aydınlanmacılar”, ed.: Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler-İzmir,* s.169-183, (İstanbul: Aras Yayıncılık).

SELVİ, Haluk (2011). *Millet-i Sadıka'da İsyân-Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923,* (İstanbul: Timaş Yayınları).

SONYEL, R. Salahi (2014). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(2009). *Osmanlı Ermenileri (Büyük Güçler Diplomasininin Kurbanları)*, [The Ottoman Armenians], Çev.: Ayden Birerdinç, (İstanbul: Remzi Kitabevi).

ŞENOCAK, Bülent (2003). *Levant'ın Yıldızı İzmir*, (İzmir: Şenocak Kültür Yayını-1).

ÜLKER, Necmi (1994). *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, (İzmir: Akademi Yayınevi).

TORPEY, John (2000). *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, (Cambridge: Cambridge University Press).

TURNA, Nalan (2013). *19. YY.' den 20. YY.' ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri Mürûr Tezkereleri*, (İstanbul: Kaktüs Yayınları).

MAKALELER

ATALAY, Elif (2014). “Fukara Perver Cemiyeti'nin İzinde Topkapı”, Agos Gazetesi (23.06.2014), “<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7411/fukara-perver-cemiyetinin-izinde-topkapi>”, Erişim Tarihi: 28.05.2018.

AYTÜRE, Selma; BAĞCI, Semra A. ve BERKİ, Ömer (2017). “Hansa Birliği (Avrupa Birliği'nin Sonu da Hansa Birliği Gibi mi Olacak?)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, No:58, s.525. “www.jasstudies.com/Makaleler”. Erişim Tarihi: 08.03.2018.

BAL, Karin (2014). “Mikhitar Appa Avrupai Anlamda Bir Birlik Yarattı”, Agos Gazetesi (17.11.2014), “<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8469/mikhitar-appa-avrupai-anlamda-bir-birlik-yaratti>”, Erişim Tarihi: 15.05.2018.

BULUT, Rukiye (1967). “18. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması için Alınan Tedbirler”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, No:3, s.30.

ÇADIRCI, Musa (1993). “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri”, *Belgeler* 15, No:19, s.171.

ERDOĞAN, Dilşen İnce (2012). “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1820-1900)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 33, s.97-108.

KÖMÜRCÜ, Mehmet Haşim (2014). “Dominiken Tarikatı”,(E-Dergi) *Sanat Tarihçi*, “<http://sanattarihci.com/dominiken-tarikati>”. Erişim Tarihi: 05.01.2018.

KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1988). “Ahidnâme [Türk Tarihi]”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü), s. 536-540.

MERCAN, İsmail Hakkı (2014). “Balıkesir Ermenileri; Hoşgörüden Ayrılığa”, *Yeni Türkiye* 60/2014, “<http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/9e365f6a-9140-404a-9d23-d42bfb0c9bf4.pdf> “. Erişim Tarihi: 11.05.2018.

ÖZTARSU, Mehmet Fatih (2015). “Osmanlı'daki İlk Ermeni Silahlı Hareketleri”, *Beyaz Tarih* (28.04.2015), “<http://www.beyaztarih.com/osmanli-tarihi/osmanlidaki-ilk-ermeni-silahl-hareketleri>” , Erişim Tarihi: 03.06.2018.

SARIYILDIZ, Gülден (2002). “Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tamamlanması”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 2, s.249-267.

SERLIN, David (2006). “Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner”, *Cabinet*, Issue: 22, “<http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php>”. Erişim Tarihi: 16.10.2017.

SEZER, Hamiyet (2003). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18. ve 19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, No:33, s.108.

TEZLER

POLAT, Zekif (2011). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Afyonkarahisar’da Ermeniler (1839-1923)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Afyonkarahisar.

TİFTİK, Mehmet Ali (2009). *Ermeni Tehciri ve Kütahya Ermenileri*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

TUNA, Hasibe (2013). *Social, Cultural And Economic Situation Of The Jews In Bursa During The Tanzimat Period [Tanzimat Döneminde Bursa’da Yahudilerin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu]*, Middle East Technical University [ODTÜ], The Graduate School Of Social Sciences [Sosyal Bilimler Enstitüsü], Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İNTERNET KAYNAKLARI, AÇIKLAMALAR VE GÖRSELLER

Alliance Israelite Universelle Örgütü Hakkında Açıklama: “http://www.salom.com.tr/haber-76164-150_yillik_bir_tarihin_izinden_alliance_israelite_universelle.html”. Erişim Tarihi: 03.04.2018.

Indicateur des Professions Commerciales et Industrielles de Smyrne, de l'Anatolie, des Cotes, des Iles etc. 1895. Publie Par Jacob de Andria; Gallica- Bibliotheque Nationale de France / Dijital Kütüphane “<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5814719z/f479.image.texteImage>”.
Erişim Tarihi: 28.05.2018.

Apostolik Kilise Hakkında Açıklama; “https://www.turkcebilgi.com/ermeni_apostolik_kilisesi”.
Erişim Tarihi: 24.05.2018.

Bardisbanyan Ailesi Hakkında Açıklama; “<http://www.visitizmir.org/tr/ilce/bornova/nasil-gelmeli/bardisbanian-koeskue>”. Erişim Tarihi: 31.05.2018.

Faro İskambil Oyunu; “<http://www.tureng.com.tr>”. Erişim Tarihi: 19.02.2018.

Garabed Arabyan'ın İzmir'de İlk Borsa Girişimi;
“<http://www.izmirdergisi.com/tr/mimari/1869-izmir-in-yillara-meydan-okuyan-yapisi-borsa-binasi>”. Erişim Tarihi: 21.04.2018.

Hamparsum Nota Sistemi Hakkında Açıklama; İslam Ansiklopedisi,
“<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d270193>”, Erişim Tarihi:
31.05.2018.

Otto Friedrichs von Richter'in Biyografisi; Heidelberg Üniversitesi Elektronik Arşivi,
“<https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/> ”. Erişim Tarihi: 13.02.2018.

Philipopolis Kenti Hakkında Açıklama; “<http://www.filozof.net/Turkce/tarihi-eserler-p/12660-plovdivfilibe-nerede-tarihi-yerler-hakkinda-bilgi.html>”. Erişim Tarihi: 03.04.2018.

Basmane Hakkında Açıklama; Rauf Beyru (2011). 19. Yüzyılda İzmir Kenti, s.190. (İstanbul: Literatür Yayıncılık).

Siros Hakkında Açıklama; “<https://www.discovergreece.com/tr/greek-islands/cyclades/syros>”.
Erişim Tarihi: 08.03.2018.

Theodor Fliedner’in Biyografisi; “https://theodora.com/encyclopedia/f/theodor_fliedner.html”.
Erişim Tarihi: 18.03.2018.

Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük; “<http://www.tdk.gov.tr>”. Erişim Tarihi: 16.01.2018.

Görsel 1.1.1.1: *Friedrich Nietzsche’ye Ait Pasaport Belgesi. David SERLIN, “Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner”, Cabinet, Issue: 22, (2006), “<http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php>”, Erişim Tarihi: 16.10.2017.*

Görsel 1.1.1.2: *Orient Express’e Ait Bir Pasaportsuz Seyahat Afişisi. David SERLIN, “Ready for Inspection: An Interview with Valentin Groebner”, Cabinet, Issue: 22, (2006), “<http://cabinetmagazine.org/issues/22/serlin.php>”, Erişim Tarihi: 16.10.2017.*

Görsel 1.1.1: *Piri Reis’in İzmir Haritası. “<https://www.tarihnotlari.com/piri-reisin-haritalari/izmir-turkiy-haritasi-by-piri-reis/>”. Erişim Tarihi: 06.12.2017.*

Görsel 1.1.2: *17.Yüzyılda İzmir Körfezi. “<http://tr.travelogues.gr/item.php?view=32273>”.*
Erişim Tarihi: 10.01.2018.

Görsel 2.1.3: İzmir'e adını veren Amazonun büstü. J. Pitton de TOURNEFORT (1718). *Relation d'un Voyage du Levant*, (Paris: Aux depens de La Compagne), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>", s.198. Erişim Tarihi: 10.01.2018.

Görsel 2.1.4: İzmir Liman Kalesi. J. Pitton de TOURNEFORT (1718). *Relation d'un Voyage du Levant*, (Paris: Aux depens de La Compagne), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>", s.198. Erişim Tarihi: 10.01.2018.

Görsel 2.1.5: Ermeni Keşişler. J. Pitton de TOURNEFORT (1718). *Relation d'un Voyage du Levant*, (Paris: Aux depens de La Compagne), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>", s.456. Erişim Tarihi: 10.01.2018.

Görsel 2.1.6: Ermeni Diyakozlar. J. Pitton de TOURNEFORT (1718). *Relation d'un Voyage du Levant*, (Paris: Aux depens de La Compagne), (E-Kitap) "<http://play.google.com/store/books>", s.504. Erişim Tarihi: 10.01.2018.

Görsel 2.1.7: Lady Montagu. Lady Mary Wortley MONTAGU (1861). *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, (Edited by her grand-son Lord Wharnclyffe), (London: by Henry G. Bohn), (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 24.01.2018.

Görsel 2.2.1: Güneybatı Anadolu. Charles FELLOWS (1852). *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in The Proviencie of Lycia*, (London: Published by John Murray, Albemarle Street), *The Library of the University of Michigan*, (E-Kitap) "<http://archive.org>", s.1. Erişim Tarihi: 28.02.2018.

Görsel 2.2.2: Charles Fellows Seyahatnamesi. Charles FELLOWS (1852). *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in The Proviencie of Lycia*, (London: Published by John Murray, Albemarle Street), *The Library of the University of Michigan*, (E-Kitap) "<http://archive.org>". Erişim Tarihi: 28.02.2018.

Görsel 2.2.3: Ludwig Ross. “<https://theo48.wordpress.com/4-hellas-reisen-1800-1965/ludwig-ross-inselreisender/>”. Erişim Tarihi: 08.03.2018.

Görsel 2.2.4: Ludwig Ross'un Seyahatnamesi. Ludwig ROSS (1850). *Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Riederlassungen in Kleinasien.* (Halle: Published by C.E.M. Pfeffer), The Library of Taylor Institution/ Oxford University, (E-Kitap) “<http://archive.org>”. Erişim Tarihi: 09.03.2018.

Görsel 2.2.5: Theodor Flidner'in Seyahatnamesinden İzmir. Theodor FLIEDNER (1858). *Reisen in das heilige Land, nach Smyrna, Beirut, Constantinopel und Cairo, in den Jahren 1851, 1856 und 1857 / Theil-I, (Düsseldorf: Buchdruckerei von H. Voss), British Museum, (E-Kitap) “<http://play.google.com/store/books>”, Erişim Tarihi: 19.03.2018.*

Görsel 2.2.6: Karl von Haller ve Seyahatnamesi. “<http://www.wikiwand.com>”. Erişim Tarihi: 11.03.2018.

Görsel 2.2.7: Julius Seiff Seyahatnamesi. Julius SEIFF (1875). *Reisen in der Asiatischen Türkei,* (Leipzig: J.C. Hinrichsische Buchhandlung), Bayern Staatbibliothek, (E-Kitap) “<http://archive.org>”. Erişim Tarihi: 14.03.2018.

Görsel 2.2.8: Yüzbaşı Frederick Burnaby. “<http://www.dailymail.co.uk/home/books/article-1245299/They-dont-make-spies-like-ferocious-Fred-SHOOTING-LEAVE-BY-JOHN-URE.html>”, Erişim Tarihi: 02.04.2018.

Görsel 2.2.9: Gladstone'un Tebrik Mektubu. J. Rendel HARRIS ve Helen B. HARRIS (2008). *Ermeni Mektupları (Ermenistan'daki Yakın Dönem Kırımlarından Canlı Tablolar, 1896-1897),*

[*Letters from The Scenes of The Recent Massacres in Armenia*], Çev.: Ömer Öztürk, (İstanbul: Yaba Yayınevi), s.13.

Görsel 2.2.10: J. Rendel Harris. “<https://capthk.com/category/reliability-of-the-bible/textual-criticism/>”. Erişim Tarihi: 28.03.2018.

Görsel 3.1.1: Kapriyel Noradunkyan. *Bibliothèque Nubar de l'UGAB*, Raymond Kevorkian, Paul B. Paboudjian (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, [*Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*], Çev.: Mayda Saris, (İstanbul: Aras Yayıncılık), s.21.

Görsel 3.1.2: Mikayel Portukal Paşa. *Bibliothèque Nubar de l'UGAB*, Raymond Kevorkian, Paul B. Paboudjian (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, [*Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*], Çev.: Mayda Saris, (İstanbul: Aras Yayıncılık), s.11.

Görsel 3.1.3: *Osmanlı'da Görevli Yüksek Dereceli Ermeni Memurlar*. *Annuaire Oriental Du Commerce De L'Industrie De L'Administration Et De La Magistrature Cree Par Raphael C. Cervati*; Gallica- *Bibliothèque Nationale de France / Dijital Kütüphane* <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57559815?rk=42918;4> . Erişim Tarihi: 18.04.2018.

Görsel 3.2.1.1.1: *Setbaşı Köprüsü ve Setbaşı Mahallesi*. “<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>” . Erişim Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.1.2: *Splendid Hotel-Bursa*. “<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>” . Erişim Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.1.3: *Elmas İşleme Atölyesi.* “<http://www.levantineheritage.com/bursa.htm>”,
Erişim Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.1.4: *Bursa (Merkez), Ermeni Mahallesi ve Ermeni Mezarlığı Girişi.*
“<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”. Erişim
Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.1.5: *Bursalı Bir Ermeni, Lusin Donerian. Dzovig Torigian Koleksiyonu,*
“<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”. Erişim
Tarihi: 01.05.2018.

Görsel 3.2.1.2.1: *Bilecik Ermeni Okulu Öğrencilerinden Oluşan Bando Takımı. Nubarian
Library, Paris,* “<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”. Erişim Tarihi: 02.05.2018.

Görsel 3.2.1.2.2: *Bilecik Kentinin Görünümü. Mekhitarist Order, San Lazzaro-Venice,*
“<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”. Erişim
Tarihi: 02.05.2018.

Görsel 3.2.1.3.1: *19. Yüzyıl Sonunda Kütahya'nın Görünümü. Michel Paboudjian Koleksiyonu,
Paris.* “<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”.
Erişim Tarihi: 03.05.2018.

Görsel 3.2.1.3.2: *Uşakta Bir Ermeni Evi. Natali Avazyan.*
“<https://tr.pinterest.com/pin/517702919639922917>”. Erişim Tarihi: 04.05.2018.

Görsel 3.2.1.3.3: Eskişehir'in Sivrihisar ilçesindeki Surp Yerrortutyun Kilisesi.

“<https://sivrihisar.bel.tr/gezilecek-yerler/surp-yerortutyun-ermeni-klisesi/>”, Erişim Tarihi: 04.05.2018.

Görsel 3.2.1.3.4: Eskişehir, Hoşnudiye Ermeni Mahallesi. Garabed H. Hadjinlian ve Oğulları 24.04.1906,

“http://www.bbc.co.uk/worldservice/arts/2010/05/100518_strand_gallery_postcards.shtml”, Erişim Tarihi: 04.05.2018.

Görsel 3.2.1.4.1: 19. Yüzyıl ortalarında Afyonkarahisar. Léon de Laborde, Voyage de l'Asie Mineure, Paris 1838. “<http://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”, Erişim Tarihi: 10.05.2018.

Görsel 3.2.1.4.2: Afyonlu Ermeni Bir Aile. “<http://www.bolsohays.com/yazar-233/afyonkarahisar-ermenileri.html>”, Erişim Tarihi: 10.05.2018.

Görsel 3.2.1.4.3: Afyonlu Ermeni, Şahnur Uşulyan. “http://www.genocide-museum.am/trk/online_exhibition_14.php”. Erişim Tarihi: 10.05.2018.

Görsel 3.2.1.4.4: Papaz Khaçadur Donelian.

“<http://evrensmyrna.blogspot.com.tr/2012/02/afyonkarahisar-sehrinde-yasams-olan.html>”. Erişim Tarihi: 10.05.2018.

Görsel 3.2.1.5.1: Mariam Firkatian ve Oğlu Roupen. Direction du Patrimoine de Saint-Martin-d'Hères, France, “<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>”. Erişim Tarihi: 14.05.2018.

Görsel 3.2.1.5.2: 20. Yüzyıl Başında Bandırma. Michel Paboudjian Koleksiyonu, Paris.
“<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-hudavendigarbursa.html>” . Erişim Tarihi: 14.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.1: İzmir Ermeni Mahallesi. Haynots,
“<http://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/kultur-turizmi/47-19-uncu-yuzyil-seyahat-rehberlerinde-izmir>” . Erişim Tarihi: 25.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.2: Basmane’de Bir Ermeni Yürüyüşü. “http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_16.php” , Erişim Tarihi: 25.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.3: İzmir Ermeni Mahallesi. Robert H. Hewsen (2018). “Ege’deki Ermeniler: Smyrna”, Ed.: Richard G. Hovannisian, Tarihi Kentler ve Ermeniler-İzmir, s.62. (İstanbul: Aras Yayıncılık).

Görsel 3.2.2.1.4: Surp İstepannos Ermeni Kilisesi. Mekhitarist Order, San Lazzaro, Venice.
“<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/vilayet-of-aydinizmir.html>” . Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.5: Surp Mesrobyan Erkek Okulu. Armenians on Web. “<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>” . Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.6: Surp Mesrobyan Okulu Öğrencileri. Armenians on Web. “<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>” . Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.7: Surp Hripsimyan Okulu Öğretmenleri. Armenians on Web. “<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>” . Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.8: *Surp Hripsimyan Kız Okulu. Armenians on Web.* “<http://team-aow.discuforum.info/t697-Izmir-Sancagi-Ermenileri.htm?start=45>”. Erişim Tarihi: 23.05.2018.

Görsel 3.2.2.1.9: *Surp Sarkis Ermeni Kilisesi. Cengiz Ergün. Çekim Tarihi: 18.05.2013.*

Görsel 3.4.1.1: *İlk Ermenice Gazete/ Aztarar.* “<http://ermenikulturu.com/ermenice-sureli-yayinlar/>”. Erişim Tarihi: 29.05.2018.

Görsel 3.5.14.1: *Tatikyan'ın Bir Taş Baskı Gravür Çalışması: İzmir'de Simitçi ve Börekçi.* “<http://ekmekhane.blogspot.com/2012/02/?m=0>”, Erişim Tarihi: 31.05.2018.

ÖZGEÇMİŞ

- İSİM** : *Cengiz*
- SOYİSİM** : *ERGÜN*
- DOĞUM TARİHİ** : *02.08.1987.*
- DOĞUM YERİ** : *Sivas.*
- LİSE** : *Ankara Anadolu Lisesi.*
- LİSANS** : *Anadolu Üniversitesi- Felsefe.*
- YÜKSEK LİSANS** : *Ege Üniversitesi- Tarih.*
- YABANCI DİL** : *İngilizce (İyi), Almanca (Orta), Korece (Başlangıç)*
- AKADEMİK ÇALIŞMA** : *“Emeviler ve Osmanlı Devleti Yönetimi Altında Şam: Bir İslam Şehri Örneği”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (2017), Cilt: 10, Sayı:52, s. 380-388.*
- İLGİ ALANLARI** : *Karşılaştırmalı Tarih, Etnoloji, Yakınçağ Tarihi, Asya Tarihi.*

ÖZET

19. Yüzyıl, tüm Dünya'da politik, ekonomik, sosyal ve teknolojik birçok gelişmenin yaşandığı önemli bir tarihi dönemdir. Bilhassa ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, toplumları birbirlerine daha da yakınlaştırmıştır. Bununla beraber, Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan yeni düşünce akımları toplumları etkilemiş, imparatorlukları temelden sarsmıştır. Bu dönemde, toplumlar ve kültürler birbirlerine yakınlığa da devletlerin merkezi otoriteyi kuvvetlendirme politikalarının bir gereği olarak ülkeler arası sınırlar daha belirgin hale gelmiştir. Pasaportlar ve seyahat izin belgeleri, daha sistemli kullanılmaya başlanılarak, kişilerin neden göstermeksizin seyahat veya göç etmesi engellenmeye çalışılmıştır. Bu belgeler, kişilerin niçin seyahat ettiğini, nerelere uğradığını, uğradığı bölgelerde nelerle karşılaştığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Öncesinde olduğu gibi 19. Yüzyılda da Osmanlı Devleti, Batılı seyyahlar için bir merak unsurudur. Hristiyanlar açısından önemli birçok merkezi bünyesinde barındıran Batı Anadolu, hem dini hem kültürel hem de ticari açıdan yabancılar için oldukça popüler bir bölgedir. Seyyahların kaleme aldığı notlar, yazarlarının değer yargularıyla, o dönemde sözünü ettikleri bölge ve orada yaşayan halk hakkında birçok önemli ipucu edinmemizi sağlar. Bu bağlamda, Batılı seyyahların, geldikleri dönemde, Batı Anadolu'da beş yüz yıldan fazla geçmişleri bulunan Ermeniler hakkında yazıya döktükleri gözlem ve düşünceler, hem Ermenileri hem de Batı Anadolu'yu tanımamız açısından oldukça önemlidir.

Ermeniler yüzyıllar boyu, Türk hakimiyeti altında, devletlerine sadık bir şekilde yaşadılar. Osmanlı toplumuna sayısız katkısı bulunan bu millete haiz birtakım topluluklar, İmparatorluğun dağılış döneminde Avrupalı emperyalist güçlerin kışkırtmalarıyla önce kendi cemaatlerine sonra devletlerine yabancı hale getirildiler.

Bu çalışmada Ermenilerin 19. Yüzyılda Batı Anadolu toplumunun gelişimine ne ölçüde katkıda buldukları seyyahların gözlemleriyle incelenmiş olup, nüfus, kültür, eğitim, ekonomi başlıkları altında Batı Anadolu Ermeni cemaati mercek altına alınmıştır.

ABSTRACT

The 19th century is an important historical period in the World in which political, economic, social and technological developments are experienced. In particular, the development of transport and communication technologies has brought societies closer. However, new ideas of thought that emerged after the French Revolution had affected societies and shaken the empires. In this period, though the societies and cultures became closer to each other, the boundaries between the countries became more apparent as a requirement of states' central authority empowerment policies. Passports and travel permits were being used more systematically to prevent people from traveling or migrating without a reason.

Western Anatolia, which is home to many important centers for Christians, is a very popular area for foreigners, both religiously, culturally and commercially. The notes that the travelers took, at that time, provide us with many important clues about the region where the people living there. In this context, the observations and thoughts written by the Western travelers about the Armenians, which are a long history of more than five hundred years in Western Anatolia, are very important both for Armenian and Western Anatolian histories.

For centuries, Armenians have lived faithful to their state under Turkish domination. A number of groups with an innumerable contribution to the Ottoman society have been made foreign to their congregations and then to their states, with the provocations of European imperialist powers during the distribution of the empire.

In this study, the Armenians in 19th century was examined through the eyes of travelers under the headings of population, culture, education and economics.